

UNIVERZA V NOVI GORICI
FAKULTETA ZA PODIPLOMSKI ŠTUDIJ

**DETERMINANTE I EFEKTI SPELEOTURIZMA NA RAZVOJ
NERAZVIJENIH PODRUČJA**

**DETERMINANTE IN UČINKI JAMSKEGA TURIZMA NA
RAZVOJ NERAZVITIH PODROČIJ**

DISERTACIJA

Jasminko Mulaomerović

Mentorja: Van. prof. dr. Jasmina Osmanković
Doc. dr. Andrej Mihevc

Nova Gorica, 2009

Izjavljujem, da je doktorska disertacija u cjelini moje autorsko djelo.

ZAHVALA

Disertaciju sam uradio u Centru za istraživanje i održivi razvoj krša zahvaljujući razumjevanju članova Odjeljenja za prirodne nauke ANUBiH, a posebno akad. dr. Midhatu Uščupliću i akad. dr. Boži Matiću. Zahvalnost ide i Amri Avdagić, rukovoditeljici Službe za naučno-istraživačke projekte i međunarodnu saradnju ANUBiH.

Poticaj za disertaciju o ublasti turizma dao mi je red. prof. dr. Nikola Grabovac, a zajednički rad sa dr. Jasminom Osmanković na ocjeni mogućnosti pojedinih pećina kao turističkih destinacija bio je presudan u odabiru uže oblasti istraživanja. Oboma se iskreno zahvaljujem.

Disertacija je uradena pod mentorstvom doc. dr. Andreja Mihevca i van. prof. dr. Jasmine Osmanković, i ja im se, na ovom mjestu, još jednom zahvaljujem. Njihovo razumijevanje za moje dileme i nedoumice tokom rada spominjem sa dužnim poštovanjem.

Zahvalnost ide akad. dr. Andreju Kranjcu, doc. dr. Dejanu Cigaleu i doc. dr. Draženu Perici, koji su pregledali neuvezani tekst i dali više korisnih savjeta i primjedbi.

Vrata Inštituta za raziskovanje krasa u Postojni uvejek su mi bila širom otvorena, a srdačnost i susretljivost svih zaposlenih već skoro 30 godina tolika da su bilo kakve riječi zahvalnosti stvarno nedostatne.

Moji prijatelji Simone Milanolo, Ilhan Dervović, Behudin Alimanović i Kenan Pašić bili su sa mnom na brojnim terenskim ekskurzijama. Zahvalan sam im i na strpljenju i na pomoći oko fotografiranja.

Zahvaljujem se Sabi Risaluddin za prevod u engleski jezik, Alenki Auersperger za prevod u slovenački jezik i kolegici Amini Krivošić koja je rad jezički pregledala.

DETERMINANTE I EFEKTI SPELEOTURIZMA NA RAZVOJ NERAZVIJENIH PODRUČJA

Sažetak: U Dinarskom kršu Bosne i Hercegovine posmatra se razvoj speleoturizma u lokalnim zajednicama koje čine općine Hadžići, Sanski Most, Velika Kladuša, Teslić, Trnovo, Kladanj, Ilijaš, Ravno, Bosansko Grahovo, Drvar, Prača – Pale, Pale, Šipovo, Stolac, Foča, kao mogućnost lokalnog razvoja s obzirom da nabrojane općine karakterizira ispodprosječan nivo ekonomske razvijenosti, nezaposlenost, neisokorištenost prirodnih resursa, ispodprosječan nivo infrastrukture i loša demografska struktura. Iako sa skromnom tradicijom speleoturizma u Bosni i Hercegovini, pećine kao kvalitetne turističke destinacije nude mogućnosti značajnog udjela u lokalnom razvoju, prije svega zbog trendova u savremenom turizmu i promjeni navika i zahtjeva turista, trendovima i razvoju speleoturizma u svijetu i susjednim državama. Analizirane su speleoturističke mogućnosti većeg broja pećina u spomenutim općinama, a za tri odabrane pećine (Vjetrenicu u općini Ravno, Ledenicu u općini Bosansko Grahovo i Hrustovaču u općini Sanski Most) koristeći situacionu analizu, PEST, SWOT i cost benefit analizu te ekonometrijski model utvrđeni su direktni efekti speleoturizma u razvoju općina (povećanje broja radnih mesta i porast ukupnog domaćeg proizvoda lokalne zajednice). Date su i mogućnosti realizacije speleoturizma kroz pregled izvora strane pomoći (programi, projekti i fondovi koji podržavaju lokalni razvoj).

Ključne riječi: krš, speleoturizam, turistička pećina, lokalni razvoj, izvori strane pomoći, pećine Vjetrenica, Ledenica, Hrustovača, Bosna i Hercegovina

DETERMINANTE IN UČINKI JAMSKEGA TURIZMA NA RAZVOJ NERAZVITIH PODROČIJ

Izvleček: V dinarskem krasu Bosne in Hercegovine obravnavamo razvoj jamskega turizma kot možnosti lokalnega razvoja v lokalnih skupnostih, ki jih sestavljajo občine Hadžići, Sanski Most, Velika Kladuša, Teslić, Trnovo, Kladanj, Ilijaš, Ravno, Bosansko Grahovo, Drvar, Prača – Pale, Pale, Šipovo, Stolac, Foča, glede na to, ker je v naštetih občinah značilna podpovprečna raven ekonomske razvitoosti, nezaposlenost,

neizkoriščenost naravnih virov, podpovprečna raven infrastrukture in slaba demografska struktura. Čeprav s skromno tradicijo jamskega turizma v Bosni in Hercegovini, ponujajo jame kot kvalitetne turistične destinacije možnosti pomembnega deleža v lokalnem razvoju, predvsem zaradi trendov v sodobnem turizmu in sprememb navad ter zahtev turistov, trendih in razvoju jamskega turizma v svetu in sosednjih državah. Analizirane so speleološke možnosti večjega števila jam v omenjenih občinah, pri treh izbranih (Vjetrenici v občini Ravno, Ledenici v občini Bosansko Grahovo in Hrustovači v občini Sanski Most) pa so z uporabo situacijske analize, analiz PEST, SWOT in *kost benefit* ter ekonometrijskega modela, ugotovljeni direktni učinki jamskega turizma v razvoju občin (povečanje števila delovnih mest in porast bruto domačega proizvoda lokalne skupnosti). Dane so tudi možnosti realizacije jamskega turizma z viri tuje pomoči (programi, projekti in skladi, ki podpirajo lokalni razvoj).

Ključne besede: kras, jamski turizem, turistična jama, lokalni razvoj, viri tuje pomoči, jama Vjetrenica, Ledenica, Hrustovača, Bosna i Hercegovina

DETERMINANTS AND EFFECTS OF SPELEOTOURISM ON THE DEVELOPMENT OF SUB DEVELOPED REGIONS

Abstract: The development of speleotourism in the Dinaric karst of Bosnia and Herzegovina is considered in the local communities consisting of the municipalities of Hadžići, Sanski Most, Velika Kladuša, Teslić, Trnovo, Kladanj, Ilijas, Ravno, Bosansko Grahovo, Drvar, Prača – Pale, Pale, Šipovo, Stolac and Foča, as an opportunity for local development in the light of the problems of these municipalities: a below-average level of economic development, higher than average unemployment, under-exploitation of natural resources, below-average infrastructure facilities, and an unsatisfactory demographic structure. Though the tradition of speleotourism in Bosnia and Herzegovina is modest, caves as a tourist destination of quality offer the opportunity of making a significant contribution to local development, especially in the light of current trends in tourism and the changing habits and demands of tourists, as well as the development of tourism globally and in neighbouring countries. The speleotourism opportunities of several caves in these municipalities are analyzed, and three caves (Vjetrenica near Ravno, Ledenica near Bosansko Grahovo, and Hrustovača, near Sanski Most) are the subject of special study, using situation analysis, PEST, SWOT and

cost benefit analyses as well as an econometric model, to identify the direct impacts of speleotourism on the development of the municipalities (increased employment and a rise in the GDP of the local community). The potential for speleotourism is also shown through an overview of sources of foreign aid (programmes, projects and funds supporting local development).

Key words: karst, speleotourism, show cave, local development, sources of foreign aid, Vjetrenica cave, Ledenica cave, Hrustovača cave, Bosnia and Herzegovina

SADRŽAJ

PREDGOVOR	1
1. UVOD	3
1.1 PREDMET I PROBLEM ISTRAŽIVANJA	10
1.2 HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA	11
1.3 SVRHA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA	11
1.4 TEORIJSKI KONTEKST ISTRAŽIVANJA	12
1.5 DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA	13
1.6 PRIMJENJENE METODE ISTRAŽIVANJA	17
1.7 STRUKTURA DISERTACIJE	22
2. POJMOVNA ODREĐENJA	25
2.1 TURIZAM	25
2.2 SPELEOLOGIJA	26
2.3 SPELEOLOGIJA U BOSNI I HERCEGOVINI	28
2.4 SPELEOTURIZAM	33
2.5 LOKALNI RAZVOJ	33
3 RAZVOJ SPELEOTURIZMA	37
3.1 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SVIJETU	37
3.2 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U EVROPI	39
3.3 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SLOVENIJI	41
3.3.1 Uloga Postojnske jame u razvoju speleoturizma	46
3.4 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U HRVATSKOJ	48
3.5 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SRBIJI	52
3.6 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U CRNOJ GORI	54
3.7 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI	56
4. STANJE SPELEOTURIZMA I TRENDÖVI	64
4.1 STANJE SPELEOTURIZMA U SVIJETU I TRENDÖVI	64
4.2 MEĐUNARODNA ORGANIZACIJA TURISTIČKIH PEĆINA	66
4.3 SPELEOTURIZAM U SLOVENIJI	67
4.4 SPELEOTURIZAM U HRVATSKOJ	69
4.5 SPELEOTURIZAM U SRBIJI	70
4.6. SPELEOTURIZAM U CRNOJ GORI	71
4.7 SPELEOTURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI	72
5. PEĆINE KAO TURISTIČKI RESURSI BOSNE I HERCEGOVINE	74
5.1 MEGARA	74
5.2 HRUSTOVAČA	77

5.3	HUKAVICA	83
5.4	RASTUŠA	86
5.5	KLOKOČEVICA	88
5.6	DJEVOJAČKA PEĆINA	90
5.7	PEĆINE U ZAŠTIĆENOM PEJSAŽU BIJAMBARE	95
5.7.1	Srednja (Glavna) Bijambarska pećina	96
5.7.2	Đuričina pećina	98
5.7.3	Gornja Bijambarska pećina	99
5.8	VJETRENICA	100
5.9	LEDENICA	105
5.10	TITOVA PEĆINA	108
5.11	MRAČNA PEĆINA	110
5.12	ORLOVAČA	112
5.13	VAGANSKA PEĆINA	116
5.14	BADANJ	117
5.15	LEDENJAČA	120
6.	LOKALNI RAZVOJ I SPELEOTURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI	123
6.1	LOKALNI RAZVOJ	123
6.2	LOKALNI POTENCIJALI	125
6.2.1	Općina Hadžići (Megara), Kanton Sarajevo	126
6.2.2	Općina Sanski Most (Hrustovača), Unsko-sanski kanton	127
6.2.3	Općina Velika Kladuša (Hukavica), Unsko-sanski kanton	127
6.2.4	Općina Teslić (Rastuša), Regija Doboј	128
6.2.5	Općina Trnovo (Klokočevica), Kanton Sarajevo	129
6.2.6	Općina Kladanj (Djevojačka pećina), Tuzlanski kanton	130
6.2.7	Općina Ilijaš (Bijambare), Kanton Sarajevo	131
6.2.8	Općina Ravno (Vjetrenica), Hercegovačko-neretvanski kanton	132
6.2.9	Općina Bosansko Grahovo (Ledenica), Kanton 10	133
6.2.10	Općina Drvar (Titova pećina), Kanton 10	134
6.2.11	Općina Prača – Pale (Mračna pećina), Sarajevska regija	134
6.2.12	Općina Pale (Orlovača), Regija Istočno Sarajevo	135
6.2.13	Općine Šipovo (Vaganska pećina) – Kupres, Kanton 10	136
6.2.14	Općina Stolac (Badanj), Hercegovačko-neretvanski kanton	137
6.2.15	Općine Foča (Ledenjača) – Trnovo, Regija Istočno Sarajevo	138
6.3	IZAZOVI I PRILIKE SPELEOTURIZMA I LOKALNOG RAZVOJA	139
7.	PROFIL LOKALNOG RAZVOJA IZABRANIH OPĆINA	142
7.1	OPĆINA RAVNO (VJETRENICA)	143
7.2	OPĆINA BOSANSKO GRAHOVO (LEDENICA)	145
7.3	OPĆINA SANSKI MOST (HRUSTOVAČA)	148
7.4	REZIME	151
8.	ANALIZA RAZVOJA PEĆINA KAO TURISTIČKIH RESURSA	153
8.1	EFEKTI TURISTIČKIH PEĆINA NA LOKALNI RAZVOJ	153
8.2	SITUACIONA ANALIZA	159
8.3	PEST ANALIZA	161

8.3.1	Uticaj političkog okruženja	161
8.3.2	Uticaj ekonomskog okruženja	162
8.3.3	Uticaj socio-kulturnog okruženja	162
8.3.4	Uticaj tehnike i inovacija	163
8.4	SWOT MATRICE I ALTERNATIVNE STRATEGIJE	163
8.4.1	Pećina Vjetrenica	165
8.4.2	Pećina Ledenica	170
8.4.3	Pećina Hrustovača	175
8.5	KOMPARATIVNA ANALIZA	180
8.6	COST BENEFIT ANALIZA	182
8.7	MOGUĆNOSTI RAZVOJA	185
8.8	PROCJENA EFEKATA SPELEOTURIZMA NA LOKALNI RAZVOJ	188
9.	MOGUĆNOSTI REALIZACIJE	191
9.1	INSTITUCIJE	191
9.1.1	Vijeće evropskih općina	192
9.1.2	Komitet ili Odbor regija	192
9.1.3	Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope	193
9.1.4	Skupština evropskih regija	193
9.1.5	Asocijacija evropskih prekograničnih regija	194
9.1.6	Mreža nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti jugoistočne Evrope ..	195
9.1.7	Radna zajednica Alpe-Jadran	196
9.2	FONDOVI, PROGRAMI I PROJEKTI	196
9.2.1	Propuštenе prilike	196
9.2.2	Prilike koje ne bi trebalo propustiti (period 2007.–2013.)	200
10.	ZAKLJUČAK	205
	SUMMARY	208
	POVZETEK	212
11.	LITERATURA	216

POPIS SLIKA

- Slika 1. Dinarski krš u Bosni i Hercegovini
- Slika 2. Nacrt za cisternu u kršu.
- Slika 3. Regulacija Velikog ponora kod Čaića na Livanjskom polju
- Slika 4. Stari potpisi u Hrustovači (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 5. Pozicioniranje na SWOT matrici.
- Slika 6. Forma prikaza prilika i prijetnji iz vanjske, te snaga i slabosti u unutrašnjoj okolini.
- Slika 7. Forma zaključaka situacione analize i strateške alternative iz SWOT analize pećine.
- Slika 8. Područja istraživanja speleologije.
- Slika 9. Zaglavje najstarijeg austrijskog speleološkog časopisa.
- Slika 10. Nacrt Vjetrenice J. Vavrovića.
- Slika 11. Prvi nacrti stalagmita i sigastih kada J. Vavrovića.
- Slika 12. Dopisnica za žigom vojnog odjeljenja za istraživanje pećina.
- Slika 13. Članovi "Prijatelja prirode" na povratku iz posjete Bijambarskim pećinama (foto: M. Krivošić).
- Slika 14. Poleđina gornje fotografije. Tekst na poleđini: *Na izletu Krivaljevićkim spiljama slika u šumi na putu u povratku kroz šumu 3./VI. 1920. M. Krivošić.*
- Slika 15. Mammoth Cave prema staroj razglednici.
- Slika 16. Wokey Hole (UK) prema staroj razglednici.
- Slika 17. Sveta jama na crtežu iz 18. st.
- Slika 18. Sveta jama (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 19. Postojnska jama – Plešišće (razglednica putovala marta 1921. godine).
- Slika 20. Postojnska jama – razglednica poslata 8. XII 1945.
- Slika 21. Potpisi Josipa Broza Tita, Jovanke Broz i Nikite Hruščova u *Zlati knjigi obiskovalcev* (foto: J. Mulaomerović),
- Slika 22. Pećina Karle kod Dubrovnika (razglednica iz 30-tih godina 20. st.).
- Slika 23. Pećina Golubnjača, Plitvička jezera (razglednica - sredina 20. st.).
- Slika 24. Rajkova pećina kod Majdanpeka (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 25. Lipska pećina (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 26. Najstariji nacrt Vjetrenice.
- Slika 27. Mračna pećina u kanjonu Prače (prema razglednici iz 1961. godine).
- Slika 28. Vrelo Bune na razglednici sa početka 20. stoljeća.
- Slika 29. Martelov crtež vrela Bune.
- Slika 30. Ulaznica za Vjetrenicu.
- Slika 31. Dnevnik transverzale.
- Slika 32. Dnevnik transverzale po turističkim pećinama Hrvatske.
- Slika 33. Ulaz u pećinu Ravništarku (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 34. Položaj pećine Megare.
- Slika 35. Fotografija iz Megare – najstarija fotografija iz neke pećine u BiH.
- Slika 36. Stalagmit "Lav" iz Megare (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 37. Položaj pećine Hrustovače.

- Slika 38. Absolonov potpis iz 1922. godine u posljednjoj dvorani Hrustovače (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 39. Prostrani ulaz je bio idealno mjesto za prehistorijsko naselje (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 40. Ženski idol.
- Slika 41. Slavonska keramika.
- Slika 42. Završna dvorana pećine Hrustovače (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 43. Položaj pećine Hukavice.
- Slika 44. Saljev iz Velike dvorane (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 45. Vrata na prvom pregradnom zidu (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 46. Otvor na drugom pregradnom zidu (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 47. Položaj pećine Rastuše.
- Slika 48. Ulazni dio pećine (foto B. Alimanović).
- Slika 49. Položaj pećine Klokočevice.
- Slika 50. Jeleni – bronzano doba (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 51. Jahač iz pećine – srednji vijek (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 52. Lik žene sa naglašenim polnim karakteristikama (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 53. Djevojački grob sa darovima (peškir, tespih) (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 54. Improvizirano osvjetljenje u pećini tokom godišnje molitve (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 55. Položaj Bijambarskih pećina.
- Slika 56. Međusobni položaj pećina.
- Slika 57. Ulagzna dvorana (foto: S. Milanolo).
- Slika 58. Duričina pećina (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 59. Gornja Bijambarska pećina (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 60. Položaj Vjetrenice.
- Slika 61. Ulagzna kapija (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 62. Reljef na ulazu (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 63. “Tipični” izgled kanala Vjetrenice (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 64. Kostur pleistocenog leoparda (fotografija iz 1968. godine).
- Slika 65. Položaj pećine Ledenice.
- Slike 66. i 67. Po bogatstvu ukrasa Ledenica je među prvima u BiH (foto: S. Milanolo).
- Slika 68. Ulagz sa pristupnom stazom (foto: S. Milanolo).
- Slika 69. Položaj Titove pećine.
- Slika 69. Pećina prije intervencije na ulazu (razglednica iz perioda pred Drugi sv. rat).
- Slika 70. Titova pećina prema razglednici iz 70-tih godina.
- Slika 71. Položaj Mračne pećine.
- Slika 72. Ostaci starog mosta kod pećine Govještice (foto: B. Alimanović).
- Slika 73. Jedna od četiri razglednice Mračne pećine u izdanju PD “Romanija”.
- Slika 74. Položaj pećine Orlovače.
- Slika 75. Masiv Orlovače sa novim (prirodnim) ulazom (foto: B. Alimanović).
- Slika 76. Naljepnica iz 1992. kao prvi turistički suvenir pećine Orlovače.
- Slika 77. Položaj Vaganske pećine.
- Slika 78. Prva dvorana (foto: B. Alimanović).
- Slika 79. Položaj Badnja.
- Slika 80. Položaj Badnja iznad kanjona Bregave (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 81. Gravura konja (jelena?) (foto: J. Mulaomerović).
- Slika 82. Položaj Ledenjače.

- Slika 83. Gravure ljudskih figura (jedna sa atributima sunca) (foto: K. Pašić).
- Slika 84. Gravure tačkastih polja i ljudskih likova (foto: K. Pašić).
- Slika 85. Položaj potencijalnih turističkih pećina u odnosu na mrežu glavnih puteva.
- Slika 86. Položaj izabranih općina na karti Bosne i Hercegovine.
- Slika 87. Kretanje broja učenika u osnovnim školama u općini Ravno i Hercegovačko-neretvanskom kantonu.
- Slika 88. Kretanje broja zaposlenih u općini Ravno.
- Slika 89. Struktura nezaposlenih.
- Slika 90. Kretanje broja turista u Hercegovačko-neretvanskom kantonu.
- Slika 91. Kretanje broja učenika u osnovnim školama općine Bosansko Grahovo i Kantona 10.
- Slika 92. Kretanje broja zaposlenih u općini Bosansko Grahovo.
- Slika 93. Struktura nezaposlenih u općini Bosansko Grahovo.
- Slika 94. Kretanje broja turista u Kantonu 10.
- Slika 95. Kretanje broja učenika u osnovnim školama općine Sanski Most i Unsko-sanskog kantona.
- Slika 96. Kretanje broja zaposlenih u općini Sanski Most.
- Slika 97. Struktura nezaposlenih općina Sanski Most.
- Slika 98. Kretanje broja turista u Unsko-sanskom kantonu.
- Slika 99. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.
- Slika 100. Speleoturizam Vjetrenice na SWOT matrici.
- Slika 101. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Vjetrenicu.
- Slika 102. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.
- Slika 103. Speleoturizam pećine Ledenice na SWOT matrici.
- Slika 104. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Ledenicu.
- Slika 105. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.
- Slika 106. Speleoturizam Hrustovače na SWOT matrici.
- Slika 107. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Hrustovaču.
- Slika 108. Speleoturizam pećina Hrustovače, Vjetrenice i Ledenice na SWOT matrici.
- Slika 109. Evropske prekogranične regije u Bosni i Hercegovini.
- Slika 110. Prostori BiH i Crne Gore uključeni u prekograničnu saradnju.
- Slika 111. Prostori BiH i Hrvatske uključeni u prekograničnu saradnju.
- Slika 112. Prostori BiH i Srbije uključeni u prekograničnu saradnju.

POPIS TABELA

- Tabela 1. Faktori vanjske okoline i njihova procjena.
Tabela 2. Faktori unutrašnje okoline i njihova procjena.
Tabela 3. Evolucija lokalnog ekonomskog razvoja.
Tabela 4. Pregled razvijenosti općina.
Tabela 5. Nivo razvijenosti i potencijal općine Hadžići.
Tabela 6. Nivo razvijenosti i potencijal općine Sanski Most.
Tabela 7. Nivo razvijenosti i potencijal općine Velika Kladuša.
Tabela 8. Nivo razvijenosti i potencijal općine Teslić.
Tabela 9. Nivo razvijenosti i potencijal općine Trnovo.
Tabela 10. Nivo razvijenosti i potencijal općine Kladanj.
Tabela 11. Nivo razvijenosti i potencijal općine Ilijaš.
Tabela 12. Nivo razvijenosti i potencijal općine Ravno.
Tabela 13. Nivo razvijenosti i potencijal općine Bosansko Grahovo.
Tabela 14. Nivo razvijenosti i potencijal općine Drvar (Titova pećina).
Tabela 15. Nivo razvijenosti i potencijal općine Prača – Pale.
Tabela 16. Nivo razvijenosti i potencijal općine Pale.
Tabela 17. Nivo razvijenosti i potencijal općina Šipovo i Kupres.
Tabela 18. Nivo razvijenosti i potencijal općine Stolac.
Tabela 19. Nivo razvijenosti i potencijal općina Trnovo i Foča.
Tabela 20. Okvirni speleoturistički potencijali Bosne i Hercegovine.
Tabela 21. Starosna struktura stanovništva.
Tabela 22. Starosna struktura stanovništva.
Tabela 23. Starosna struktura stanovništva.
Tabela 24. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Vjetrenicu.
Tabela 25. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Vjetrenicu.
Tabela 26. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Ledenicu.
Tabela 27. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Ledenicu.
Tabela 28. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Hrustovaču.
Tabela 29. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Hrustovaču.
Tabela 30. Prosječne vrijednosti unutrašnjih i vanjskih faktora.
Tabela 31. Prosječne vrijednosti intenziteta unutrašnjih i vanjskih faktora.
Tabela 32. Prosječne vrijednosti intenziteta unutrašnjih i vanjskih faktora (kriterij najveće vrijednosti).
Tabela 33. Prosječne plate u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most.
Tabela 34. Povećanja broja radnih mjesto.
Tabela 35. Rast zaposlenosti u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most.

PREDGOVOR

“Ako bih morao najkraće opisati stanje današnje Bosne i njenih ljudi, onda bih upotrijebio riječi: razbijenost, pometenost ili haotičnost. Ono što fizičari ili hemičari, a ko će više znati ko je šta u modernoj nauci, zovu Braunovo kretanje, stalno sudaranje, odbijanje ili kretanje, što bi naš čovjek rekao, ni tamo ni amo, moglo bi se primjeniti i na našu sadašnju situaciju. Ako bi ih pogledali iz visine bosanski ljudi liče na roj pčela pred kišu. Odozdo, žabljim pogledom, liče na šašu koja se lJulja čas na jednu, čas na drugu stranu, pa se povija, pa taman žaba pomisli: slomi se sve, a ona se uspravi, pa opet tamo – amo. A iz normalne perspektive, ako takva još uopće postoji, šta se vidi? Prazni pogledi, tupo zurenje, izgubljenost, nesnalaženje, iščekivanje, polaženje a nedolaženje, jednom riječju – pometenost. Možda će neko reći da stanje bolje opisuje sintagma ‘ne zna se ni ko pije, ni ko plaća’, ali bojati se da je, po pitanju plaćanja ceha, historija neumoljiva.”

Gornje sam riječi napisao na početku eseja *Štap* u knjizi *Mjesec i jabuka* (Izd. BZK "Preporod", Sarajevo, 2008.) u kome govorim o štalu prikazanom na brojnim stećcima kao jednom od simbola govora svetog predanja. Štap simbolizuje osu, središte, ono što danas nedostaje Bosni i Hrečegovini, svejedno radi li se o ekonomiji, kulturi, duhovnosti. Nepostojanje bilo kakve ideje o razvoju u malim sredinama koje sam na svojim terenskim ekskurzijama obilazio, mrtvilo koje zrači jednako kako iz ljudi, tako i iz zapuštenih stambenih četvrti, fabrika i rudnika, govori samo o čekanju, o iščekivanju pomoći iz regionalnog centra ili partijske "centrale". San o željezarama, kombinatima, SOUR-ima još uvijek je živ u glavama većine običnih radnika, sada uglavnom zapošljenih "na crno". Ideal većine je zaraditi samo "za cekera", za puko preživljavanje.

Sarađujući duži niz godina sa prof. dr. Izetom Avdagićem u speleološkoj organizaciji, naučio sam da se od malih ideja mogu napraviti veliki poslovi. Izeta već odavno nema

među živima, ali njegov duh, koji je krasila inicijativnost dok god je mogao micati, prati me nekako kao sjena.

Jedna od zajedničkih ideja (dok smo još radili u Earth Science Institute) bila je i privođenje Djevojačke pećine turističkoj eksploraciji. S obzirom na tadašnju društvenu infrastrukturu (nefunkcionalnost općina) do realizacije ove pećine kao speleoturističke destinacije nikada nije došlo. Na ovu ideju se kasnije nastavilo moje zanimanje za turističke pećine, a onda kroz saradnju sa dr. Jasminom Osmanković i za lokalni razvoj.

Vrijeme velikih donacija koje su strane vlade odobravale općinama ili Bosni i Hercegovini već je odavno prošlost. Vrijeme je za male ideje, koje ne zahtijevaju velika finansijska ulaganja i koje zapošljavaju dovoljan broj stanovnika neke lokalne zajednice da ona vidi korist. Pećine kao izgrađene turističke atrakcije u svim našim promišljanjima su bile baš to: poticajna i izgledna mogućnost za lokalni razvoj.

Zbog toga mi se i ideja izrade disertacije koja će dokazati ili opovrgnuti hipotezu da *speleoturizam može, uz uvažavanje specifičnih uslova i određenja uz potpunu integraciju u prirodno, kulturno i humano okruženje te uvažavanje faktora identiteta i interesa lokalne zajednice, snažno participirati u generiranju održivog, humanog i potpunog razvoja nekih nerazvijenih područja Bosne i Hercegovine* učinila privlačnom i na teorijskom i na aplikativnom planu.

U Sarajevu, avgusta 2009. godine

1. UVOD

Krš Bosne i Hercegovine dio je svjetski slavnog i bogatog dinarskog krša, koji je unatoč mnogim kasnijim otkrićima, još uvijek jedan od najbogatijih krških kompleksa u svijetu. Pored dinarskog krša u užem smislu, tzv. Vanjskih Dinarida, a to su područja jugozapadno od linije Gacko, Ključ, Bihać, u Bosni i Hercegovini postoji i druga krška cjelina koja se naslanja na ovu prema sjeveroistoku, tzv. Unutrašnji Dinaridi (slika 1). Oni su plići, i u većem dijelu izolirani i dijelovi krša. Iako nastajali u drugačijim uslovima, sa stanovišta istraživanja, korištenja i zaštite podjednako su važan dio bosansko-hercegovačke teritorije. O tome koliko je teritorija BiH pod kršem nema jedinstvenog gledišta: od 28 % (Ostojić et al., 1979), oko 50 % (Ržehak, 1965b), blizu 60 % (Jovanović & Avdagić, 1981) do čak 65 % (Čičić, 1998). Dinarski krš smatra se najvećom specifičnom prirodnom vrijednosti ne samo Bosne i Hercegovine nego i susjednih zemalja. Kao cjelina sadrži svjetski značajne elemente prirodne baštine.

Slika 1. Dinarski krš u Bosni i Hercegovini (prema: Andrić, 1978).

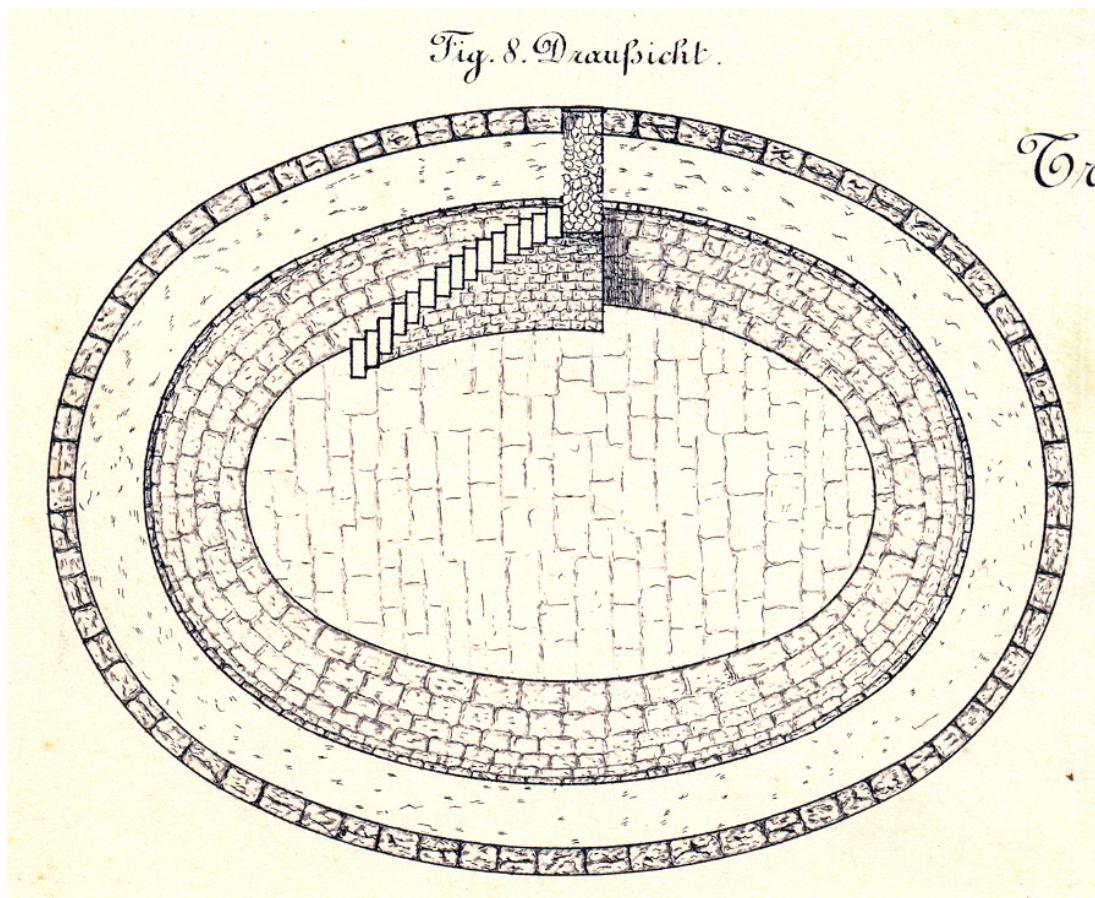
Vrijednosti dinarskog krša su višestruke: prirodne, privredne, kulturne, naučne, obrazovne, rekreacijske itd. Krški oblici brojni su i raznoliki, od sitnih škrapa do krških polja i krških zaravni. Živi svijet Dinarida po biljnom bogatstvu i raznolikosti nema premca u Evropi, a s pojedinim skupinama faune, poput podzemne, čak ni u svijetu.

Krš je omogućio razvoj posebnih naučnih disciplina speleologije i karstologije. Karstologija je izučila i opisala mnoge krške pojave od kojih su neke od njih dobine stručne nazive po lokalnim dinarskim izrazima, poput polja, doline, uvale, ponora, kamenice, pa čak i samog naziva za vrstu reljefa – karst, koji je nastao germaniziranim oblikom imena za pokrajinu Kras u Sloveniji (Kranjc, 2001). Na kršu su nastali brojni mitovi o njegovom podzemlju. Pećine i danas čuvaju najstariju kulturnu historiju čovječanstva, o čemu svjedoče brojna nalazišta i u Bosni i Hercegovini. Također, pećine čuvaju sedimente pogodne za istraživanja prošlosti koji su na drugim mjestima uništeni. Sve to našem kršu daje veliku kulturnu, obrazovnu i naučnu važnost, a prije svega bitno uslovljava život na ovom području. Uvođenjem okolišnih pristupa u mnogim sferama života zadnjih nekoliko desetljeća, ponuđena je bitna promjena percepcije krša. To će, za očekivati je, iznimno povećati vrijednost krša u Bosni i Hercegovini. Sa tog stajališta se posmatra i razvoj speleološkog turizma.

Speleoturizam u Bosni i Hercegovini ima skromnu, ali dugu tradiciju. Kao i većina drugih društvenih i ekonomskih pojava koje su bile prisutne na evropskom zapadu, i turizam je kod nas došao sa austro-ugarskom okupacijom, a kasnije upravom (krajem 19., odnosno, početkom 20. stoljeća). Do tog vremena Bosna i Hercegovina je bila dio Otomanskog carstva koje je imalo feudalno uređenje i, na neki način, orijentalnu organizaciju privrede i društva. Istovremeno, u drugim dijelovima monarhije, u našem najbližem susjedstvu, Sloveniji i Hrvatskoj, speleoturizam nije nepoznanica. Postojnska jama (Adelsberger grütte) je destinacija poznatih javnih ličnosti ondašnjeg političkog i javnog života monarhije, a i neke pećine u Hrvatskoj već su poznate na turističkim putevima Evrope.

Pećine u Bosni i Hercegovini od samog početka zanimanja za njih nisu gledane iz vidika turističke eksploatacije, već prije svega (a što je i razumljivo s obzirom na prilike) kao vojni (rezerve šalitre), odnosno, privredni potencijal – rezerve vode za ubrzani razvoj privrede (Ballif, 1896) Već na početku svoje uprave nove vlasti ulažu ogromne napore u cilju obezbjeđenja vode i regulaciju plavljenja kraških polja (slike 2 i 3). U

radove na terenu uključuju se brojni pojedinci, uglavnom strani radnici, koje je nova uprava dovela u Bosnu i Hercegovinu, a koji onda istražuju i njene prirodne rijetkosti. Njihove potpise (slika 4) i danas je moguće naći u brojnim skrivenim hodnicima naših pećina. Ljepota i divlja privlačnost nove zemlje, koja je do samo kojih dvadesetak godina prije bila "terra incognita" za Evropljane, potakli su osnivanje podružnice "Austrijskog turističkog kluba". Članovi tog kluba, zajedno sa različitim stručnjacima (šumari, vojni inžinjeri, arheolozi) počinju svojim prijateljima otkrivati svijet bosansko-hercegovačkog podzemlja i tako činiti prve turističke korake na ovom polju. Značajna speleološka otkrića koja je načinio Čeh Karel Absolon pred Prvi svjetski rat u pećini Vjetrenici, potakla su daljnja istraživanja nakon rata, a kasnije i izgradnju turističke staze u dužini od oko 1.700 metara. Drugi svjetski rat prekinuo je značajniji turistički razvoj ove pećine.

Slika 2. Načrt za cisternu u kršu (prema: Baliff, 1896).

Slika 3. Regulacija Velikog ponora kod Čaića na Livanjskom polju (prema: Baliff, 1896).

Slika 4. Stari potpsi u Hrustovači.

Iza Drugog svjetskog rata, poslije prvih napora u obnovi, 60-tih godina dolazi do izgradnje velikih hidro-energetskih kapaciteta u kraškim oblastima što je neminovno povuklo za sobom i značajan razvoj speleoloških istraživanja. U isto vrijeme, razvoj turizma u pećinama Slovenije (Postojnska jama, Škocjanske jame, jama Vilenica), Hrvatske (Cerovačke pećine, pećina Vrlovka), Srbije (Resavska pećina), potiče i slična, istina stidljiva, nastojanja u Bosni i Hercegovini. U bivšoj Jugoslaviji aktivne su bile 42 turističke pećine, od čega 16 u Sloveniji. Bijambarska pećina kod Olova (Centralna Bosna) i Vjetrenica u Popovu polju (Hercegovina) su glavne destinacije speleoturizma sa kojima bosansko-hercegovačka turistička ponuda izlazi na tržiste. Obje spomenute pećine date su na upravljanje lokalnim organizacijama, koje nisu imale ni kadrovskih ni ekonomskih resursa da ih prezentiraju, a pogotovo ne da ih dalje razvijaju kao turistički potencijal. Politička podrška razvoju speleoturizma, koja je u socijalističko vrijeme bivše Jugoslavije bila od presudnog značaja, potpuno je izostala. Možda je tome doprinijela i recepcija pećina i jama kao mjesta nesreće, s obzirom na živa iskustva Drugog svjetskog rata na ovim prostorima (Pervan, 1993; Božićević, 1991; Mihevc, 1995, 2001).

Do posljednjeg rata (1992.–1995.) u Bosni i Hercegovini uređeno je i otvoreno još nekoliko pećina za turističke posjete, ali isključivo zalaganjem lokalnih zajednica, bez da je ukupna turistička privreda (agencije, hoteli, republičke turističke asocijacije) pokazala bilo kakvog interesa. Procjena i inventarizacija potencijalnih turističkih pećina u Bosni i Hercegovini i valorizacija njihove upotrebljene vrijednosti i mogućnosti namjene jesu teme koje zahtijevaju ozbiljnu analizu.

U Bosni i Hercegovini je evidentna koncentracija razvoja u regionalnim urbanim centrima, dok se ostala područja izvan najužih regionalnih centara (Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Tuzla) suočavaju sa brojnim problemima odsustva razvoja. Pitanje je šta ovi prostori nude za razvoj, kakve su stvarne mogućnosti ovih prostora, kakve su njihove prirodne prostorne karakteristike i jesu li one potencijalno interesantne na turističkom tržištu? Stanje razvoja, preciznije rečeno odsustvo razvoja ili siromaštva bosansko-hercegovačkog društva je takvo da traži adekvatno i urgentno rješenje. Kao što je poznato, nezavisno od tipa siromaštva, u krajnjoj liniji jedino pravo i trajno rješenje problema je ekonomski razvoj. Pri tome se misli na ekonomski razvoj održiv u svim svojim dimenzijama: ekonomskoj, ekološkoj, tehnološkoj i socijalnoj, a također, i ekonomski human razvoj. S druge strane, razvoj prihvatljiv za rješavanje problema bo-

sansko-hercegovačkog siromaštva treba da ima sva obilježja potpunog razvoja onako kako ga definiraju Stiglitz i Sen (prema: Todaro & Smith, 2006).

Turizam bi mogao imati značajnu ulogu u generiranju i/ili akceleriranju ovako shvaćenog ekonomskog regionalnog razvoja Bosne i Hercegovine. U teorijama endogenog razvoja Romera (1990, 2008) i Krugmana (1993), kao i prema iskustvima drugih zemalja na jednoj strani, i bosansko-hercegovačkim turističkim potencijalima na drugoj, mogu se naći argumenti za ovakvo pozicioniranje turizma. Turizam, koji bi bitno doprinosio održivom, humanom i potpunom razvoju ima utemeljenje u bosansko-hercegovačkim potencijalima kraških područja, određenije rečeno u pećinama.

Domaći i međunarodni eksperti, naučne i druge institucije i organizacije kao adekvatno ili dovoljno dobro rješenje za rješavanje razvojnih problema Bosne i Hercegovine, siromaštva i nejednakosti u razvoju vide, između ostalih, a veoma često na prvom mjestu, u turizmu. Često se ističe da turizam, uvažavajući njegovu ambivalentnu prirodu, može pozitivno i snažno doprinijeti društveno-ekonomskom i kulturnom razvoju, ukoliko se eliminira potencijalna opasnost od degradacije okruženja i gubitka lokalnog identiteta. Jednako se naglašava da su resursi na kojima se zasniva turizam osjetljivi i da postoji rastuća težnja za poboljšanjem kvaliteta okruženja. Kada su pećine u pitanju, to je pitanje od suštinke važnosti.

Pri tome se uvažava spoznaja da turizam pruža priliku za putovanje i upoznavanje sa drugim kulturama, odnosno, da razvoj turizma može pomoći u uspostavljanju čvrćih veza i mira između naroda, kao i da je gradivni elemenat u stvaranju svijesti koja poštuje raznolikost kultura i načina života. To posebno treba naglasiti s obzirom na skorašnja dešavanja u Bosni i Hercegovini i očekivanja od budućnosti. Kod pozicioniranja turizma kao rješenja problema siromaštva u nerazvijenim krajevima, međunarodne institucije, organizacije i eksperti respektuju potrebu za razvojem turizma koji zadovoljava ekonomska očekivanja i zahtjeve okruženja, uz poštovanje ne samo društvene i prostorne strukture destinacija, već, također, i lokalnog stanovništva, očuvanje i jačanje ljudskog dostojanstva lokalnih zajednica i turista.

Analiza speleoturizma u svijetu, našem bližem okruženju i Bosni i Hercegovini kao i trendova u razvoju speleoturizma, posebno u svjetlu "novog" turizma treba da pokaže koje sve mogućnosti nudi ova vrsta turizma kao dio alternativnog turizma, a sve u kontekstu načela održivog turizma.

Koliki je interes za speleoturizam? Prema Zhangu & Jinu (1996) u svijetu postoji oko 800 turističkih pećina, a prema web stranici www.showcaves.com oko 1.200. Procjene su da pećine godišnje posjeti preko 150 miliona posjetilaca te da se ostvari prihod od oko 2,3 bilona US\$ (Cigna & Burri, 2000). Za bosansko-hercegovačke prilike poseban potencijal speleoturizma čine mladi različitih školskih uzrasta. Prema statističkim podacima u Bosni i Hercegovini ima djece osnovnoškolskog uzrasta 480.531, djece srednjoškolskog uzrasta 256.799 i mladih univerzitetskog uzrasta 274.698 (Statistički godišnjak, 2005). Više od polovine njih kao dio obaveznog obrazovanja pohađa različite vidove škole u prirodi. Posjete turističkim pećinama sa odgovarajućim obrazovnim programom predstavljaju značajan potencijal u turističkoj ponudi.

U 2004. godini registrovano je u Bosni i Hercegovini oko 418.000 dolazaka i preko milion noćenja, mada analitičari smatraju da je taj broj tri puta veći (samo Međugorje posjeti oko 1,2 miliona gostiju godišnje). Svjetska turistička organizacija (WTO) je svrstala Bosnu i Hercegovinu u skupinu zemalja sa najvećim anticipiranim godišnjim rastom, procjenjujući godišnju stopu rasta od 10,5 % (Istraživanje, 2004).

Bosna i Hercegovina predstavlja izuzetno zanimljivu turističku destinaciju, što je rezultat njenog geografskog položaja, prirodnih ljepota, kulturno-historijskih vrijednosti i pogodnih klimatskih uslova. Ovo je područje ukrštanja različitih kultura, religija i tradicija, što daje dodatnu vrijednost kreiranju specifičnog turističkog proizvoda i obogaćuje turističku ponudu. Na području Bosne i Hercegovine postoje potencijali za razvoj kulturnog, planinskog, ruralnog, avanturističkog, religijskog, zdravstvenog i primorskog turizma. Speleoturizam je amalgam nekoliko pobrojanih oblika turizma sa svim indirektnim razvojnim efektima na razvoj pratećih djelatnosti, obnovu zajednica, razvoj nerazvijenih područja, održivi razvoj te očuvanje okoliša i lokalne tradicije.

Iz naprijed navedenog je jasno zašto se speleoturizam vidi kao razvojni elemenat lokalnih zajednica i regija. Gradivni elementi nove osvježene i podmlađene strategije razvoja speleoturizma Bosne i Hercegovine trebali bi biti, između ostalog: uvažavanje kriterija održivosti, što znači da on mora biti dugoročno ekološki podnošljiv, ali i ekonomski vitalan te etički i društveno pravičan za lokalne zajednice. Održivi razvoj je vođeni proces koji predviđa cjelovito upravljanje resursima tako da se obezbijedi njihova vitalnost, uz očuvanje našeg prirodnog i kulturnog bogatstva, uključujući i zaštićene oblasti. Kao moćan instrument razvoja lokalnih zajednica speleoturizam može

i treba da aktivno učestvuje u strategiji održivog razvoja. A za to je potrebna analiza svih preduslova (prostornih, demografskih, ekonomskih, razvojnih, historijskih) razvoja pećina kao turističkih resursa.

1.1 PREDMET I PROBLEM ISTRAŽIVANJA

U Bosni i Hercegovini registrovano je preko 4.000 pećina i jama (Mulaomerović et al., 2006). Gotovo svi ovi objekti su značajni speleološki i karstološki fenomeni. Jedan broj je zbog svojih unutrašnjih morfoloških karakteristika ili kulturno-historijskih osobenosti značajan i sa stanovišta estetske, odnosno, kulturne vrijednosti. Ta vrijednost može biti valorizirana i iz vizure potencijalnog turističkog objekta, a u kontekstu očekivanja da njihova turistička eksplotacija dadne direktne i indirektne efekte na privredni razvoj zajednice. Predmet istraživanja će biti nekoliko takvih pećina u nerazvijenim područjima Bosne i Hercegovine.

Sadašnji ekonomski profil Bosne i Hercegovine, kao i mnogih drugih zemalja u razvoju, a posebno zemalja u tranziciji, određuje siromaštvo, nezaposlenost i nejednakost. Oko 20 % stanovništva je ispod međunarodno priznate linije siromaštva, a njih još oko 30 % može biti gurnuto ispod ove linije na najmanji potres na tržištu. Broj nezaposlenih, zavisno od izvora koji se koristi, procjenjuje se u rasponu od 740.000 do preko milion. Siromaštvo u BiH je raširenije nego u svim drugim zemljama bivše Jugoslavije (jedino je rasprostranjenije na Kosovu), a nekih 20 % siromašnih izrazito oskudijeva u svim ili gotovo svim ključnim aspektima standarda. Obzirom na situaciju u zemlji, sadašnja relativno niska stopa siromaštva među stanovništvom rezultat je potrošnje koja nadilazi mogućnosti sadašnjeg nivoa proizvodnje. Ona se financira iz međunarodne pomoći. Pitanje je koliko dugo? S obzirom na realnu opasnost od vrtoglavog porasta stope siromaštva, neophodno je ubrzati ekonomski razvoj.

Pojedina područja Bosne i Hercegovine, posebno područja izvan najužih regionalnih centara posebno su pogodjena problemom siromaštva ili, drugim riječima rečeno, stanovnici prostora izvan najužih regionalnih centara (Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Tuzla) izloženi su većem riziku od siromaštva.

Problem istraživanje je: da li speleoturizam sa svojim određenjima može dati pozitivne efekte na razvoj nekih nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini? Danas je valjana turistička eksplotacija neodvojiva od kvalitetnog ekonomski održivog razvoja u skladu sa

očekivanim ekološkim, tehnološkim i socijalnim dimenzijama i standardima uz potpuno prihvatanje takvog razvoja od strane lokalne zajednice. Drugim riječima, problem istraživanja je u određivanju faktora i uslova koji neki speleološki objekt (pećinu) u odgovarajućem prostoru determiniraju kao resurs za turistički, ali i ekonomski razvoj tog kraja.

1.2 HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

1. Pećine kao turistički objekti nude kvalitetan turistički doživljaj i u skladu su sa afirmacijom kriterija ekološkog kapaciteta prostora kao jedne od karakteristika novog, alternativnog turizma.
2. Pećine kao turistički objekti nude višeslojan turistički proizvod sa kumulativnim atrakcijama (prirodni fenomeni podzemlja, estetski doživljaj, avantura, kulturno-historijske vrijednosti, rekreacija).
3. Pećine kao turistički objekti su resurs koji je zanimljiv sudionicima različitih društvenih slojeva i interesa. On je po tome i "masovni" (školska populacija) i "novi" turizam, pa je kao takav, vrlo "životan" turistički resurs.
4. Pećine kao turistički objekti u potpunosti se uklapaju u koncept novih oblika turizma jer isključuju kriterij fizičkog prihvatnog kapaciteta prostora (a samim tim i velikih građevinskih zahvata). Iz toga slijedi da i vrlo ograničena ulaganja omogućavaju održiv razvoj turizma.
5. Odnos ulaganja u razvoj pećine kao turističkog objekta i dobiti po osnovu cijene ostvarenog radnog mesta je neuporedivo povoljniji od drugih turističkih objekata ili privrednih kapaciteta.

Iz gore pobrojanih pomoćnih hipoteza moguće je izvesti sljedeću radnu hipotezu:

Speleoturizam može, uz uvažavanje specifičnih uslova i određenja uz potpunu integraciju u prirodno, kulturno i humano okruženje te uvažavanje faktora identiteta i interesa lokalne zajednice, snažno participirati u generiranju održivog, humanog i potpunog razvoja nekih nerazvijenih područja Bosne i Hercegovine.

1.3 SVRHA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Svrha doktorske disertacije je analiza karakteristika kraškog prostora, posebno pećina kao njegovih najpoznatijih morfoloških fenomena, pronalaženje odrednica koje po-

jedine pećine opredjeljuje za mogućnost privođenja turističkoj namjeni te, na osnovu trenutnog stanja speleoturizma u svijetu i kod nas, analizirati mogućnosti i efekte razvoja speleoturizma i njegove razvojne efekte na nerazvijena područja.

Glavni ciljevi istraživanja su:

1. Analiza kraškog prostora sa aspekta fizičkih, ekonomskih, saobraćajnih i demografskih karakteristika te implikacije tih analiza na njegove ukupne turističke perspektive.
2. Analiza speleoturizma u svijetu, našem bližem okruženju i Bosni i Hercegovini kao i trendova u razvoju speleoturizma, posebno u svjetlu "novog" turizma, mogućnosti koje nudi alternativni turizam, a sve u kontekstu načela održivog turizma.
3. Procjena i inventarizacija potencijalnih turističkih pećina u Bosni i Hercegovini te valorizacija njihove upotrebe vrijednosti i mogućnosti namjene.
4. Analiza svih preduslova (prostornih, demografskih, ekonomskih, razvojnih, historijskih) razvoja pećina kao turističkih resursa.
5. Procjena direktnih razvojnih efekata speleoturizma na zapošljavanje, rast dohotka i platnu bilansu te investiranje.
6. Procjena indirektnih razvojnih efekata speleoturizma na razvoj pratećih djelatnosti, obnovu zajednica, razvoj nerazvijenih područja, održivi razvoj i očuvanje okoliša i lokalne tradicije.
7. Predstavljane različitih programa, projekta i fondova za razvoj turizma koji omogućavaju različite aktivnosti i realizaciju speleoturističkih resursa.

1.4 TEORIJSKI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Teorijski okvir za istraživanje determiniraju savremeni modeli razvijenosti i nerazvijenosti, savremene teorije razvoja turizma i teorijske postavke na kojima se temelje održivi, humani, potpuni i kompetitivni razvoj.

Savremeni modeli razvijenosti i nerazvijenosti pomažu usavršavanju strategije lokalnog razvoja nerazvijenih područja i razumijevanju politika i načina međunarodne pomoći (Todaro & Smith, 2006). Nova teorija rasta pruža teorijski okvir za analizu endogenog razvoja (Romer, 1990, 2008; Todaro & Smith, 2006), koji je u osnovi doktrine evropskog regionalnog i lokalnog ekonomskog razvoja, rasta koji je određen više endogenim nego

egzogenim silama. Istraživanje će se referirati i na teorijske stavove koji nerazvijenost objašnjavaju kao neuspjeh ili greške u koordinaciji, uključujući model velikog poticaja (Rosenstein–Rodan, 1961; Krugman, 1993) i model O-prestena (Kremer, 1993).

Istraživanje će respektirati savremene teorije turizma koje naglašavaju interakciju prostora i sadržaja, teorije koje imaju izraziti razvojni i ekonomski akcent (McIntosh et al., 1995; Mill & Morrison, 1992), teorije sa ekološko-zaštitarskim aspektom u razvoju turizma (Pearce & Barbier, 2000), te teorije koje naglašavaju objektivnu turističko-tržišnu verifikaciju (Kotler et al., 2002). Istraživanje se temelji i na uvažavanju formalno-neformalne dihotomije (Michaud, 2000). S obziron da se u središtu interesa istraživanja nalazi turizam kao potencijalni generator lokalnog ekonomskog razvoja nerazvijenih područja, istraživanje će se referirati i na teorije prostornog razvoja turizma u nerazvijenim područjima (Pearce, 1982; Britton 1982, 1989). Istraživanje će uzeti u obzir i teorijske stavove koji brojne sociološke, kulturološke, ekološke i druge sadržaje inkorporiraju u teoriju turizma.

Teorijski okvir ovog istraživanja je i tzv. humaniji turizam, odgovorniji turizam, turizam sa uviđavnošću i budućnošću, održivi, kompetitivni turizam harminiziran sa potpunim razvojem.

Istraživanje se temelji na slijedećim teorijskim stavovima:

- Endogeni razvoj – razvoj fokusiran na optimalno korištenje endogenih faktora – može generirati razvoj nerazvijenih područja;
- Koordinacija je preduslov za pokretanje razvoja nerazvijenih područja;
- Turizam na temelju objektivne turističko-tržišne verifikacije može odigrati značajnu ulogu u presjecanju začaranog kruga siromaštva.

U naznačenom teorijskom okviru u istraživanju će se pokušati provjeriti potencijali, šanse, mogućnosti i rizici orijentacije na speleoturizam kao izlaznu strategiju za savladavanje ili izbjegavanje zamke nerazvijenosti izabralih nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini.

1.5 DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Valorizacija turističkih mogućnosti pećina u literaturi javlja se u bosansko-hercegovačkoj literatiri dosta kasno, iako je njihov turistički potencijal prepoznat mnogo ranije.

Prvi doprinos ovoj temi nalazi se u opisu K. Gujića (1942) o turističkim mogućnostima Hercegovine. On posebno podvlači turističke vrijednosti Vjetrenice, uz napomenu da je pećinu prije rata posjećivalo više domaćih i stranih turista, ali da je i dalje razvoj turizma ograničen slabim cestama. Autor je mišljenja da bi uređena i pristupačna Vjetrenica predstavljala najljepše turističko mjesto Hercegovine.

Baveći se zaštitom prirode u okviru Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH, P. Fukarek i V. Ržehak se na početku svog rada susreću sa problemom zaštite pećina, odnosno njihove valorizacije, između ostalog i kao turističkih objekata. Oni ih dijele na tri grupe: prvu, u koje spadaju pećine koje predstavljaju vanredan interes za nauku i turizam (Vjetrenica, Hrustovača, Vilinska pećina, Bijambarske pećine i Megara) i za koje je turističko uređenje jedini način čuvanja (kroz stalni nadzor), drugu, u koju svrstavaju pećine koje još uvijek ne privlače "široke narodne mase" (Novakuša kod Nevesinja, Banja Stijena, Dusina kod Fojnice) i treću, u koju svrstava sve ostale pećine (Fukarek & Ržehak, 1956). Oni, također, konstatuju da u Bosni i Hercegovini ne postoji ni približna evidencija pećina i da se izrada katastra nameće kao prioritetna obaveza.

Pod uticajem Prvog jugoslovenskog speleološkog kongresa, ali i opšte klime među speleolozima (od kojih su neki kao V. Ržehak radili i u republičkim institucijama za zaštitu prirode), javlja se ideja o uređenju pećina kao turistički interesantnih atrakcija. Lokalno stanovništvo u tome vidi potencijal za razvoj, ali objektivne okolnosti, prije svega položaj i razvoj putne infrastrukture, limitiraju njihov turistički potencijal. Tako se već pedesetih godina spominju kao moguće turističke pećine Pećina kod Dobrih Voda u općini Kalinovik (Petrović et al., 1956), Vilinska pećina u Sebešiću i Bijambarske pećine kod Olova (Ržehak, 1957).

Prvi stvarni doprinos speleoturizmu u bosansko-hrcegovačkoj literaturi jesu radovi o Bijambarskoj pećini. Prvo je V. Ržehak o Bijambarskoj pećini kao turističkoj atrakciji govorio u svom referatu na Drugom jugoslovenskom speleološkom kongresu održanom u Splitu 1958. godine, navodeći dosadašnje aktivnosti na uređenju, ali i one koji slijede (Ržehak, 1961a). Godinu kasnije Baučić i Ržehak (1959) pišu detaljno o Bijambarskim pećinama. Rad je rezultat istraživanja koji su autori napravili kao pripremu za uređenje prostora Bijambara kao turističkog kompleksa. Oni daju opširan prikaz prostora, klimatskih i meteoroloških prilika, nastanka pećina i opise svakog pojedinog

speleološkog objekta. Poseban dio rada se odnosi na zaštitu i uređenje Srednje Bijambarske pećine kao turistički najinteresantnije, ali i okolice budući da autori turističku pećinu vide samo kao dio većeg turističkog kompleksa.

Na mogućnost turističke eksploracije pećina u Bosni i Hercegovini osvrće se ponovo Ržehak (1965b) u svom referatu na 4. međunarodnom speleološkom kongresu u Ljubljani. Ističe Vjetrenicu u Popovu polju i Bijambarske pećine kod Olova, ali i ostale: Hrustovaču kod Sanskog Mosta, Rastušu kod Teslića, Propastvu kod Višegrada, Ledenicu kod Bosanskog Grahova i Banju Stijenu u kanjonu Prače. Stavlja ih u kontekst ukupnih vrijednosti krša Bosne i Hercegovine sa brojnim pećinama, kraškim vrelima, nakupinama sedre, ponorima.

Ideju o značajnijem razvoju speleoturizma uređenjem Vjetrenice, Bijambarske pećine, Hrustovače, Vaganske pećine, Ledenice, Vilinske pećine ponovo potencira Ržehak (1975), ali, budući da ne vidi ko bi mogao biti nosilac te ideje, predlaže da planove za uređenje i sve aktivnosti prema lokalnim zajednicama (komunama) preuzme Speleološko društvo SR BiH.

Povećanje broja turista koje je u Vjetrenicu dovodila Turistička agencija "Atlas" iz Dubrovnika potakli su Turistički savez Bosne i Hercegovine da krajem sedamdesetih godina renovira unutrašnje uređenje pećine. Program mjera za intenzivnije turističko korištenje izrađen je u Speleološkom društvu "Bosansko-hercegovački krš" Sarajevo (Avdagić, 1979) koji je obuhvatio prirodne karakteristike, unutrašnje uređenje i dinamiku radova te marketinške aktivnosti. Uz neznatne izmjene dijelovi elaborata objavljeni u časopisu *Naš krš* (Petrović et al., 1979).

Vrlo kratak pregled bosansko-hercegovačkog speleoturizma, u okviru jedne panorame speleološkog turizma u Jugoslaviji, daje J. Marković (1981) u svom referatu na Osmom jugoslovenskom speleološkom kongresu održanom na Borskem jezeru 1980. godine.

Krajem sedamdesetih godina ponovo se javlja interes za speleoturizam. Turističko društvo iz Sanskog Mosta poziva članove Jamarskog kluba "Željezničar" da pregleda Hrustovačku pećinu i ocijeni mogućnosti za njenu turističko uređenje. Izvještaj koji je predat turističkom društvu sadrži i prijedlog turističkog uređenja pećine i okoline u nekoliko faza (Lajovic & Malečkar, 1983).

Na turističke mogućnosti pećina Vjetrenice i Ledenice, posebno u kontekstu razvoja lokalnih zajednica upozorio je J. Svoboda (1980) apostrofirajući njihov pogodan položaj: Vjetrenice u zaleđu Dubrovnika i na putu prema Mostaru, a Ledenice blizinom Titove pećine u Drvaru (koja je u to vrijeme privlačila veliki broj posjetilaca) i prirodnim zaleđem Šibenika.

Problemom boljeg korištenja Vjetrenice kao turističke destinacije bavi se i R. Bokan (1983). On upozorava da izdvajanje Vjetrenice kao destinacije, kako je do tada gledana, ne može donijeti pozitivan rezultat bez njenog uključivanja u širi prostor tog dijela Hercegovine, konkretno prostora Čapljina – Trebinje i Čapljina – Stolac – Ljubinje – Zavala – Trebinje, sagledavanjem svih turističkih resursa u okviru posebnog plana prostornog uređenja. Unutar takvog plana turizam Vjetrenice je samo dio ukupnog agroindustrijskog kompleksa Popovog polja.

O turističkim mogućnostima pećina u okolini Lušci Palanke piše R. Davidović (1984), ali više u smislu dopune sadržaja postojećeg Memorijalnog kompleksa Korčanica (period Drugog sv. rata), nego li kao samostalnih turističkih objekata. Autor i sam uviđa da su estetke ili prirodne vrijednosti (npr. brojne čovječije ribice u Suvaji) nedostatne za ozbiljniji turistički razvoj.

Vrlo brzo po otkriću pećine Orlovače (Savine pećine) u općini Pale, uočen je značaj i mogućnosti koje ova pećina pruža za turizam. Načinjen je jedan od rijetkih elaborata (Avdagić et al., 1985) kojim su obuhvaćene sve aktivnosti vezane za istraživanje, zaštitu i turističko korištenje Pećine Orlovače.

Iza posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini (1992.–1995.) speleoturizam kao razvojna šansa nekoliko lokalnih sredina bio je u fokusu interesa manjeg broja autora (Lazarević, 1995; Lučić, 2005; Mulaomerović, 2000, 2000–2001, 2001, 2007; Osmanković & Mulaomerović, 2000–2001, 2006, 2007, 2008, 2009; Osmanković et al., 2006; Petrović, 1999; Petrović et al., 1999).

U okviru svoje doktorske disertacije H. Kurtović (2002) se u jednom poglavlju dotiče i speleoturizma, ali vrlo paušalno i neuvjerljivo (Mulaomerović, 2002b).

Iako nije direktno vezan za bosansko-hercegovački krš važan je teorijski doprinos razvoju turizma na “unutrašnjem dijelu krša” (pa tako i bosansko-hercegovačkom) D. Alfiera (1971) koji potencira ukupne vrijednosti krša anticipirajući “novu kategoriju turističkih posjetilaca”.

1.6 PRIMJENJENE METODE ISTRAŽIVANJA

U disertaciji će biti primjenjeno, u skladu sa najboljom praksom naučno-istraživačkog rada, više naučnih i istraživačkih metoda prikupljanja i obrade podataka kako bi se postigla egzaktnost rezultata u provjeri postavljenih hipoteza. Kombinacija kvalitativnih i kvantitativnih metoda treba doprinijeti višem nivou spoznaje predmeta disertacije i relevantnosti dobijenih rezultata.

U postupku provjere postavljenih hipoteza bit će primjenjene slijedeće opšte i posebne naučne metode:

- metoda kompilacije,
- metoda analize,
- metode PEST i SWOT analize,
- metoda sinteze,
- metoda indukcije,
- metoda dedukcije,
- metoda komparacije,
- statistička metoda,
- ekonometrijski modeli.

1. U teorijskom dijelu disertacije bit će korištene metode analize, bilo da se radi o deskriptivnim, eksplikativnim ili strukturalnim analizama radi objašnjavanja karakteristika prostora i speleoloških objekata. U ovom će dijelu biti korištena i metoda kompilacije. U empirijskom dijelu koji se odnosi na istraživanje determinanti i efekata, te analizu resursa bit će, također, korištena metoda analize.

2. Metoda sinteze bit će korištena i u teorijskom i u empirijskom dijelu disertacije, posebno u završnom poglavlju gdje će biti objedinjeni dobijeni rezultati koji će potvrditi ili negirati (odbaciti) postavljene hipoteze.

3. Metoda indukcije treba da na osnovu dobijenih rezultata istraživanja omogući donošenje nekih općih zaključaka relevantnih za speleoturizam kao faktor razvoja kod nas, ali i za opće zaključke relevantne za druge zemlje u tranziciji u našem okruženju. U daljem, ona treba da doprinese i obogaćivanju teorije izučavanja alternativnih vidova turizma.

4. Metoda dedukcije bit će primjenjena za dobijanje zaključaka o speleološkom turizmu u našem okruženju, a na osnovu općih znanja prisutnih u postojećoj literaturi.

5. Metodom komparacije analizirat će se turistička valorizacija odabranih bosansko-hercegovačkih pećina.

6. S obzirom da će u istraživanju biti korišteni kvantitativni i statistički pokazatelji, nužno je korištenje statističke metode. To se posebno odnosi na analizu sredine u kojoj se nalaze potencijalne turističke pećine. Ekonometrijski modeli će biti upotrijebljeni za ustanovljavanje značenja koje pojedine determinante imaju na efekte razvoja.

Posebno je korišten metod PEST i SWOT analize. Za PEST analizu (Politička, Ekonomska, Sociološka, Tehnološka analiza okoline – dostupno na: http://www.mindtools.com/pages/article/newTMC_09.htm) treba imati u vidu da ona služi kao metoda za analizu promjena u okolini. PEST analiza omogućava da se uoči kojim intenzitetom i kojim pravcem će se odvijati buduće promjene (koje će stvarati nove prilike za razvoj, odnosno predstavljati prijetnje za postojeće aktivnosti).

U primjeni SWOT analize polazi se od slijedećeg:

- Vanjska okolina (prilike i prijetnje) procjenjuje se u vremenskoj dimenziji budućnosti – do 2013. godine, dok se unutrašnja okolina (snage i slabosti) procjenjuje u sadašnjosti). Tako se dobije *gap* između vanjske i unutrašnje okoline, koji treba popunjavati odgovarajućim strategijama.
- Kod vanjske okoline identificiraju se i procjenjuju oni elementi nad kojima vlast lokalne zajednice i upravitelj ili potencijalni upravitelj pećine, odnosno akteri privređivanja u ovom sektoru nemaju kontrolu i ne mogu uticati.
- U vanjskoj okolini je posebno važno jasno diferencirati uticaje makrookoline (ekonomska, pravna, socijalna) od uticaja poslovne okoline (tržište, izvori resursa, konkurenčijski kontekst te razvijenost povezanih i pratećih industrija).
- Kod unutrašnje okoline (snage i slabosti) treba procjenjivati faktore nad kojima vlast lokalne zajednice i akteri biznisa imaju kontrolu i mogu na njih uticati u smislu mijenjanja situacije.
- Sa velikom pažnjom se diferencira vanjska od unutrašnje okoline.
- SWOT analiza će biti urađena za tri izabrane pećine (Vjetrenicu, Ledenicu i Hrustovaču).

Faze rada na procjeni uključuju:

- Prikupljanje ideja o faktorima koji determiniraju SWOT i PEST analizu,
- Prikupljanje i analiza informacija o identificiranim faktorima,

- Izvođenje zaključaka o uticajima tih faktora u okviru SWOT ili PEST analize.

Rezultati analize PEST su sintetizirani na osnovu prikaza modela koji se može dobiti na web stranici [http://www.mindtools.com/pages/article/worksheets/PEST Analysis Download.htm](http://www.mindtools.com/pages/article/worksheets/PEST%20Analysis%20Download.htm). Na isti način se sintetizira i rad na SWOT analizi.

Kvantificiranje procjena SWOT analize vršeno je tako da se faktori vanjske okoline odmah ne klasificiraju u prilike i prijetnje, nego se to radi prema visini ocjene pojedinih faktora koristeći se tabelom 1. Faktori se ocjenjuju od 1 do 10.

Faktori vanjske okoline	Pećina			
	Vjetrenica	Ledenica	Hrustovača	Napomena
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
U k u p n o				
Prosjek				

Tabela 1. Faktori vanjske okoline i njihova procjena.

Klasifikacija prema ocjenama na skali od 1 do 10 je slijedeća:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: od 4 do 6.

Na sličan način se i faktori unutrašnje okoline odmah ne klasificiraju u snage i slabosti, nego se to radi prema visini ocjene pojedinih faktora koristeći se tabelom 2. Faktori se ocjenjuju u rasponu od 1 do 10.

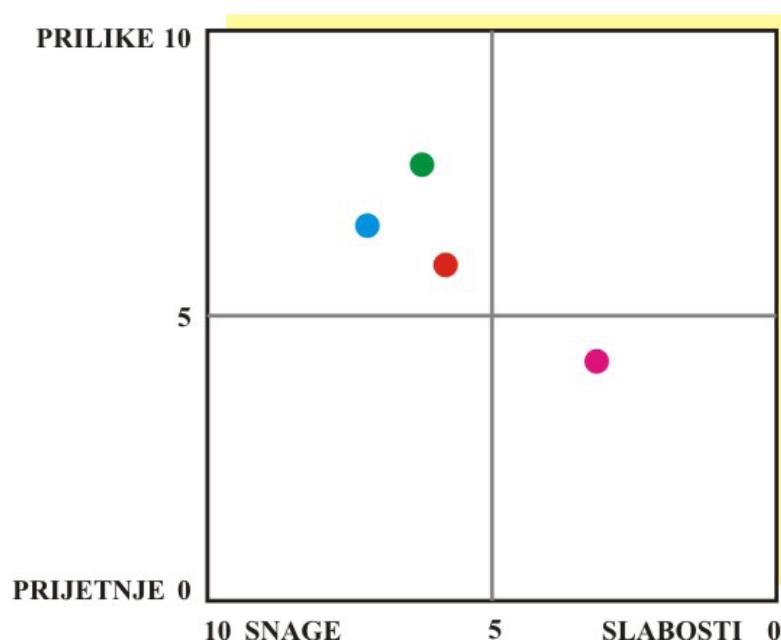
Faktori unutrašnje okoline	Pećina			
	Vjetrenica	Ledenica	Hrustovača	Napomena
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
U k u p n o				
Prosjek				

Tabela 2. Faktori unutrašnje okoline i njihova procjena.

Klasifikacija prema ocjenama na skali od 1 do 10 je slijedeća:

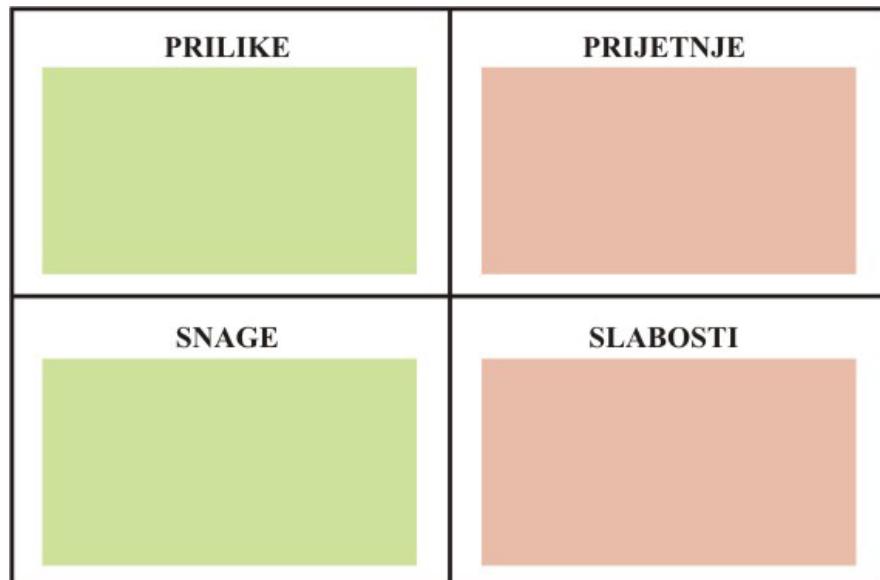
- Snage: ocjene od 7 do 10,
- Slabosti: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: od 4 do 6.

Za svaku pećinu bit će napravljena SWOT matrica kao što je prikazano na slici 5.

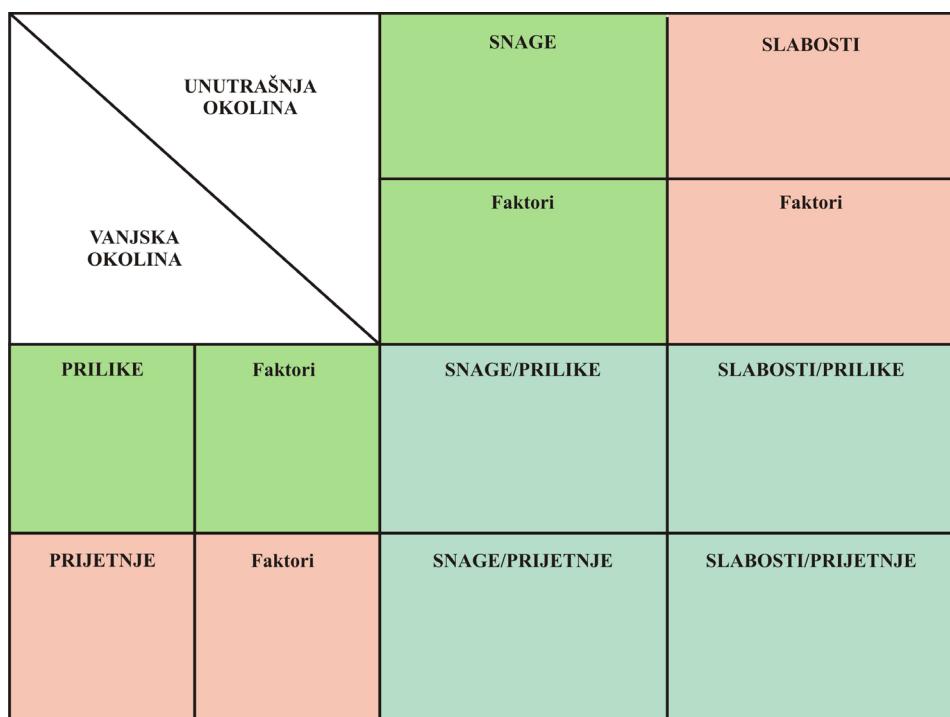
Slika 5. Pozicioniranje na SWOT matrici.

Veza SWOT analize sa socio-ekonomskom analizom lokalne zajednice je uspostavljena za svaku izabranu pećinu (Vjetrenica – Ravno, Ledenica – Bosansko Grahovo, Hrustovača – Sanski Most). Rezultati SWOT analize se rezimiraju kao na slici 6.

Slika 6. Forma prikaza prilika i prijetnji iz vanjske, te snaga i slabosti u unutrašnjoj okolini.

Na osnovu rezultata SWOT analize dolazi se do strateške alternative za pećinu koja je predmet analize kao što je prikazano na slici 7.

Slika 7. Forma zaključaka situacione analize i strateške alternative iz SWOT analize pećine.

Od istraživačkih metoda na prikupljanju podataka za izradu disertacije bit će upotrijebljeni:

1. teorijski rad na literaturi (analiza knjiga, časopisa, studija i projekata) iz oblasti speleoturizma;
2. korištenje sekundarnih podataka koji se odnose na prikupljanje, agregiranje i obradu podataka iz različitih izvora i baza podataka.

1.7 STRUKTURA DISERTACIJE

Doktorska disertacija sadržavat će devet glavnih dijelova kroz koja se provjerava osnovna radna i pomoćne hipoteze, i to: 1) Uvod, 2) Pojmovna određenja, 3) Razvoj speleoturizma u svijetu i kod nas, 4) Stanje speleoturizma i trendovi, 5) Pećine kao turistički resursi Bosne i Hercegovine, 6) Lokalni razvoj i speleoturizam u Bosni i Hercegovini, 7) Profil lokalnog razvoja izabranih općina, 8) Analiza razvoja pećina kao turističkih resursa, 9) Mogućnosti realizacije i 10) Zaključak.

U *Uvodu* su date metodološke odrednice o istraživanju: definisan predmet i problem istraživanja te svrha i ciljevi istraživanja. Postavljene su pomoće i radne hipoteze i predstavljena metodologija koja će se koristiti za postupak njihove provjere, odnosno dokazivanja ili negiranja.

Drugo poglavlje *Pojmovna određenja* treba da pojasni neke osnovne karakteristike speleologije kao nauke i prostora istraživanja s jedne strane i turizama sa druge, odnosno njihov međuodnos u oblasti speleoturizma kao posebne discipline i u speleologiji i u "novom" ili alternativnom turizmu.

Treće poglavlje *Razvoj speleoturizma u svijetu i kod nas* odnosi se na historijsku perspektivu ove grane turizma s posebnim naglaskom na stalni rast i razvoj ovog vida turizma. Posebno je istaknuta uloga Postojnske jame kao značajnog turističkog lokaliteta unutar Austro-Ugarske koja je poticajno djelovala na razvoj sličnih destinacija. Bit će dat i osvrt na prve početke speleoturizma u Bosni i Hercegovini koji se vremenski također poklapaju sa aneksijom i upravom Austro-Ugarske i brojnim stranim radnicima koji dolaze u našu zemlju te uporedba sa razvojem u susjednim zemljama.

Četvrto poglavlje *Stanje speleoturizma i trendovi* posvećeno je prikazu stanja speleoturizma u svijetu, a posebno kod naših zapadnih susjeda, Slovenije i Hrvatske, gdje je došlo do otvaranja velikog broja turističkih pećina. Zbog svojih specifičnosti, spele-

oturizam je postao zasebna disciplina među speleolozima, a ta se specifičnost ogleda i kroz Međunarodnu organizaciju turističkih pećina (ISCA). Posebna pažnja u ovom poglavlju bit će posvećena analizi trendova razvoja speleoturizma i njegovim novim pojavnim oblicima.

U petom poglavlju *Pećine kao turistički resursi Bosne i Hercegovine* je data inventarizacija potencijalnih turističkih pećina (Megara kod Hadžića, Hrustovača kod Sanskog Mosta, Hukavica kod Velike Kladuše, Rastuša kod Teslića, Klokočevica na Igmanu, Djevojačka pećina kod Kladnja, Bijambarske pećine kod Olova, Vjetrenica kod Rav ног, Ledenica kod Bosanskog Grahova, Titova pećina kod Drvara, Mračna pećina kod Rogatice, Vaganska pećina kod Šipova, Badanj kod Stoca, Ledenjača kod Miljevine, Orlovača kod Pala) i analizirane mogućnosti za njihovu turističku eksploataciju.

U šestom poglavlju *Analiza razvoja pećina kao turističkih resursa* fokus je na odabране tri pećine: Vjetrenicu kod Rav ног, Ledenicu kod Bosanskog Grahova i Hrustovaču kod Sanskog Mosta. Sve tri pećine su u nerazvijenim općinama, i na tim primjerima provedena je analiza pećina kao turističkih resursa. Analiziraće se prostorni preuslovi (pećina i okolni prostor kao turistički resurs, položaj i saobraćajni preduslovi i sistematizacija/tipologija prostora), demografski i ekonomski preduslovi, ekonomске i razvojne politike te dosadašnji razvitak i stepen razvijenosti turizma.

Profil lokalnog razvoja izabranih općina: Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most je sadržaj sedmog poglavlja. U prezentiranju profila težište je na dostignutom nivou ekonomске razvijenosti, mјerenom ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku, stepenom zaposlenosti i stepenom nezaposlenosti stanovništva. Za svaku od pećina identificirani su potencijali lokalne zajednice, ali i regije.

Osmo poglavlje *Analiza razvoja pećina kao turističkih resursa* se odnosi na analizu efekata koje bi pećine kao turistički proizvod i destinacija imali na razvoj lokalnih i regionalnih zajednica. Bit će analizirani direktni efekti (zapošljavanje, rast dohotka, investiranje na lokalnom i regionalnom nivou, kao i efekti na platni bilans) korištenjem ekonometrijskog modela. U okviru ovog poglavlja biće analizirani i brojni indirektni efekti (razvoj pratećih djelatnosti, razvoj nerazvijenih područja, smanjenje siromaštva, održivi razvoj i odgovornost za okoliš, zaštita ili revitalizacija tradicionalnih vrijednosti).

U devetom poglavlju pod naslovom *Mogućnosti realizacije* je dat pregled izvora strane pomoći kroz različite programe, projekte i fondove koji podržavaju lokalni razvoj, razvoj nerezvijenih i razvoj općina (sredina) sa povratničkom populacijom.

Na kraju, u *Zaključcima* su sistematizirane mogućnosti speleoturizma, dato tumačenje empirijskih nalaza i njihova sinteza sa ciljem konačne evaluacije postavljenih hipoteza u vezi sa određenjima i efektima razvoja speleoturizma (turističkih pećina) u neražvijenim krajevima Hercegovine i zapadne Bosne. Nude se i preporuke za praktično djelovanje na realizaciji ideje razvoja speleoturizma u Bosni i Hercegovini.

2. POJMOVNA ODREĐENJA

2.1 TURIZAM

Prema definiciji Međunarodnog udruženja naučnih eksperata u turizmu AIEST-a (Association Internationale d'Experts Scientifiques du Tourisme) i Svjetske turističke organizacije WTO (World Tourism Organization), turizam je skup odnosa i pojava vezanih za aktivnosti osoba koje putuju i borave u mjestima izvan mjesta boravka, i to neprekidno i najviše do godine dana radi provođenja slobodnog vremena, poslovnih i drugih razloga (Vukonić & Čavlek, 2001). Turizam je globalni proces migracija koje su nastale kao rezultat ostvarenih društvenih i ekonomskih sloboda čovjeka i uvijek se vezuje s pojmom blagostanja (viška vrijednosti), bilo da je to na strani onih koji ga imaju ili na strani onih koji ga dobijaju. Potreba za putovanjem koja nije rezultat primarne potrebe, fiziološke ili sigurnosne (Maslov, 1964) javlja se u industrijskom dobu kao društvena potreba za promjenom svakodnevnog života. Njeno institucionaliziranje i industrijaliziranje pretvara je u sistem koji vremenom dobija nevjerovalan potencijal danas uokviren u svjetski sistem turizma. Iako po svojoj prirodi protivrječan, jer ne postoji vrijednost koja se razmjenjuje u klasičnom smislu (novac, roba), turizam je danas predmet globalne razmjene. U turizmu se kupuje/prodaje očekivanje i doživljaj kroz mjesto (turističku destinaciju) kao najvažniji proizvod, ali i nekoliko drugih proizvoda: usluge, aktivnosti, pogodnosti, osobe, informacije, ideje i fizičke proizvode (Kotler et al., 2006). Ukratko turizam je zbir slobodnog vremena + raspoloziv dohodak + pozitivna lokalna potpora (Smith, 1989).

Alternativni turizam podrazumijeva, po definiciji usvojenoj na međunarodnoj konferenciji o turizmu Ujedinjenih naroda u Rimu 1963. godine, poslovna turistička putovanja, konvencije, hodočašća, porodična okupljanja, posjete banjama te turistička putovanja izletnika i onih skupina turista koji putuju radi "općeg razgledavanja" (Vukonić & Čavlek, 2001). Pojam je trebao napraviti distinkciju prema pojmu masovnog turizma, odnosno prema pojmu konvencionalni i komercijalni turizam. U literaturi se alternativni turizam često naziva i meki, odgovorni ili održivi turizam. U vezi sa ovim posljednjim nazivom upravo je razvoj i stalni rast turizma kojeg prate promjene

u povećanoj izgradnji turističkih objekata, novim oblicima saobraćaja, povećanju i vrsti zagađenja, negativnim sociološkim i kulturološkim posljedicama, proizveo kod turističkih stručnjaka potrebu za razumijevanjem korjenitih promjena u postojećem turističkom fenomenu u pravcu isticanja promjena koje je turizam doživio, od promjena u ponudi samih turističkih resursa do promjena u motivima putovanja, potrebama i ponašanju turista. Navedene promjene rezultat su zahtjeva da se poštuju ekološki principi, zaštite prirodne vrijednosti, posebno rijetkosti, različiti oblici kulturno-historijskog naslijeđa, autohtonih okoliša i kultura lokalnih zajednica, posebno u smislu obostranog razumijevanja potreba gostiju i domaćina. Kao što se vidi alternativni turizam je samo jedan segment ideje održivog razvoja.

Među teoretičarima turizma postoji još uvijek nedoumica da li se pod alternativnim turizmom radi prije o alternativnim oblicima turizma (kao novim oblicima poznate pojave) ili o alternativnom turizmu u smislu nove pojave?

Održivi turizam se definiše (Vukonić & Čavlek, 2001) kao sposobnost turističke destinacije da ostane u ravnoteži sa okruženjem, odnosno da ostane konkurentna na tržištu usprkos pojavi novih i manje posjećenih destinacija te da podjednako privlači nove posjetioce, ali i one koji se ponovo vraćaju. Ovdje se jasno vidi da se održivost vidi kao ekomska održivost na jednoj strani, a na drugoj ravnoteža sa okruženjem kao "podnošljivo zadiranje" tehnologije (ekonomskog interesa) u prirodu. Budući da je pećina već sama po sebi okruženje, odnosno priroda, održivi turizam se mora potpuno drugačije definirati. Ukratko, kao turizam koji će donijeti samo onoliko prihoda koliko priroda "može podnijeti", a da ni na koji način ne bude ugrožena regeneracija i djelovanje prirodnih procesa koji su i doveli do stvaranja prirodnih fenomena kao turističkih destinacija ili atrakcija, pri čemu je taj prihod dovoljan za razvoj lokalne zajednice, provođenje zaštite, istraživanje i promociju prirodne cjeline (prirodnog fenomena, npr. pećine).

2.2 SPELEOLOGIJA

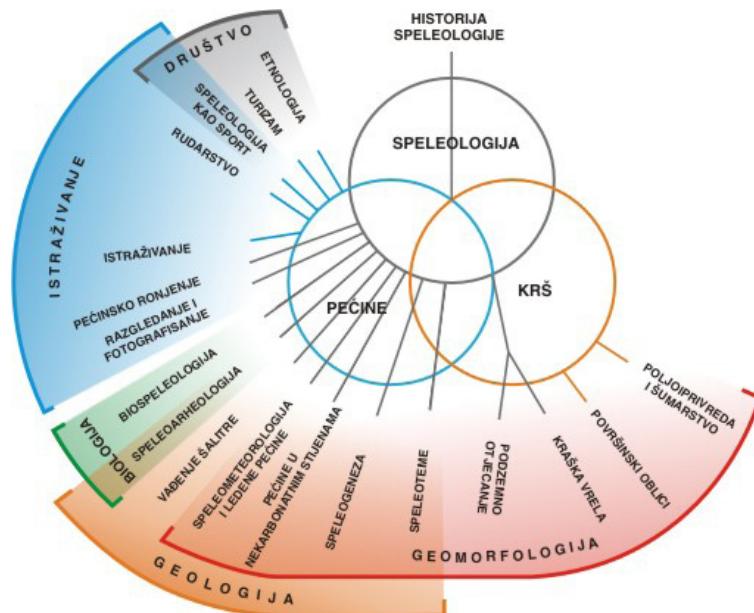
Već sam naziv, koji potiče od grčkih riječi *spelaion* – šupljina i *logos* – učenje, upućuje da se radi o zasebnoj nauci koja u središtu svog intresa ima šupljine, konkretno podzemne šupljine stvorene prirodnim procesima u površinskim stjenovitim dijelovima zemljine kore. J. Petrović (1968) smatra da je predmet speleologije proučavanje

morfologije podzemnih šupljina i njihove geneze. On je vidi kao posebnu, samostalnu, naučnu disciplinu, koja zbog svoje širine objedinjuje i druge, prije svega prirodnjačke, a od društvenih samo arheologiju (!?).

Prema definiciji u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda* (1964) speleologija je “nauka o prirodnim šupljinama u Zemljinoj kori, koje se mogu neposredno istraživati. Speleologija je kompleksna nauka; obuhvaća geografiju, geologiju, paleontologiju, meteorologiju, hidrologiju, biologiju i antropologiju. U speleologiju ulaze i tehnička istraživanja podzemlja”.

Speleologija je, prema definiciji iz *Oxford Dictionary*, nauka koja proučava i istražuje pećine. Kako je pećina kao fenomen sama po sebi kompleksna, od medija u kome nastaje (u našoj zemlji su to uglavnom krečnjaci i dolomiti) preko vlastite morfologije i sadržaja u njenoj unutrašnjosti do društvenog konteksta istraživanja, to je za mnoge istraživače sažeta definicija speleologije nedovoljna. Šira definicija speleologije (Gams, 1980) obuhvata i dijelove drugih nauka kao što su geologija, geomorfologija, biologija, historija te društvene nauke. U takvom okruženju sadržaj speleologije je najlakše objasniti glavnim poljima istraživanja i njihovim međusobnim vezama prema shemi (slika 8) koju je sačinio Shaw (1992): poljoprivreda i šumarstvo na kršu, površinske forme i zemljiste, kraška vrela, podzemni vodni tokovi, fizičko istraživanje i ronjenje u pećinama, mjerjenje i fotografisanje, biospeleologija, speleoarheologija, paleontologija, rudarenje, meteorologija, ledene pećine, pećine u nekrečnjačkim stijenama, speleogeneza, speleotemi, speleologija kao sport, folklor i turizam. Na sličnom tragu je i definicija koju daje Herak (1974).

Širenje polja istraživanja dovelo je i do brojnih dilema oko definicije speleologije (Šušteršić, 1984, 1991), ali za razumijevanje teme speleoturizma nemaju značaja.

Slika 8. Područja istraživanja speleologije (prema: Shaw, 1992).

2.3 SPELEOLOGIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Tradicija speleoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini seže u srednji vijek. Začetkom se mogu smatrati radovi znanstvenika i filozofa Jakova Sorkočevića (1534.–1604.) (Grmek & Balabanić, 2000) i Nikole Gučetića (1549.–1610.) (Dadić, 1984). Gučetić u djelu pod naslovom *Sopra le Metheore d'Aristotile* (objavljen u Veneciji 1584. godine) objašnjava pojavu vjetra na ulazu u jednu pećinu u Popovu polju, koju ne imenuje, ali je jasno da se radi o pećini Vjetrenici kod Zavale. O pećinama, ponorima i ponornicama u Hercegovini piše i A. Boué u velikom putopisu *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840). Treba spomenuti i isusovca A. Ayalea koji u svom pismu članovima središnjeg Savjeta za širenje vjere u Parizu opisuje pećinu Vjetrenicu (Korade, 1983; Zorić, 1989).

Veliki napredak u speleološkim istraživanjima nastupio je nakon tzv. Berlinskog kongresa kada je Austro-Ugarska dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu i uspostavi svoju upravu. Po uspostavljanju uprave počeo je Vojnogeografski institut iz Beča sa kartografskim snimanjem cijelog područja Bosne i Hercegovine. Za vrijeme snimanja uočeno je mnogo kraških fenomena (ponora, pećina, jama, estavela, sniježnica, ledenica). Prva istraživanja i opise kraških pojava, a samim tim i pećina, u značajnijem obimu nalazimo u radovima koji se publikuju 1884. godine u drugom broju časopisa Speleološke sekcije Austrijskog turističkog kluba (slika 9).

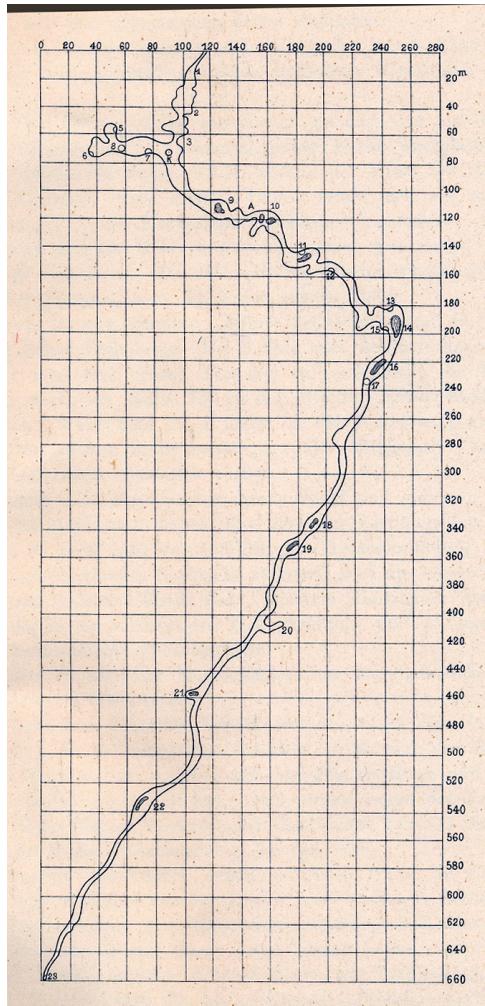
Krajem 19. stoljeća u Sarajevu se osniva Zemaljski muzej koji pokreće značajna terenska istraživanja. Viktor Apfelbeck i Franjo Fiala, kustosi u muzeju, započinju pretraživanja pećina, prvi kao staništa podzemne faune, a drugi kao prehistorijskih nalazišta. Apfelbeck (1889) u svom prvom radu o kukcima pećinarima navodi da je obišao dvadeset pećina u Bosni, a Fiala provodi prva arheološka iskopavanja u pećinama Megari na Bjelašnici i Marino-voj pećini kod Rogoušića (1892). U isto vrijeme Hristofor Mihajlović (1889, 1890) daje prve opise unutrašnjosti Vjetrenice. Josip Vavrović (1993) istražuje Vjetrenicu radi vodoopskrbe

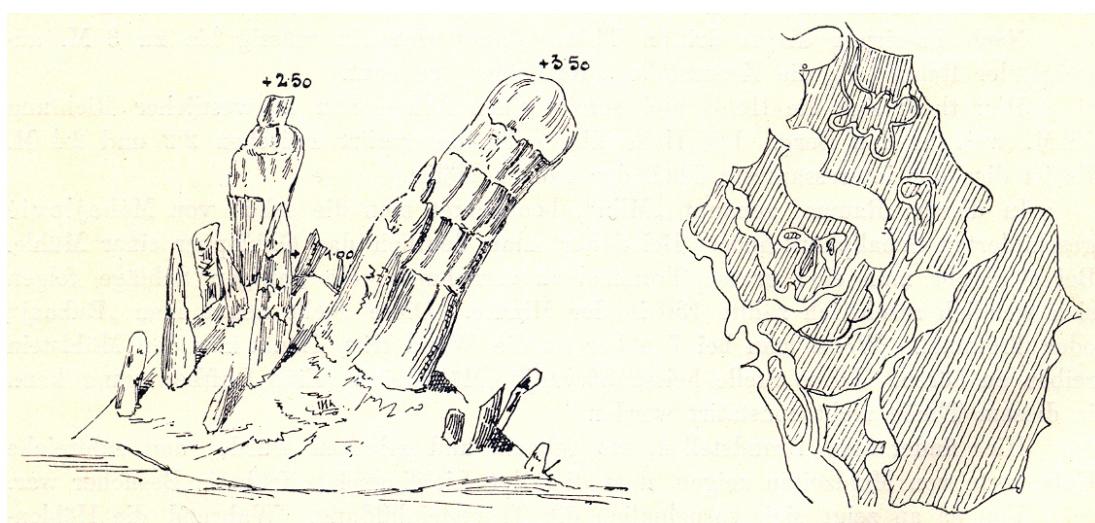
Slika 9. Zaglavje najstarijeg austrijskog speleološkog časopisa.

željeznice i donosi prvi tehnički nacrt pećine (slika 10) i crteže pećinskih ukrasa (slika 11). U to vrijeme počinju i intenzivna geološka i hidrološka istraživanja kraških područja radi melioracija i vodoopskrbe. Treba spomenuti rade J. Karlinskog, Ph. Baliffa, F. Riedla, E. Doležala, a kasnije, početkom 20 st. i F. Katzera, A. Pencka, A. Grunda i V. Havelke.

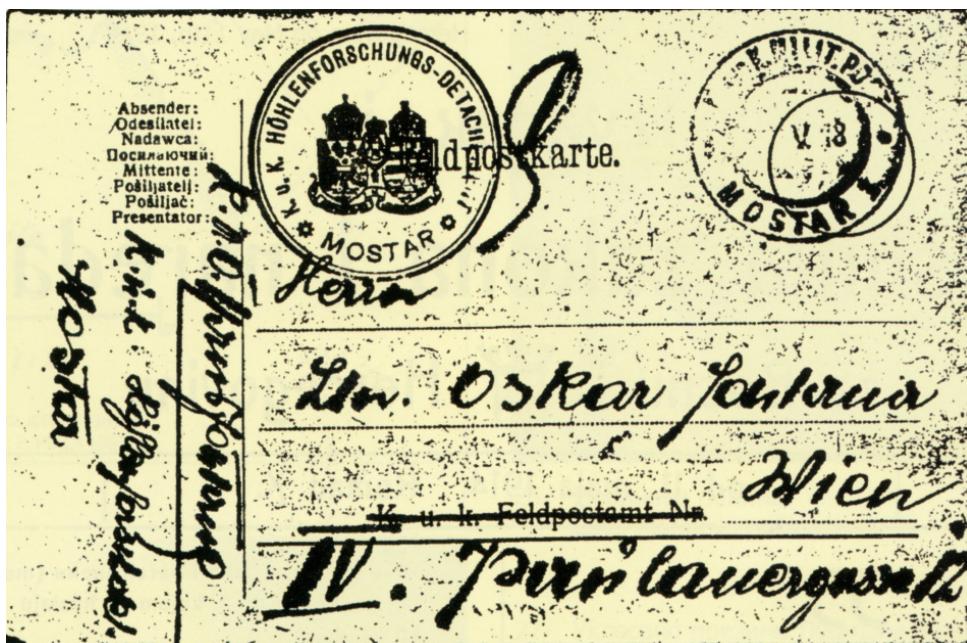
Otkrića zanimljive i jedinstvene podzemne faune V. Apfelbecka potakla su brojne istraživače da se okrenu ovom području (Mikšić, 1979). Od značajnjih treba spomenuti A. Noseka, K. N. Verhoefa i L. Genglbauera. Nešto kasnije u naše krajeve dolazi poznati češki istraživač pećinske faune Karel Absolon. Prvu ekskurziju je napravio 1908., a potom još osam puta (zadnji put je bio 1922. g.). Obišao je kraške terene Bjelašnice, Visočice, Treskavice, Lebršnika, Bjelašnice (u Hercegovini), Vrana, kanjon rijeke Prače, Nevesinjsko, Gačačko i Popovo polje. Samo u Pećini Vjetrenici bio je 27 puta. U njoj je, u to vrijeme, napravio najveća speleološka istraživanja u svjetskim razmjerama prošavši tzv. (kasnije nazvan) "Absolonov kanal".

Slika 10. Nacrt Vjetrenice J. Vavrovića.

Slika 11. Prvi nacrti stalagmita i sigastih kada J. Vavrovića.

Slika 12. Dopisnica za žigom vojnog odjeljenja za istraživanje pećina.

Brojnost i značaj pećina i drugih prirodnih spomenika u Bosni i Hercegovini potaknuli su pitanje njihove zaštite (Ržehak, 1967). Prvi svjetski rat je sprječio tu inicijativu, ali je zato 23. 2. 1914. godine donešena *Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o zaštiti bosansko-hercegovačkih pećina* (Naredba, 1914). Broj pećina je motivirao austro-ugarske vojne vlasti da tokom Prvog svjetskog rata formiraju posebno vojno odjeljenje koje će se baviti istraživanjem pećina "K. u. K. Höhlenforschungs-Detachement" (slika 12). Kao pripadnik jednog takvog odjeljenja radio je i J. Daneš, koji je 1917. i 1918. godine istraživao u kanjonu Prače i na Glasinačkom polju (Daneš, 1921).

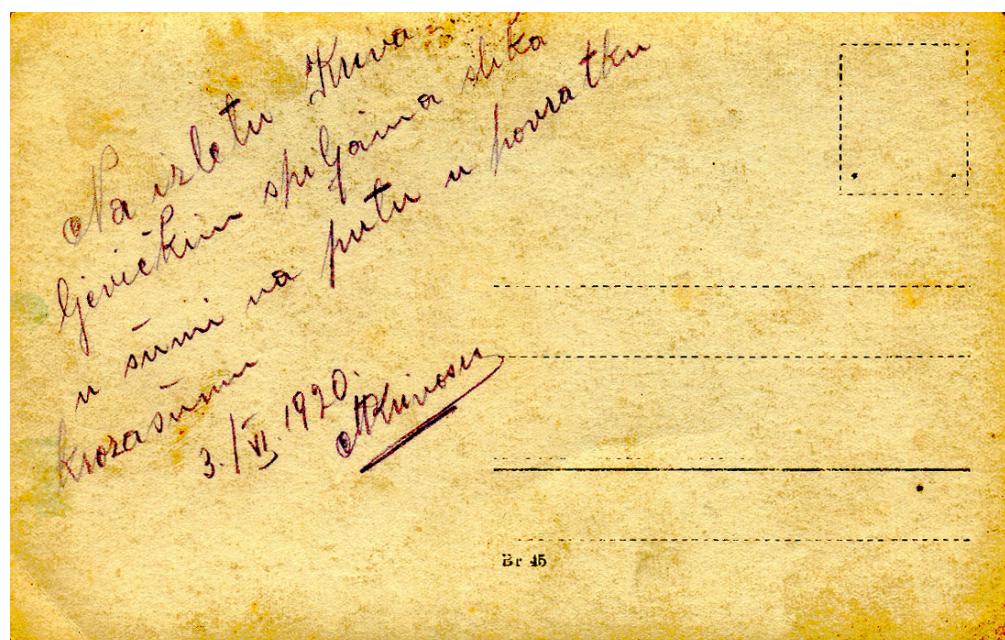
Između dva svjetska rata speleološka istraživanja su skoncentrisana na južnu Hercegovinu, a izvode ih beogradski geografi i geolozi A. Lazić, S. M. Milojević, J. Cvijić i M. S. Radovanović. Ovaj posljednji je i autor značajne morfološko- hidrografske studije o pećini Vjetrenici. Od domaćih ljudi koji su aktivni u speleologiji treba spomenuti planinare, među kojima prednjače članovi sarajevskog turističkog društva "Prijatelj prirode" (Korjenić, 1970, 1971) koje je jedno vrijeme imalo i speleološku sekciju (Ržehak, 1967) te HPD "Bjelašnica" (Čaušević, 1967). Članovi ovih društava su se, osim istraživanjem, bavili i zaštitom pećina, a za članove su organizovali i obilaske pećina (Megara, Banja Stijena, Bijambare, Novakova pećina na Romaniji). Slika 13 prikazuje učesnike jednog takvog izleta u Krivajevičke (danasa Bijambarske) pećine.

Pred sam Drugi svjetski rat A. Polić istražuje pećinu Hrustovaču kod Sanskog Mosta.

Nakon rata prva speleološka istraživanja rade arheolozi Zemaljskog muzeja iz Sarajeva. A. Benac vrši arheološka iskopavanja u pećini Hrustovači, a nešto kasnije i u Zelenoj pećini iznad vrela Bune.

Slika 13. Članovi "Prijatelja prirode" na povratku iz posjete Bijambarskim pećinama.

Slika 14. Poledina gornje fotografije. Tekst na poledini: *Na izletu Krivaljevićkim spiljama slika u šumi na putu u povratak kroz šumu 3.VI. 1920. M. Krivošić.*
(Privatna kolekcija A. Krivošić).

Pedesetih godina 20. stoljeća počinju u Jugoslaviji zamašna istraživanja kraških oblasti budući da je skoro polovica zemlje pod kršem. Brojni kraški fenomeni zahtijevaju i specijalistička istraživanja, posebno pećina i jama (Milanović, 1979). Na inicijativu Jugoslavenske organizacije za ispitivanje krša, krajem 1953. godine, u svim republikama se osnivaju speleološke sekcije pri geografskim društvima. Godinu dana kasnije na Prvom speleološkom kongresu u Postojni (Slovenija) zaključeno je da se u svim republikama osnuju speleološke organizacije.

Prva speleološka organizacija osnovana u Bosni i Hercegovini je Speleološko društvo "Bosna" iz Tuzle (osnovano početkom 1956. g.), a nešto kasnije iste godine osniva se i Speleološko društvo NR BiH koje okuplja sve speleološke sekcije i podružnice u BiH. Zahvaljujući radovima koji se otvaraju pri tehničkom i ekonomskom rješavanju privrednih problema hercegovačkog krša dolazi do naglog razvoja speleologije, tim prije što su u Speleološkom društvu BiH osnivači i članovi bili istaknuti stručnjaci iz Energoinvesta, Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode, Zemaljskog Muzeja, Univerziteta u Sarajevu: S. Mikulec, V. Ržehak, A. Polić, T. Kanaet, A. Buturović, R. Gašparović, I. Bušatlija, B. Petrović, H. Riter-Studnička, O. Zupčević. Osnivaju se sekcije i podružnice u Travniku, Mostaru i Zavali, a u planinarskim društvima, posebno sarajevskim, osnivaju se sekcije koje su veoma aktivne i čiji članovi izvode većinu tehničkih osvajanja. Posebno se ističu sekcije u PD "Bjelašnica", "Željezničar", "Ozren", "Bukovik" i "Energoinvest". 1962. godine osnovana je i Komisija za pećinarstvo pri Planinarskom savezu BiH. Uskoro se osniva i Savez speleologa BiH.

Na inicijativu Speleološke družine iz Travnika 1967. godine počinje adaptacija šumske kuće nedaleko od Vilinske pećine na Sebešiću u prvi Speleološki dom u Bosni i Hercegovini. Kasnije će speleolozi iz SD "Zelena Brda" iz Začule (Trebinje) od zgrade stare željezničke stanice Hum napraviti drugi speleološki dom.

Sedamdesetih godina osnivaju se nova speleološka društva, a SD "Bosanskohercegovački krš" koje baštini aktivnosti nekadašnjeg Speleološkog društva NR BiH počinje sa izdavanjem svog stručnog biltena pod nazivom "Naš krš". Njegovo izlaženje posebno dobija na kvalitetu kada za predsjednika društva i glavnog urednika dolazi Izet Avdagić.

Do 1992. godine u Bosni i Hercegovini su djelovala speleološka društva: "Bosanskohercegovački krš" i "Speleo Dodo" u Sarajevu, "Zelena brda" u Začuli kod Trebinja,

”Ursus spelaeus” u Foči, ”Ponir” u Banja Luci i ONIK ”Atom” u Zavidovićima. Među planinarima posebno su bile aktivne speleološke sekcije u PD ”Bukovik” i PD ”Jahorina” u Sarajevu.

Poslije rata (1992.–1995.) u BiH su aktivni speleolozi u Sarajevu, Zavidovićima, Banja Luci, Trebinju, Kreševu i Tomislavgradu (Mulaomerović, 1998). Dom na Sebešiću je tokom rata sravnjen sa zemljom. Nastavljena je publicistička aktivnost. Ponovo izlazi časopis ”Naš krš”. Organizuju se speleološki kampovi i zajednička istraživanja. Uspostavljena je ponovna saradnja sa speleolozima iz Hrvatske, Slovenije i Srbije te sa speleolozima iz Francuske, Engleske i Italije. 2007. godine se osniva Centar za istraživanje i održivi razvoj krša pri ANUBiH.

2.4 SPELEOTURIZAM

Rječnik turizma (Vukonić & Čavlek, 2001) ne poznaje riječ speleoturizam ili špiljski turizam. Autori u pećinama vide prirodne fenomene koji privlače turiste i radi čega imaju znatnu turističku vrijednost.

Ranije navedena definicija turizma od strane AEST-a i WTO-s može se primjeniti i na speleoturizam. To je skup odnosa i pojave vezanih za aktivnosti osoba koje i putuju i borave u mjestima sa pećinama, radi provođenja slobodnog vremena, poslovnih i drugih razloga. Iz ove definicije jasno proizlazi da se speleoturizam može odvijati i bez uređenih turističkih pećina.

2.5 LOKALNI RAZVOJ

Lokalni ekonomski razvoj je proces putem kojeg akteri u okviru malih i velikih gradova, lokalnih zajednica, rade zajedno sa partnerima iz javnosti, poslovnog i nevladinog sektora sa ciljem stvaranja boljih uslova za ekonomski rast i stvaranje radnih mesta. Putem procesa lokalnog ekonomskog razvoja ustavljuju i održavaju dinamičnu poduzetničku kulturu i stvaraju novu zajednicu te poslovno blagostanje u cilju poboljšanja kvaliteta života za sve članove zajednice (Svjetska banka, 2001).

Lokalni partneri involvirani u proces su druge državne i javne institucije i organizacije, predstavnici biznisa i nevladinog sektora. Lokalne vlasti su odgovorne za stvaranje uslova za lokalni ekonomski razvoj i otvaranje novih radnih mesta. Temeljni princip

je da se bogatstvo, razvoj i kvalitet života lokalne zajednice temelje na privatnom sektoru. Uloga lokalnih vlasti i javnog sektora je da osigura i stvori povoljno poslovno i ukupno okruženje za uspješno poslovanje privatnog sektora. Lokalna zajednica posebno promovira porodična, mikro, mala i srednja poduzeća kako bi mogla preuzeti liderstvo u generiranju novih radnih mjesta i bogatstva lokalne zajednice, a indirektno i proširenja poreske osnovice. Sve to u konačnici vodi povećanju mogućnosti za razvoj efikasnih socijalnih programa (Anon., 2000b). To je potpuno u skladu sa osnovnim elementima novog (“Santiago”) konsenzusa koji se iskristalizirao početkom 1998. godine. Njegova suština je da se razvoj mora temeljiti na tržištu, ali uz svijest o neuspjesima tržišta, i bez, po pravilu, direktnog uključivanja vlada u proizvodnju. Konsenzus je otvorio mogućnost učešća vlada svih nivoa, saglasno nadležnostima i odgovornostima, u slijedećim oblastima: ekonomski stabilnost zajednice, infrastruktura, javno zdravstvo, obrazovanje, transfer tehnologije, osiguravanje okolišno održivog razvoja i zaštite prirode, osiguranje izvoznih poticaja, pomoć privatnom sektoru u prevladavanju neuspjeha koordinacije, osiguravanje “zajedničkog rasta” preko smanjenja siromaštva i nejednakosti, osiguravanje participacije svih stanovnika (posebno siromašnih) u ekonomskom rastu, kontinuiranog, ali umjerenog podržavanja finansijskog sektora, te osiguravanja osnovnih javnih dobara kao što je pravna struktura (Todaro & Smith, 2006).

Lokalni razvoj podrazumijeva osnaživanje pojedinaca i grupa kako bi se promijenila i razvila njihova zajednica. Ove vještine se često koncentriraju na profiliranje zajedničke agende ili vizije lokalne zajednice. Lokalni razvoj se mora razumijeti dvojako: kao unutrašnji razvoj i kao nova pozicija lokalne zajednice u okruženju.

Lokalni razvoj označava i angažman civilnog sektora, građana i eksperata na poboljšavanju različitih aspekata života lokalne zajednice. Proces razvoja održive lokalne zajednice, utemeljen na socijalnoj pravdi i poštovanju, podrazumijeva participaciju nosilaca interesa sa područja lokalne zajednice u svim pitanjima života zajednice. Lokalna administracija mora participirati u ovim procesima, respektirajući odnose unutar zajednice, ali i poziciju zajednice u okruženju.

Važna dimenzija lokalnog razvoja je odgovornost za ublažavanje i/ili eliminiranje siromaštva i nejednakosti u lokalnoj zajednici, kao i promoviranje vrijednosti poput jednakosti, mogućnosti izbora, participacije, reciprociteta, kontinuiranog učenja itd.

Lokalni ekonomski razvoj je u periodu od šezdesetih godina naovamo doživio značajnu evoluciju koja se može vidjeti u tabeli 3 (Svjetska banka, 2001).

Fokus	Instrumenti
60–80-te godine	<ul style="list-style-type: none"> • Privlačenje proizvodnih investicija iz okruženja • Privlačenje direktnih stranih investicije • Investiranje u infrastrukturu • Investiranje u javni sektor
80–90-te	<ul style="list-style-type: none"> • Zadržavanje i povećavanje lokalnih poslovnih grana • Naglasak na privlačenje investicija • Koncentracija na konkretnе sektore • Koncentracija na određena geografska područja na temelju javnog sektora
Kasne 90-te	<ul style="list-style-type: none"> • Direktna plaćanja pojedinim poslovnim granama • Poslovni inkubatori/radni prostor • Savjeti i obuka za mala i srednja poduzeća • Tehnička potpora • Potpora za pokretanje poslovanja/biznisa • Investicije u tešku i laku infrastrukturu

Tabela 3. Evolucija lokalnog ekonomskog razvoja (Izvor: Svjetska banka, 2001)

Postoje različiti pristupi lokalnom razvoju. Neki od njih su posebno relevantni za ovaj rad, i to (Community development, n.d.):

- Lokalni ekonomski razvoj,
- Izgradnja kapaciteta lokalne zajednice,
- Participatorni razvoj,
- Ekološki održivi razvoj,
- Lokalni razvoj baziran na vrijednostima,
- Aktivan lokalni razvoj,
- Plan zajednice,
- Mobliziranje lokalne zajednice,
- Osnaživanje lokalne zajednice,

- Participacija lokalne zajednice.

Lokalni ekonomski razvoj je alternativa konvencionalnom ekonomskom razvoju. On se usredstavlja na nezaposlenost, siromaštvo, radna mjesta, okoliš i monitoring. Njegova osnovna odrednica je holistički i participativni pristup razvoju.

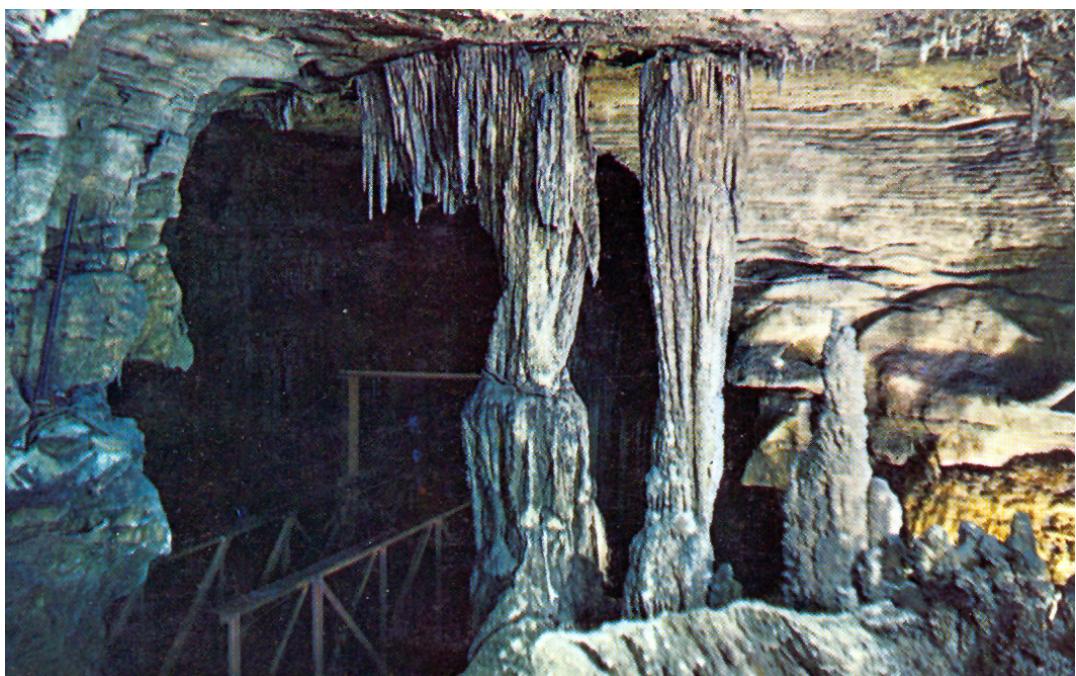
Brojne međunarodne organizacije, često iz sistema UN, podržavaju izgradnju kapaciteta lokalne zajednice preko programa tehničke pomoći kao što su: World Bank, International Monetary Fund (IMF), United Nations Development Programme (UNDP), Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), ali i brojne državne agencije za tehničku pomoć (npr. Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit – GTZ, Swedish International Development Cooperation Agency – *SIDA*, International Cooperation Agency – *JICA*) kao i različite NGO. UNDP, posebno njegov ILDP program (Integrated local development planning – program integriranog lokalnog planiranja), pruža snažnu podršku lokalnom razvoju.

3 RAZVOJ SPELEOTURIZMA

3.1 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SVIJETU

Kao prvi speleoturisti mogu se uzeti ljudi koji su putovali kao trgovci u 14. i 15. stoljeću po Evropi, a u kasnijim stoljećima vojna lica koja su do svojih postaja ili kolonijalnih posjeda često morali odsjedati u krajevima sa zanimljivim pećinama (posebno ulogu je imao Trst kao važna luka i ishodište turista za Postojnsku jamu u Sloveniji). U prve speleoturiste treba ubrojati i studente koji su išli na evropske univerzitete i koje je zanimalo sve što je bilo novo, a onda posebno istraživači i naučnici, među kojima je bilo najviše botaničara i zoologa, budući da su krške oblasti i pećine obilovali novim i do tada nepoznatim vrstama. Kao kuriozitet treba spomenuti da su pećine posjećivane kao prirodne atrakcije još u najstarijoj historiji. Tako je zabilježeno da je Tiglath Pile-ser, kralj Asirije posjetio pećinu kod vrela Tigrisa 1100 g. p. n. e., a također i jedan od njegovih nasljednika, kralj Shalmaneser III u 9. st. p. n. e. (Shaw, 1976). Iz vremena stare Kine, Grčke i Rima postoji više zapisa o posjetama pećinama.

Razvoj turizma u Sjevernoj Americi vezuje se za istraživanje pećina sa ciljem eksploracije šalitre i štampanja nacrta pećina radi lakšeg snalaženja rudara početkom 19. stoljeća (Shaw, 1992). Najpoznatiji takav plan je “*Eye Draught*” plan Mammoth cave iz 1810. godine. Na bazi njega pedesetak godina kasnije će nastati nacrti koje će koristiti prvi turisti. 1853. godine u blizini California Caverns (danasa Mammoth Cave) gradi se hotel (danasa Cave City) pa mnogi gosti posjećuju i pećinu. 1870. godine nastaje i prva knjiga koja opisuje ovu pećinu (danasa je to najduža pećina na svijetu sa preko 500 km istraženih kanala – slika 15) sa prvim fotografijama nastalim u podzemlju koje je načinio Charles Waldack. Diamond Caverns (sada također dio Mammoth Cave National park) otvorene su za posjetioce 1859. godine, a u koje je 1917. uvedena električna rasvjeta. Crystal Cave (Pennsylvania) otvara se za posjetioce 1872. godine, a istoimena pećina u državi Misourri 1893. godine. Slijedi otvaranje Cave of the Winds (Colorado) 1875. godine, a 1882. godine počinje razvoj Dunbar Cave (Tennessee) kao turističke atrakcije (četiri godine kasnije pećina se osvjetjava strujom sa električnog generatora). Na kraju treba spomenuti i Bethlehem Cave (South Dakota) u kojoj su prve organizovane posjete zabilježene 1892. godine.

Slika 15. Mammoth Cave prema staroj razglednici.

U Srednjoj Americi je vrijedno spomenuti razvoj speleoturizma na otoku Bermuda. Tu je već 1843. godine za posjetioce otvorena pećina Devil's Hole. Poznata Crystal Cave otvorena je za turiste 1908. godine, da bi već 1912. godine bio prokopan vještački tunel radi omogućavanja boljeg pristupa. Iste godine otvara se Wonderland Cave kao turistička pećina (danas Fantasy Cave). U Meksiku se prve turističke pećine otvaraju 1920. godine (Cacahuamilpa, država Guerrero), odnosno 1923. godine (Grutas Karmidas, Pueblo).

Početkom 20. stoljeća turističke pećine se otvaraju u mnogim zemljama Južne Amerike.

U Australiji Jenolan Caves su stavljenе pod državnu zaštitu već 1866. godine, a već slijedeće godine su izdate kao koncesija (25 funti godišnje) za turističku eksploraciju. Slično je bilo i sa Wombeyan Caves, Cathedral Cave, a i brojnim drugim pećinama u New South Walesu koje država izdaje pod koncesiju. Za mnoge od njih detaljne planove napravio je Oliver Trickett (uz upotrebu teodolita) i publikovao u vodičima za obilazak pećina (četiri izdanja 1899.–1906.).

U danas najpoznatije turističke pećine u Južnoafričkoj Republici, Cango Caves, prva vođena grupa ulazi 1891. godine.

U Aziji, među najstarije turističke pećine svrstava se kompleks Batu u Maleziji u kojima je 1892. godine izgrađen hram i od kada počinju masovne posjete u toku godišnjih vjerskih ceremonija. U samo nekoliko dana ove pećine posjeti oko 700.000 posjetilaca.

3.2 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U EVROPI

Svoj najznačajniji razvoj speleologija, pa samim tim i speleoturizam doživljavaju u Evropi. U Sloveniji se prvi turisti u današnjem obliku pojavljuju već u 17. stoljeću, iako grupe posjetilaca (ili istraživača) ostavljaju znake svojih posjeta mnogo ranije – u Postojnskoj jami, u 13. i 14. stoljeću (Kranjc & Malečkar, 1988).

U Njemačkoj su prve posjete pećinama u turističkom smislu zabilježene već početkom 16. stoljeća. Herceg Urlich von Württemberg je 1516. godine posjetio Sontheimer Höhle (Schwabische Alb). Prva zabilježena organizovana posjeta sa vodičem zabilježena je 1646. godine u Baumannshöhle (Rübeland). 1649. godine Heimkehle pećinu (Hartz) posjetio je Princ od Anhalta, a 1729. godine su u Einhornhöhle (Hartz) izgrađene stepenice radi posjete kralja Georga II. Treba još spomenuti i posjetu Velikog hercega Stefana 1811. godine Erdmannshöhle – Haseler (Hasel) koja, na neki način, najavljuje otvaranje velikog broja pećina za turiste u Njemačkoj:

- 1825. godine u Sontheimer Höhle priređena je svečanost posvećena posjeti hercega Urlich von Württemberga;
- 1826–28. godine otvorena za posjetioce pećina Große Schulerloch (dolina Altmühl);
- 1834. godine otvorena je kao turistička Sophienhöhle (Nürnberg);
- 1853. godine otvorena je za javnost Maximilian'sgrotte – Windloch (Nürnberg);
1878. godine počela sa radom stalna vodička služba;
- 1868. godine je osvjetljena sa bakljama i otvorena kao turistička pećina Dechenhöhle (Iserlohn); 1872. g. osvjetljena sa 200 gasnih lampi, a 1926. sa električnom rasvjetom;
- 1874. godine otvorena je za javnost Iberger Tropfsteinhöhle (Hartz);
- 1875. godine uređen su ulaz, put kroz pećinu i rasvjeta svijećama u Olgahöhle (Schwabische Alb); 1884. godine uvedena je električna rasvjeta;
- 1884. godine počelo je vođenje turista u Kluterhöhle (Wuppertal);
- 1888. godine za javnost je otvorena Bilsteinhöhle (Sauerland);
- 1890. godine otvorene Gutenberger Höhle (Ulm) i Hermannshöhle (Rübeland) (koja je osvjetljena električnom rasvjetom);
- 1891. godine otvorena je Gusmannshöhle (Ulm);
- 1892. godine otvorena Zweifaltendorfer Tropfsteinhöhle (Schwabische Alb); u već spomenuto Baumannshöhle (Rübeland) uvedena električna rasvjeta;

- 1893. godine otvoren je vještački ulaz, uvedena električna rasvjeta i otvorena kao turistička Charlottenhöhle (Schwabische Alb), u čast kraljice Charlotte koja je te godine posjetila pećinu;
- 1894–96. godine uređena je kao turistička Kittelsthaler Tropfsteinhöhle (Thuringen);
- 1895. godine u već spomenutu Barbarossahöhle (Hartz) uvedena električna rasvjeta.

U Engleskoj se za javnost prvi put otvara jedna pećina 1630. godine, i to Mother Shipton's Cave u Yorku. U Wookley Hole pećini u pokrajini Somerset (slika 16) prvi obilazak sa vodičem zabilježen je 1703. godine. 19. stoljeće je ipak zlatno doba za početak speleoturizma:

- 1800. godine dio Treak Cliff Cavern (Sheffield) je otvoren za javnost;
- 1812. godine otvara se za javnost Great Rutland Cavern (Derbyshire);
- 1827. godine St. Clements Cave je otvorena za posjete uz osvjetljenje svijećama i uz pratnju vodiča;
- Cox's Cave u sistemu Cheddar Caves otvorena je za turiste već 1837. godine;
- U kanjonu Cheddar za posjet turista otvorena je 1899. godine i Gough's Cave;
- 1840. godine otvorene su za turističke posjete Bauwel Bone Caves (North Somerset);
- 1844. otvorene su za posjetioce Great Masson Cavern (Derbyshire);
- 1854. godine pećina Poole's Cavern (Buxton) zaštićena od strane 6th Duke of Devonshire, a tri godine kasnije instalirano je gasno osvjetljenje (pećina je 1965. zatvorena za posjet, da bi 1976. godine bila ponovo otvorena).

U drugoj polovici 19. stoljeća otvaraju se mnoge pećine za turiste jer političke prilike toga doba u Evropi idu na ruku slobodnim putovanjima za određene društvene slojeve.

Slika 16. Wokey Hole (UK) prema staroj razglednici.

Iako je prva posjeta jednoj pećini u današnjoj Mađarskoj zabilježena još 1549. godine – u Baradla pećini, tek početkom 19. st. prave se prvi projekti za njenu turističku upotrebu (el. rasvjeta uvedena je 1935. godine). Snažniji razvoj speleoturizma desiće se tek početkom 20. stoljeća (1913. godine otvara se Topolcai Tavas pećina (kod jezera Balaton) sa električnom rasvjetom, 1919. Pál–Völgyi pećina (u Budumpešti), 1927. Anna pećina i 1928. godine Szt. Istvan pećina (Bukk planine).

U današnjoj Češkoj Republici kao prva turistička pećina otvara se 1868. godine Chynovska pećina, tri godine nakon što je otkrivena tokom radova u kamenolomu. 1881. godine otvaraju se za turiste Sloupsko-Šošuovske pećine (kod Brna). 1884. godine za javnost je otvorena Pećina na Špičaku, pećina koju je još 1430. godine opisao Antonius Walle iz Krakova u svojim instrukcijama za rudarenje zlata. Katerinska pećina kod Brna je otvorena 1910. godine, a 1914. godine otvorena je Punkevni pećina kao dio pećinskog sistema Macocha.

Prva posjeta jednoj pećini u Francuskoj zabilježena je u 13. stoljeću, u Grotte des Demoiselles. Grotte de la Glaciere (Besancon) u Francuskoj se za turiste otvara 1886. godine. Iste godine otvorene su Grottes des Echelles (Grenoble), a od 1891. godine u pećini Dargilan se organizirano izvode posjete (1910. uvedena je el. rasvjeta).

Kao i u ostalom dijelu Austro-Ugarske, i u Austriji se turističke pećine otvaraju u drugoj polovici 19. stoljeća. Koppenbrullerhöhle se 1820. godine spominje kao čuvena turistička pećina u jednom turističkom vodiču o Salzkamergutu, ali je zvanično otvorenje bilo tek 1910. godine. 1868. godine otvara se za turiste Hermannshöhle, a 1882. godine Kraushöhle (Hieflau).

Poznata Zmajeva pećina (Cueva del Drach) u Španiji za turiste biva otvorena 1878. godine, a 1891. engleski turisti istražuju pećinu Cueva del Vento.

U Belgiji su pećina u Hanu (Grotte de Han) sa svojim podzemnim vodenim tokom rijeke Lesse i pećina Remouchamps najvećim dijelom istražene krajem 19. stoljeća i vrlo brzo otvorene za posjetu turista.

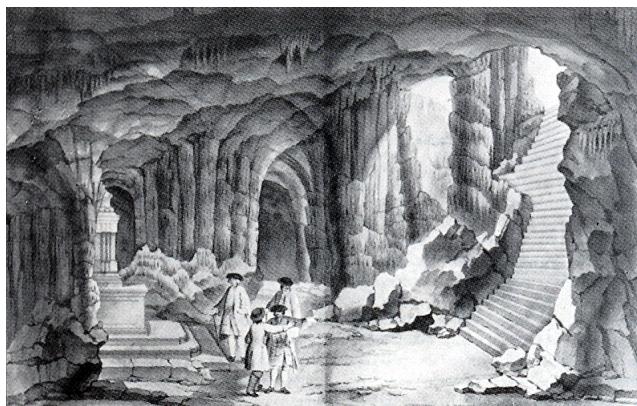
3.3 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SLOVENIJI

Tradicija speleoturizma u Sloveniji vezuje se za godinu 284. A. D. i Svetu ili Socerbšku jamu u kojoj je te godine izgrađena crkva kao spomenik mrtvima (Kranjc, 2004). Crkva odmah postaje mjesto koje brojni vjernici posjećuju. Sličnu ulogu je imala i

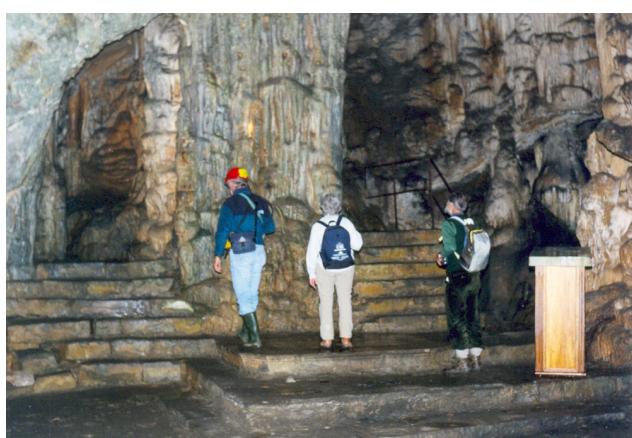
crkva u Landarskoj jami. Hroz historiju obje su crkve postale značajna hodočasnička mjesta (slike 17 i 18). Iako je Postojnska jama najznačajnija za razvoj speleoturizma, (još je Valvazor u svojim opisima Vojvodine Kranjske spomenuo vodiče po pećini), prva zvanična turistička pećina u Sloveniji je Vilenica na Krasu. Prema dokumentima ulazak u pećinu se plaćao već 1633. godine, a pećinu je 1660. posjetio i car Leopold I. Polovinom 18. stoljeća u radovima Nagela i Hacqueta spominju se organizirane posjete Vilenici, uz opasku da vodič odlično poznaje pećinu. Krajem 18. stoljeća prvi posjetioci se spuštaju i u Veliku dolinu u Škocjanskim jamama (Kečkemet, 1978).

Početak 19. stoljeća je i početak modernog speleoturizma u Sloveniji (Kranjc, 2004). 1808. godine J. Eggenhofner otkriva Jamu na Hudem letu kod sela Padriče i uređuje je za turističke posjete. Bila je aktivna svega nekoliko godina kad je došlo do urušavanja i uništenja instalacija. Za zvanični početak speleoturizma ipak se uzima 1819. godina, kada se, godinu dana nakon što su istraženi novi dijelovi Postojnske jame, ona svečano otvara 17. augusta kao turistička pećina. Tom prilikom pećinu je posjetio i austrij-

ski princ Ferdinand (Shaw & Čuk, 2002). Za tu priliku napravljena je staza za posjetioce, uređeno osvjetljenje, zaposleni uniformisani vodiči, a pećina je imala i svoj administrativni odjel. Postojnsku jamu je te godine posjetilo 114 turista (Habe, 1977). Podzemlje Škocjanskih jama, iako je bilo naseljeno još od neolitskih zajednica, tek je postalo poznatije početkom 19. stoljeća. Začetkom turističkog uređenja može se smatrati izgradnja stepenica do Tominčeve jame u Velikoj dolini. Značajniji turistički razvitet počinje sa uključivanjem u istraživanje Speleološke sekcije “Küstenland” koja se, između ostalog, brinula o uređenju novo-

Slika 17. Sveta jama na crtežu iz 19. st. (prema Kranjc, 2004).

Slika 18. Sveta jama.

otkrivenih pećinskih prostora za turistički obilazak. Sporazum sa lokalnim općinama (1884.) unapređuje daljnja istraživanja. Od tog vremena pa do 1905. godine u Škocjanskim jamama izgrađeno je preko 7 km turističkih i istraživačkih staza (Mihevc, 2004a). To je imalo za rezultat i sve veći broj posjetilaca (Habe, 1974a).

Dakle, na početku 19. stoljeća može se govoriti o tri turističke pećine u Sloveniji: Vilenici, Postojskoj jami (slika 19) i Škocjanskim jamama. Međutim, i druge pećine su bile na raspolaganju posjetiocima. Tako se Jama pod Gradom (ispod Predjamskog grada) posjećuje u okviru posjete tvrđavi u organizaciji vlasnika W. Windischgratza (knjige posjetilaca postoje od sredine 19. st.). U isto vrijeme za turistički obilazak uređene su i Zelške jame u kraškoj dolini Rakovog Škocjana, porodica Auersperg uređuje malu pećinu u blizini Turjaka, u blizini Bleda, u Jami pod Babjim zubom izgrađena su dva mosta na turističkoj stazi. I Križna jama kod Cerknice prve posjetioce praćene vodičima prima polovicom stoljeća.

Slika 19. Postojnska jama – Plešišče (razglednica putovala marta 1921. godine).

U periodu između polovice 19. stoljeća i Prvog svjetskog rata dijelovi Slovenije su bili pod upravom Austro-Ugarske i Italije, pa su i različite organizacije iz matičnih zemalja (Section Küstenland des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins, Societa Alpina delle Giulie) uređivale pećine za turističke posjete. U njihovoј organizaciji uređene su Divaška jama (Kronprinz-Rudolf-Grotte) kod Divače, te Škocjanske jame i Vilenica.

Jama Dimnice kod Kozine otvorena je 1914. godine zahvaljujući spiralnim stepenicama i stazi koja je usječena u 35 m dubokoj ulaznoj vertikali. Od početka je poznata po igrankama u ulaznoj Velikoj dvorani. Domaći ljudi uređuju pećinu Pekel kod Žaleca, počev od 1860. godine (Štorman, 1991) i pećinu Huda Luknja kod Velenja 1894. godine (Ravljen & Šafarčić, 1991). Za svo ovo vrijeme jedino su Postojnska jama i Škocjanske jame donosile stvarnu ekonomsku korist za širu zajednicu. To se nastavilo i između dva svjetska rata. Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije otvara se još Županova jama (Kranjc, 1987) nedaleko od sela Ponova vas (Dolenjska), te ponovo otvara Huda Luknja. Do Drugog svjetskog rata uređene su za turistički obilazak još Pivka i Črna jama (1926) kod Postojne.

Slika 20. Postojnska jama – razglednica poslata 8. XII 1945;
Tekst *Grotte di Postumia* preštampan.

Turistički razvoj Postojnska jama dobija na zamahu u novoj Jugoslaviji, jer je broj domaćih turista naglo porastao (slika 20), tako da je 1949. godine bilo skoro 200.000 posjetilaca, a 1952. godine Postojnsku jamu je posjetio milioniti posjetilac (Habe, 1981).

Za početak savremenog jugoslovenskog turizma obično se uzima 1962. godina, kada dolazi do naglog povećanja broja inozemnih gostiju. U periodu 1960.–71. godina Postojnsku jamu je posjetilo skoro 5.000.000 turista, od čega je samo u 1971. godini bilo preko 600.000 hiljada. Najbrojniji su Nijemci, Italijani, Austrijanci, Englezi i Nizo-

zemci. U isto vrijeme broj domaćih turista se zadržao na oko 200.000 (Habe, 1981). Glavna turistička sezona za Postojnsku jamu su ljetni mjeseci, od maja do septembra (preko 90 % posjetilaca), sa maksimumom u julu i augustu kad je dnevna posjeta i do 10.000 turista (što je i maksimalna receptivna sposobnost). U junu 1978. godine Postojnsku jamu je posjetio 15-milioniti posjetilac. Početkom 80-tih broj posjetilaca se popeo na 17 miliona, a 1984. godine Postojnska jama bilježi dvadeset-milionitog posjetioca (Šajn, 1984). Postojnska jama, odnosno grad Postojna postaje centar turizma na Krasu oko kojeg se razvijaju i druge destinacije kao Predjama, Rakov Škocjan, Planinska jama i Cerkniško jezero, a u daljem i Škocjanske Jame. I u slijedećem desetljeću nastavio se trend povećanja broja posjetilaca, pa je tako između 1981. i 1990. godine broj posjetilaca bio skoro 8,5 miliona, a samo u 1990. godini bilo je oko 900.000 posjetilaca Postojnske Jame.

Škocjanske Jame su, također, u novoj državi doživjele značajan razvoj. 1958. godine urađena je elektrifikacija pećine. Na javnoj debati u Lipici, 1978. godine, došlo je do prve inicijative da se Škocjanske Jame uključe u listu svjetske baštine UNESCO-a, što se i dogodilo 1986. godine. Prosječan broj posjetilaca je između 40 i 50 hiljada godišnje od čega su oko polovice stranci. Do pred posljednja ratna događanja na prostorima bivše Jugoslavije broj posjetilaca se povećao na oko 100.000.

U neposrednoj blizini Postojnske Jame nalaze se Pivka i Črna jama. Između Postojnske i Črne Jame probijen je 1922. godine vještački tunel, a kasnije i između Črne i Pivka Jame, tako da je to jedinstven pećinski sistem. Međutim, ove dvije pećine se obilaze posebno. Posjeta je, s obzirom da većina posjetilaca obilazi Postojnsku jamu i Predjamski grad, mnogo skromnija i kreće se između 5.000–6.000 godišnje, od čega su većina strani turisti.

Od pećina koje su otvorene u ranijim periodima nastavile su raditi Vilenica sa oko 10.000 posjetilaca godišnje, pećina Dimnice i Taborska jama (nekada Županova jama).

Križna jama kod Loža je otvorena 1956. godine i jedinstvena je po tome što je obilazak moguć samo prenosivim gumenim čamcima. Zbog toga je obilazak pećine relativno dug i traje oko 4 sata. To uslovljava i mali broj posjetilaca, oko 600 godišnje i to uglavnom stranaca. Francetova jama kod Ribnice je najmanja turistička pećina u Sloveniji. Obilazak traje svega desetak minuta, ali zato se mogu vidjeti neke vrste pećinskog nakita u nevjerovatnim oblicima. Otvorena je 1960. godine, a pećinom upravlja Jamarsko

društvo iz Ribnice. Železnu jamu, dugu svega 120 m, su za turistički obilazak uredili članovi lokalnog speleološkog društva iz Domžala. Posjeta traje 15 minuta. Za turiste je otvorena 1963. godine, svega dvije godine nakon otkrića. Pećina Pekel u općini Žalec ponovo je otvorena tek 1972. godine, a za turiste je uređeno 400 metara staze koja prolazi kroz prostorije veoma bogate pećinskim nakitom. 1971. godine otvorena je za posjetioce Kostanjevška jama u neposrednoj blizini gradića Kostanjevice na putu Zagreb – Ljubljana (Habe, 1972). I ovu pećinu su za turističku upotrebu uredili članovi lokalnog speleološkog društva. Broj posjetilaca je oko 8.000 godišnje.

3.3.1 Uloga Postojnske jame u razvoju speleoturizma

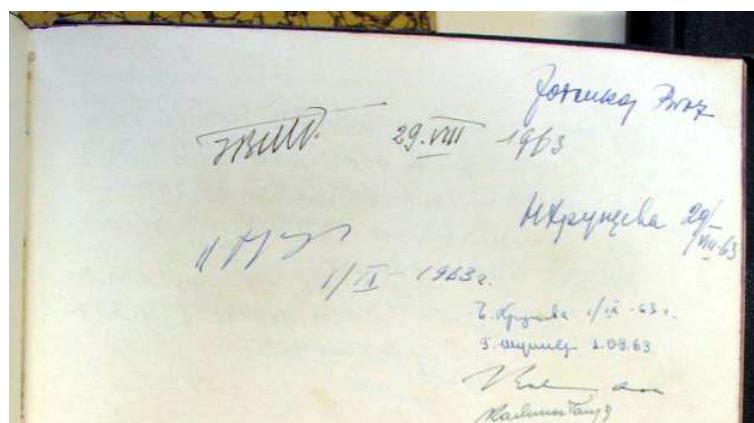
Najstariji potpis nekog posjetioca zabilježen u unutrašnjosti Postojnske jame su inicijali CM iz 1213. godine. Od tada su posjete zasvjedočene potpisima brojnih posjetilaca i većina ih je u tzv. "Rovu starih podpisov" (Shaw, 2008). Dva potpisa su iz 14., a najviše ih je iz 16. i 17. stoljeća. Prvi nacrt poznatih kanala Postojnske jame potiče iz sredine 18. stoljeća. Izradio ga je J. N. Nagel, dvorski matematičar, po narudžbi cara Franje I. Iz njegovog nacrta se vidi da se tada poznata Postojnska jama sastojala samo iz Rova starih podpisov i Velike dvorane. Krajem stoljeća nove kanale istražuju B. Hacquet i T. Gruber. Već početkom 19. stoljeća njemački književnik J. G. Seume u svom putopisu navodi da postoji primitivna vodička služba (Habe, 1981). Lokalni bezemljaši su uvodili strance i sa upaljenom slamom osvjetljavali pećinu. Sve do tada je pećina bila otvorena, nezaštićena, neosvijetljena i bez stalnih vodiča.

Kada je prestolonasljednik Ferdinand najavio da bi ponovo obišao Postojnsku jamu, lokalna administracija je za tu priliku htjela posebno osvijetliti pećinu. Taj je posao povjerila lokalnim vodičima, od kojih je Luka Čeč, baš tom prilikom otkrio nove, dotad nepoznate dijelove pećine, danas poznate kao "Paradiž" (Raj). Nova otkrića pročula su Postojnsku jamu po cijelom svijetu i ona na velika vrata ulazi u svijet turizma. Izgrađen je drveni most preko rijeke Pivke, pješačke staze, postavljeno osvjetljenje i uvedeni stalni vodiči. Pećina se uspostavlja kao ekonomski jedinica sa svojim upraviteljem. Pećina je i zvanično otvorena kao turistički objekat 17. avgusta 1819. godine, a tom je prilikom, kako je već spomenuto, pećinu obišao i prestolonasljednik (kasnije car) Ferdinand. Tada je po prvi put u svijetu speleoturizma uvedena i *Knjiga gostiju* kao početak turističke dokumentacije. 1921. godine štampa se prvi turistički vodič Po-

stojnske jame (Habe, 1968). Položaj Postojnske jame pored značajnog evropskog puta, koji je povezivao Ljubljani i Trst, uticao je na veliki porast broja posjetilaca.

Atraktivnost Postojnske jame dovodi do velikog razvoja novih istraživanja u pećini tako da se rade sve precizniji nacrti pećine (J. Fercher, A. Schmidl, I. Rudolf, P. Eunike), ali i otkrivaju novi dijelovi (Ruski rov, Tartar, Rov bez imena, Male jame, Pisani rov). Posebnu ulogu u razvoju Postojnske jame, u drugoj polovici 19. stoljeća, ima gradonačelnik Postojne Anton Globočnik koji je bio i predsjednik Komisije za pećinu. Uređuje se i dopunjaju infrastruktura (udobnije staze za turiste), zaštićuje njena prirodna vrijednost i širi putem različitih medija njena čuvenost. Uvodi se osvjetljenje na petrolej i otvara novi ulaz (služio je sve do prije nekoliko godina) (Mihevc, 2004). Do pećine se gradi Jamska cesta i sadi aleja kestenova. 1872. godine polažu se tračnice za pećinsku željeznicu (mali otvoreni vagon sa dva sjedišta koji je gurao vodič) i, na kraju, gradi prvi hotel (Proglerjev hotel) pored samog ulaza. Deset godina kasnije osniva se i Turističko društvo u Postojni, kao drugo takvo društvo u Sloveniji. 1884. godine u pećini je postavljena električna rasvjeta (Habe, 1981). Iza Prvog svjetskog rata postavlja se nova rasvjeta, a izgrađena je i nova upravna zgrada.

Postojnska jama ima jednu od najdužih tradicija pisanih pećinskih turističkih vodiča. Od 1821. godine (kada je izdat prvi) do danas izdato je preko 100 štampanih vodiča na mnogim svjetskim jezicima. Svojevrsna reklama Postojnskoj jami u svjetskim razmjerama je veliki broj posjetilaca iz kraljevskih kuća, državnika (slika 21) i velikih naučnika. Ukupno je 146 pripadnika "plave krvi" posjetilo pećinu od 1819. do 1945. godine (Shaw & Čuk, 2002). Između ostalog, to je i razlog što je Postojnska jama prva među turističkim atrakcijama Slovenije (48 % u 2000. godini) za inozemne posjetioce (Paternost, 2004).

Slika 21. Potpisi Josipa Broza Tita, Jovanke Broz i Nikite Hruščova u *Zlati knjigi obiskovalcev*.

Broj posjetilaca Postojnske jame je stalno rastao (izuzev perioda ratova). Iz *Knjige posjetilaca* se može vidjeti da je po otvaranju, u prvoj polovici 19. stoljeća, broj gostiju u prosjeku bio oko 1.000 godišnje. Sredinom stoljeća taj broj se povećao na 5.000–8.000 godišnje. Pred Prvi svjetski rat broj posjetilaca je bio između 25.000 i 40.000. To je uzrokovalo i podizanje većeg broja hotela u Postojni. Ukupno je u doba austro-ugarske uprave (1819.–1918.) Postojnsku jamu posjetilo preko 525.000 turista. Za vrijeme italijanske i njemačke okupacije (1919.–1945.) proj posjetilaca se povećao na 50.000–80.000 godišnje (1929. godine broj je bio najveći – 110.600), a ukupno je u ovom periodu pećinu posjetilo preko 1.400.000 posjetilaca (Habe, 1981).

Značaj Postojnske jame za turizam ogleda se i u njenoj referentnosti kao turističke pećine ili referentnosti njenih estetskih vrijednosti. Pećine koje se uređuju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uređuju se sa svrhom koju već ima Postojnska jama, ali i estetsko i tehničko uređenje izvodi se po uzoru na Postojnsku jamu (Božić et al., 1981, Habe & Sajević, 1981). Sličnu ulogu je Postojnska jama imala i za otvaranje turističkih pećina u Mađarskoj (Dénes, 1981) i Austriji (Trimmel, 1981). Vrlo je znakovito upoređivanje pojedinih ukrasa u pećinama sa onima u Postojnskoj jami (ili cijele pećine), npr. orgulje u Vilinskoj pećini u Sebešiću (Ržehak, 1957), Resavske pećine u Srbiji (Habe, 1983) ili u Lipskoj pećini kod Cetinja (Vučinić, 1966). I speleoturistička publicistika (vodići) na jugoslovenskim prostorima su na neki način imali uzor u vodiciima Postojnske jame.

Na drugoj strani, značaj Postojnske jame ogleda se u afirmaciji speleologije općenito, budući da je pećina taj prirodni fenomen oko kojeg se razvija speleologija u Sloveniji, kasnije Institut za raziskovanje krasa, a u novije vrijeme i sjedište Međunarodne speleološke unije. To je posebno značajno sa aspekta vraćanja pozornosti svjetske speleologije na klasični krš Dinarida, a time i na temeljne prirodne vrijednosti Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, zemalja kojima je u tranzicionom periodu zaštita prirode na posljednjem mjestu prioriteta.

3.4 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U HRVATSKOJ

Prve posjete pećinama u Hrvatskoj, u smislu savremene definicije turizma, potiču s kraja 16. stoljeća. M. Orbini u svom djelu *Kraljevstvo Slavena* kaže kako prilikom obilaska otoka Lastova namjerava posjetiti i pećinu Raču i “vidjeti jednu veoma veliku

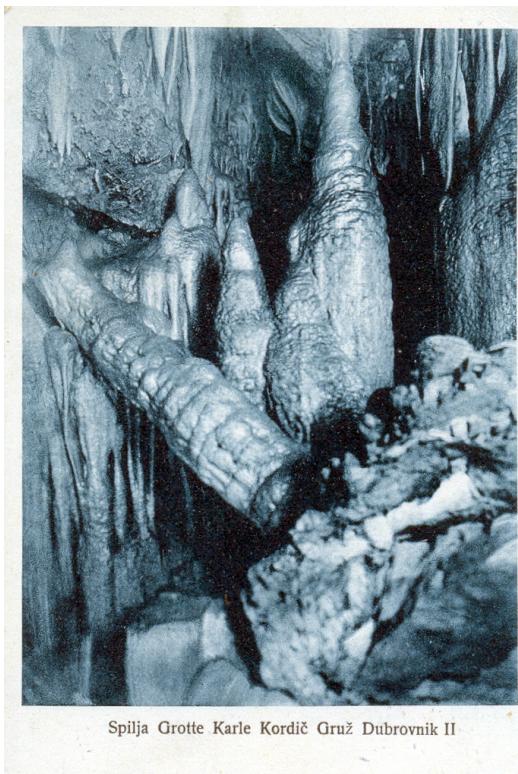
spilju koja je jedna divota u odnosu na škrtu prirodu..." (Božić, 1984). Iz 17. stoljeća postoji veći broj potpisa posjetilaca na zidovima Kraljičine pećine na Visu. Iz 18. stoljeća ostali su opisi Rudelića pećine na izvoru Cetine A. Fortisa, i Gospodske pećine, također kod izvora Cetine, I. Lovrića. Fortis je Rudelića pećinu obišao dva puta sa engleskim biskupom F. Harveyem (Božić, 1984). I Fortisova i Lovrićeva knjiga su na neki način bili vodiči za posjetioce Dalmacije. Do sredine 19. stoljeća i mnoge druge pećine po Hrvatskoj su bile posjećivane (Hirc, 1900), a u nekima od njih, kao što je pećina Samograd kod Perušića u Lici ili već spomenuta Gospodska pećina, izgrađena i odgovarajuća infrastruktura (npr. stepenice, prilagođen ulaz i sl.).

1875. godine je car Franjo Josip I posjetio Zelenu pećinu na Ravniku, što je uz brojne napise po novinama dovelo do daljeg razvoja speleoturizma. Sredina druge polovice 19. stoljeća posebno je značajna jer počinje organizirano uređivanje pećina. Tako je bečki baron Eugen von Ransonnet eksplozivom proširio ulazni otvor Modre špilje na Biševu (1884.) i tako je učinio pristupačnom za posjetu i razgledanje iz čamaca (Pederrin, 1975). To je bila takva reklama za pećinu da počinje njen masovno posjećivanje koje traje bez prekida sve do naših dana. Odjek posjete Modroj špilji odmah se odrazio na susjednom Visu, što 1886. godine navodi općinu Komiža da uredi pristupni put do pećine, postavi vrata i organizuje vodiče i do pećine i po pećini. Iste godine uređuje se i Sparožna pećina kod Rijeke. Dvije godine kasnije uređena je pećina Sića kod Karlovca, napravljene su stepenice i postavljena ograda oko jezera "da budući posjetiocu ne padnu u vodu". Ova pećina je bila interesantna prije svega krajiškim oficirima stacioniranim u kasarni u Bariloviću koji su, na neki način, i vodili brigu o pećini (Ott, 1971). Za vodu iz pećinskog jezera se vjerovalo da je ljekovita. Članci u lokalnim novinama populariziraju obilazak pećine radi ljekovite vode, ali i pećinskih ukrasa. Karlovački fotograf Hinko Krapek postavlja stepenice u pećini iogradu oko jezera za sigurniji obilazak, a pravi i prve fotografije. Organizuje i posjete, tako da je o pećini Sići 1889. godine izašao članak i u jednim bečkim novinama. 1889. godine uređena je i osvijetljena te svečano otvorena već spomenuta pećina Samograd kod Perušića (Božić, 1984).

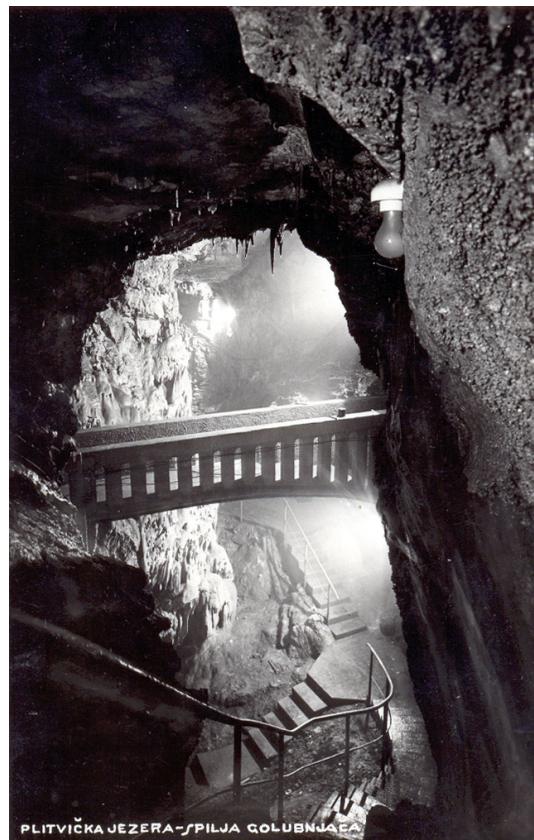
Za početke speleoturizma u Hrvatskoj posebno su značajne Baraćeve pećine kod Kršlja (Rakovica u blizini Ogulina, Lika) (Kovačević, 2003). One se spominju već 1874. godine u djelu o vodi na kršu I. T. Buneka, a desetak godina kasnije M. Kišpatić vrši arheološka i paleontološka istraživanja, tako da i kulturna javnost, preko njegovih izvještaja, biva obaviještena o ovom značajnom kraškom fenomenu. Potaknut njihovom

iznimnom estetskom i kulturnom vrijednošću dr. Kišpatić potiče osnivanje "Odbora za istraživanje i uređenje Baračevih špilja" koji već 1892. godine postavlja željeznu kapiju na ulazu, uređuje stazu i gradi mostove na opasnijim mjestima. Pećine su i zvanično otvorene za posjetioce 14. augusta 1892. godine uz bogat kulturni program. Za osvjetljenje pećine korištene su baklje. Uređenje pećina je obnovljeno 1898. godine. Kroz dvadesetak godina pećine su imale značajnu posjetu turista, da bi pred Prvi svjetski rat već bile zapuštene, a infrastruktura porušena.

I mnoge druge manje pećine bile su uređene za posjetu turista (Božić, 1984). Tako se u *Narodnim novinama* iz 1897. godine može vidjeti da su Golubinjačke pećine kod Lokava u Gorskem Kotaru privlačile veliki broj turista, posebno stranaca. I ovdje su bili organizirani vodiči koji su turiste vodili do različitih kraških fenomena na površini i drugi, koji su turiste vodili u Veliku pećinu. Uređenje pećine je obnovljeno 1923. godine. Na Dugom otoku su članovi Planinarsko-turističkog društva "Liburnija" iz Zadra 1900. godine uredili put do Strašne peći, postavili vrata na ulaz i proveli turističku stazu kroz pećinu. Sa vlasnikom zemljišta je napravljena pogodba o ustupanju pećine na korištenje, pa su tu dovodili turiste iz Zadra slijedećih desetak godina. U Gorskem Kotaru je 1911. godine otkrivena pećina Lipa (danasa poznata kao Lokvarka) i već slijedeće godine uređena za turističke posjete. Ponovo je uređena 1935. godine kada je dobila i električnu rasvjetu. Na kraju treba spomenuti i malu pećinu Karle kod Dubrovnika. Ona se nalazi u dvorištu kuće porodice Kordić u naselju Gruž i otkrivena je 1911. godine. Već 1914. godine postala je prava turistička pećina sa betonskim stepenicama kroz pećinu, električnom rasvjetom, vodičem, razglednicama (6 motiva) (slika 22) i reklamnim oglasom u *Dubrovačkom listu*. Turistički je bila aktivna do Drugog svjetskog rata kada je zatvorena. M. Kusijanović 1919. godine opisuje Močiljsku pećinu kod Dubrovnika i pokušava je urediti za posjetu turista (Božičević, 1961). Zahvaljujući radu splitskog speleologa U. Giromette 1926. godine je, uz svečanost, otvorena za turističke posjete pećina Vranjača kod sela Kotlenice (Grimani 1971). Bila je otvorena do Drugog svjetskog rata kada je uništena kompletna električna instalacija u pećini. Članovi Planinarskog društva "Runolist" iz Zagreba uredili su pećinu Vrlovku kod sela Kamanja u blizini Ozlja (gradić nedaleko od Karlovca) i otvorili je 1927. godine. Tom je prilikom štampana i brošura *Spilja Vrlovka u Kamanju kod Ozlja*. I Plitvička jezera su imala svoje turističke pećine: Golubnjaču (slika 23), Pećinu Vile Jezerkinje, Kostelčevu pećinu, Šupljaru i Pećinski park nad jezerom Okrugljak. Njih je 1928.

Spilja Grotte Karle Kordić Gruž Dubrovnik II

PLITVIČKA JEZERA - SPILJA GOLUBNJAČA

Slika 22. Pećina Karle kod Dubrovnika.

Slika 23. Pećina Golubnjača,
Plitvička jezera.

godine uredio ing. Premužić, graditelj poznate planinarske staze po Velebitu. U nekim pećinama postavljena je i električna rasvjeta. Kao i u drugim pećinama u Hrvatskoj, rasvjeta je uništena u Drugom sv. ratu. Električnu rasvjetu je dobila između dva sv. rata i pećina Biserujka na otoku Krku. U sklopu uređivanja puteva kroz Paklenicu 1937. godine, u Manitoj peći su izgrađene stepenice i ograde.

Poslije Drugog svjetskog rata osim pećina Golubnjače na Plitvicama, Vranjače na Morsoru (kod Klisa) i Lokvarske pećine, koje su bile aktivne i ranije, a u kojima je infrastruktura u ratu potpuno uništena, posebno električne instalacije, otvorene su i druge pećine za posjet, a i tri spomenute su revitalizirane. Božić (1974) navodi da je 1971. godine u Hrvatskoj postojalo samo pet turističkih pećina koje imaju osvjetljenje, vodiča i upravitelja (osim spomenutih još Vitezić pećina na Krku i pećina Vrelo kod Fužina).

Pored njih postoji još jedan broj pećina (13) koje imaju uređene staze kroz pećinu, ali je potrebno vlastito svjetlo.

Cerovačke pećine (Gornja i Donja) kod Gračaca u Lici otkrivene su tridesetih godina 20. stoljeća, a za turizam su uređene i elektrificirane 1976. godine. To su najduže i

najljepše turističke pećine u Hrvatskoj sa 1.100 m staze za posjetioce u Donjoj i 850 m u Gornjoj Cerovačkoj pećini. U neposrednoj blizini nalazio se i istoimeni motel. Nедaleko od Cavtata 1978. godine otvorena je pećina Šipun. Iako mala – turistička staza duga je svega 80 m, pećina ima vodiča i bogatu ponudu suvenira. J. Grgos je minirajući kamen na imanju 1973. godine otvorio ulaz u pećinu veoma bogatu nakitom, koja je po njemu dobila i ime. Već slijedeće godine pećina je elektrificirana i uređena staza dužine 30 m. Obilazak traje desetak minuta. Pećina Vrelo kod Fužina u Gorskom kotaru otkrivena je 1950. godine, također poslije miniranja u kamenolomu. Za turiste je uređeno 180 m staze 1965. godine. Ispred pećine je napravljen lijep rekreacioni park. Pećinom upravlja lokalno turističko društvo. Veternica pećina na obroncima Sljemena u neposrednoj blizini Zagreba, iako poznata još od kraja 19. stoljeća i sa bogatim arheološkim i paleontološkim nalazima, za posjetioce je otvorena tek 1977. godine. Upravljanje pećinom je povjereni Komisiji za speleologiju Planinarskog saveza Hrvatske.

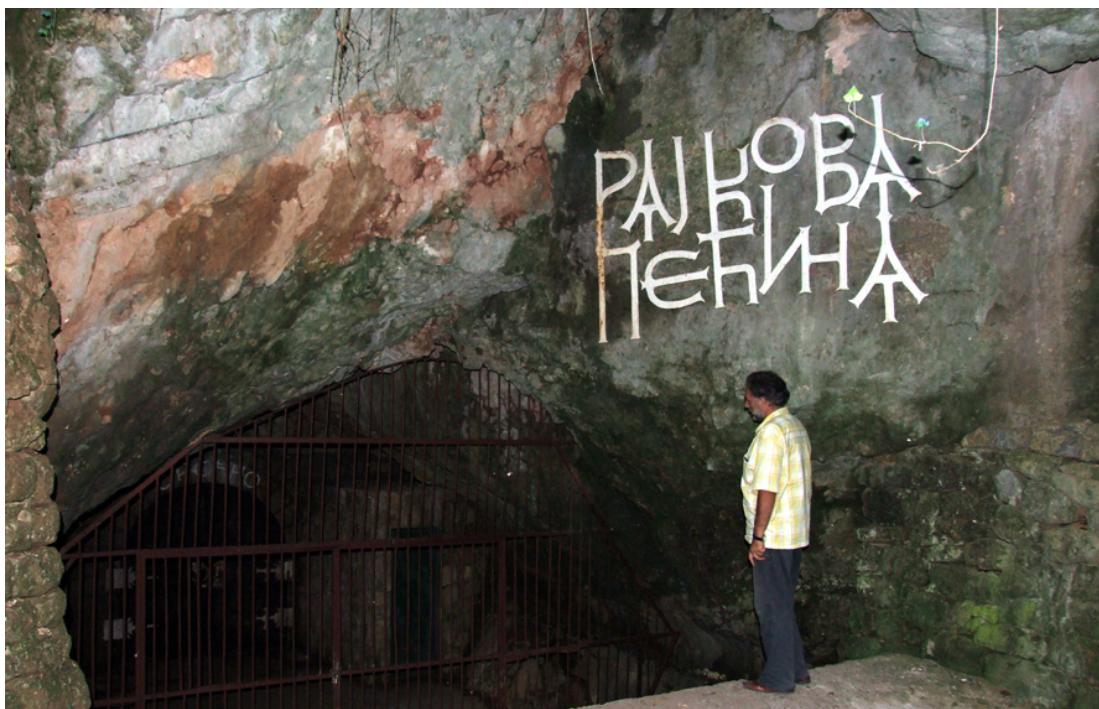
3.5 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U SRBIJI

Historijske okolnosti nisu pogodovale razvoju speleoturizma u Srbiji. Najbogatije oblasti sa kraškim fenomenima, pećine, jame i prerasti nalaze se u istočnoj Srbiji. Iznenadjuje, međutim, da istraživanja koja je provodio J. Cvijić, a poslije njega i brojni istraživači pećina, nisu povukli za sobom i razvoj speleoturizma. Razlog tome je, vjerojatno, saobraćajna izolovanost ovog kraja.

Prve pećine u Srbiji uređene za posjete turista su Prekonoška pećina kod Svrljiga i Lazareva pećina kod Zlota u Kučaju (Lazarević, 1978). Iako je Zlotska pećina poznata kao arheološko nalazište još od kraja 19. stoljeća (iskopavanja Hofmana, Žujovića, Cvijića), obje su otvorene tek 1959. godine. U Lazarevoj pećini je za turiste uređena staza duga 695 m u dijelovima bogatim pećinskim nakitom. Postoji stalna vodička služba, a u blizini se nalazi i motel istog imena. Pećinu je nakon otvaranja posjećivalo oko 6.000 turista (Gavrilović, 1960). R. Lazarević je napisao malu monografiju o ovoj pećini, a postoji i bogata ponuda suvenira. Prekonoška pećina kod Svrljiga je nakon uređenja vrlo brzo napuštena. U kompleks Zlotskih pećina pored Lazareve pećine ulazi još nekoliko pećina, ali je zbog svoje ljepote za posjete uređena samo Vernjikica. Po vremenu postanka ubraja se u najstarije formirane pećine u kršu Balkana, sa izuzetnim bogatstvom pećinskog nakita i ogromnim dvoranama. Do ulaza u pećinu potrebno je pješačiti više od jednog sata stazom uklesanom u litice atraktivnog kanjona

Lazareve rijeke, tako da je za obilazak ove pećine potrebno 3 sata. Resavska pećina je najpoznatija turistička pećina u Srbiji pa samim tim i najposjećenija. Istraživana je od 1963.–1966. godine, a turistički uređena 1972. godine. Do 1991. godine po broju posjetilaca bila je na drugom mjestu među turističkim pećinama u Jugoslaviji. Dužina uređene staze je 960 metara. Imala je redovnu autobusku liniju sa Beogradom, a brigu o pećini vodila je istoimena ugostiteljsko-turistička organizacija koja je imala bife, restoran i prodavnici suvenira.

Uređenje Resavske pećine je na neki način pokrenulo aktivniji odnos prema speleoturizmu u Srbiji. Do 1980. godine uređeno je još šest pećina: Rajkova pećina (slika 24), Lazareva pećina, Vernjikica, Ceremošnja, Užička i Mermerna pećina (Lazarević, 1981). Pećina Ceremošnja u Kučevu je, kao jedna od najljepših pećina u Srbiji, bila među prvima predviđena za turističku upotrebu – još 1950. godine, ali je zbog nemogućnosti prilaza otvorena tek 1980. godine. Za posjetioce je uređeno 520 m turističke staze, a uz pećinu su izgrađeni još restoran i etnopark koji dopunjuju turističku ponudu. Rajkova pećina kod Majdanpeka, iako istraživana vrlo rano (1894. g. za potrebe vodosnabdijevanja rudnika), uređena je i otvorena za posjete tek 1975. godine (Lazarević, 1981). Zbog obilja ukrasa i zanimljivih fenomena obilazak pećine traje 60 minuta stazom dugom 633 metra, koja prolazi dijelovima i riječnog i suhog horizonta pećine. Posjeta je zbog nedostatka bilo kakve reklame bila skromna – oko 5.000

Slika 24. Rajkova pećina kod Majdanpeka.

posjetilaca godišnje. Pećina Risovača kod Aranđelovca je značajna kao arheološko i paleontološko nalazište pa je uređena kao podzemni muzej paliolitske (kamenodobne) kulture sa rekonstruisanim prizorima iz života prahistorijskog čovjeka. Otvorena je 1987. godine, a za obilazak turista uređeni su gotovo svi pećinski kanali (ukupna dužina pećine je 167 m).

Sve navedene turističke pećine nalaze se u istočnom dijelu Srbije. Jedina turistička pećina u zapadnom dijelu je Potpećka pećina kod Užičke Požege. Kako pristupna cesta do pećine nije bila asfaltirana, pećina kao turistički objekat nije dugo bila u funkciji. Možda su i zbog toga podaci o dužini staze (400/976 m) ili godini otvaranja (1981./1984.) u literaturi različiti (Krešić, 1988; Obradović, 1988).

Jedina turistička pećina na prostoru Kosova je Mermerna pećina, u blizini Prištine (Petrović, 1975). Ukupna dužina kanala iznosi 1.260 m, a za turiste je uređeno 440 m. To je jedina do sada poznata pećina ovakvih dimenzija formirana u mermerima na ovim prostorima, a možda i u svijetu. Zbog toga, a i zbog jedinstvene morfologije sa brojnim ukrasima (ragonit) i jezerima, posjeta je bila vrlo značajna – oko 40.000 turista godišnje, što ju je svrstavalo među najposjećenije turističke pećine Jugoslavije. Pećinom je od otvaranja 1976. godine upravljala posebna radna organizacija “Mermerna pećina” iz Lipljana.

3.6 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U CRNOJ GORI

Za razvoj speleoturizma u Crnoj Gori najznačajnija je Lipska pećina (slika 25) kod Cetinja (Habe, 1980). Ona se prvi put spominje u izvještajima sa putovanja ruskog geografa Rovinskog osamdesetih godina 19. stoljeća te francuskog speleologa E. A. Martela koji je 1893. godine posjetio Crnu Goru i obišao nekoliko pećina, a svoja zapožanja objavio u poznatom djelu *Les Abîmes* (Paris, 1894). Sredinom stoljeća Crnom Gorom je prošao i W. Ebel koji u svom putopisu spominje Lipsku pećinu i Njegoševu oduševljenje njenim ukrasima. Prva ekskurzija u Lipsku pećinu u kojoj su bili i akreditovani strani predstavnici organizovana je 1896. godine (Vučinić, 1966). Slijedeće su godine napravljene kamene stepenice koje su omogućile sigurniji ulazak. Za turističko korištenje Lipske pećine posebno je značajan rad G. Gessmanna, sekretara Zemaljskog muzeja u Gracu. On je 1905. godine istražio pećinu, napravio nacrt i snimio prve fotografije sigastih nakupina te detaljno opisao morfologiju pećine u svom radu *Die Tropfsteinhöhle von Lipa in Montenegro*. Iz naslova se vidi da je autor u pećini

prepoznao veoma značajan turistički potencijal, a u samom tekstu navodi i konkretnе podatke o dužini staze za posjetioce i načinu na koji bi trebalo izgraditi i osigurati stazu, uraditi osvjetljenje (acetilenskim svjetiljkama – način na koji je u to vrijeme bila osvijetljena i Postojnska jama). Značaj Lipske pećine za turizam posebno je naglasio i njemački speleolog dr. B. Wolf (1910), koji je, od 1908. do 1910. godine, istraživao crnogorske pećine i o tome objavio rad *Höhlenforschungen in Montenegro*. Posebno poglavljе tog rada posvećeno je značaju koji pećine mogu imati za turizam i to, prije svih, Lipska pećina. I on spominje da ovu pećinu posjećuju strani turisti koji borave u Crnoj Gori, ali da posebnu pažnju treba posvetiti reklamiranju ove pećine u hotelima u Boki Kotorskoj.

Slika 25. Lipska pećina.

Lipska pećina je dugačka 2.500 m, a za turiste je uređeno oko 500 m staze. Najveća posjećenost pećine bila je u godinama pred Drugi svjetski rat. Za osvjetljenje su korištene karbidne lampe (acetilensko svjetlo). Kasnije je zapostavljena, a umjetni rov se na nekim dijelovima zarušio (Mihevc, 1983).

Za vrijeme Prvog svjetskog rata po naredbi austro-ugarske okupacione vlasti (slično kao i u Bosni i Hercegovini) istraživane su pećine i u Crnoj Gori sa namjerom da se otkriju izvori pitke vode. Poznati austrijski speleolog iz Linca G. Lahner u toj je ak-

ciji istražio Boljanovića pećinu na ivici Njeguškog polja (Habe, 1980). Zbog iznimno bogatih sigastih ukrasa, zasiganih stijena i pećinskih draperija rijetke ljepote brzo je privukla pažnju posjetilaca, pa su okupacione vlasti u Negušima osnovale komitet koji se brinuo oko otvaranja pećine za posjet turista. Izrađena su stepeništa i staze, a pet velikih električnih reflektora osvjetljavalo je glavne pećinske prostorije. Pećina je svečano otvorena 14. maja 1916. godine.

Osim Lipske i Boljanovića pećine, za posjetioce su bile interesantne i pećine na koje su prizidani poznati crnogorski manastiri: Ostroški i Cetinjski manastir te manastir u Dajbapskoj gori.

U periodu poslije Drugog svjetskog rata, u Crnoj Gori jedino je Lipska pećina kod Cetinja bila turistički aktivna negdje do 1960. godine. Posjetioci su koristili karbidne lampe za osvjetljenje. Napravljen je i projekat uređenja Cetinjske pećine (Petrović, 1982), ali on nikad nije realiziran.

3.7 RAZVOJ SPELEOTURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

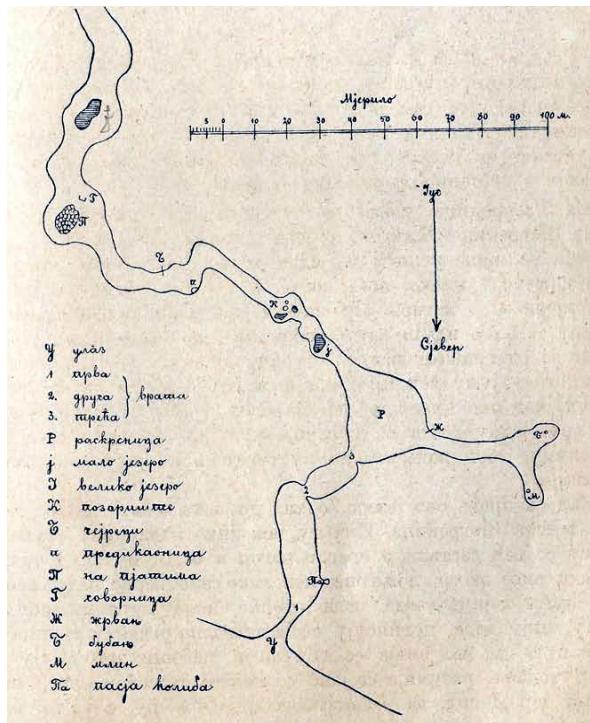
Prve potvrđene posjete jednoj pećini u Bosni i Hercegovini potiču iz 16. stoljeća i učinili su ih Dubrovčani, pisac J. Sorkočević i naučnik N. Gučetić. Oba su posjetili Vjetrenicu u Popovu polju. Turski putopisac Evlija Čelebija prošao je kroz naše krajeve dva puta, 1660. i 1664. godine. Boravio je i u Popovu polju, za koje kaže da ima "preko hiljadu jama, ali u njima nema vode. ... Čovjek može sići u ove jame i šetati po njima" (Čelebija, 1996). Vjetrenicu, međutim, posebno ne spominje. Značajan je podatak pravoslavnog kaluđera J. Pamučine koji u svom ljetopisu donosi opis svoje šestosatne posjete Vjetrenici sa Hadži-begom Rizvanbegovićem 1830. godine (Pamučina, 1976). Iguman samostana u Zavali Hristofor Mijailović (1889, 1890) opisuje prvih 600 metara pećine Vjetrenice i crta plan prvih 250 m kanala, što je ujedno i najstariji nacrt jedne pećine kod nas (Mulaomerović, 1992). U to vrijeme brojne posjete su rezultirale i velikim uništavanjem pećinskog nakita.

Iako bi neke od posjeta Vjetrenici danas okarakterisali kao turističke posjete, ipak se o speleoturizmu može govoriti tek od kraja 19. stoljeća. Kao i većina drugih društvenih i ekonomskih pojava koje su bile prisutne na evropskom zapadu, i turizam je kod nas došao sa austro-ugarskom okupacijom, a kasnije upravom (krajem 19., odnosno, početkom 20. stoljeća). Pećine u Bosni i Hercegovini na početku istraživanja nisu

gledane kao mogući turistički objekti već, prije svega (a što je i razumljivo s obzirom na prilike), kao vojni (rezerve šalitre), odnosno, privredni potencijal. U ovakva istraživanja uključuju se kasnije i brojni pojedinci, uglavnom strani radnici, koje je austro-ugarska uprava dovela u novu zemlju. Ljepota i divlja privlačnost nove zemlje, koja je do samo kojih dvadesetak godina prije bila "terra incognita" za Evropljane, potakli su u Sarajevu osnivanje društava "Bosnisch – hercegovinisch. Touristenklub in Sarajevo" (osnovano 1892.) i "Natur-

freunde" (osnovano 1906.), po uzoru na ostatak Austro-Ugarske. Prema *Naputniku po Sarajevu* (Anon., 1913) ova su društva 1912. godine imala 200, odnosno 219 članova. Oni, zajedno sa različitim istraživačima (šumari, vojni inženjeri, arheolozi, biolozi) počinju svojim prijateljima otkrivati svijet bosansko-hercegovačkog podzemlja i tako činiti prve turističke korake na ovom polju. Potpisi kao svjedočanstva njihovih posjeta našim pećinama nalaze se u velikom broju na zidovima pećina.

Prva pećina koja je zainteresovala domaće vlasti bila je baš pećina Vjetrenica u okviru obimnih istraživanja kraških prostora Vojno-geografskog instituta (Jedlicka, 1884), budući da je trebalo osigurati prijeko potrebnu vodu za uskotračnu prugu Čapljina – Trebinje koja se tada gradila, a čija je trasa prolazila neposredno ispred pećine. Međutim, već tad su, osim potencijala vode, u njoj viđene i estetske vrijednosti (Riedel, 1888). Nastavak istraživanja proveo je J. Vavrović (1893, 1895) i napravio tehnički nacrt pećine za prvih 700 metara. Kasnije su (1904.) inženjeri sarajevske željezničke direkcije došli do Velikog jezera, snimili dio glavnog kanala i napravili plan. I pored tih saznanja pećina Vjetrenica još uvijek ne privlači pažnju posjetilaca. Tako *Turistički vodič po Bosni i Hercegovini* iz 1910. godine od znamenitosti na pruzi između Gabele i Dubrovnika kod stanice Zavala spominje samo pravoslavni manastir, ali ne i pećinu (Pojman & Neufeld, 1910). Na spomenuta istraživanja nastavljuju se speleološka ot-

Slika 26. Najstariji nacrt Vjetrenice
(prema Mihajlović, 1890)

krića novih kanala koja je načinio Čeh Karel Absolon pred Prvi svjetski rat i koja su, uz brojnu novootkrivenu pećinsku endemsку faunu, učinila ovu pećinu svjetski poznatom. Prvi svjetski rat je prekinuo daljnja istraživanja u pećini.

Jedine pećine koje se u tom vremenu spominju u nekoj vrsti vodiča (*Bosanski glasnik* iz 1914. godine) jesu Hrustovača, kao pećina sa lijepim ukrasima, i obližnja Dabarska pećina. Pored pećina spominju se i stari grad Kamengrad, vodopad na rijeci Blihi i termalno vrelo u selu Tomina.

Slika 27. Mračna pećina u kanjonu Prače (prema razglednici iz 1961. godine).

Iz vremena pred Prvi svjetski rat potiču i prva nastojanja da se neke pećine urede za turističku posjetu. O tome govore kamene stepenice koje od ulaza vode do velike dvorane u pećini Klokočevici (Klokotnici), nedaleko od Babinog dola na Igmanu. Igman je vrlo rano otkriven kao vazdušna banja za Sarajevo, a probijene su i brojne trase za željeznicu koja je služila za eksploataciju šume. I ulaz u Klokočevicu nalazi se uz samu trasu šumske pruge. Drugi primjer je Mračna pećina u kanjonu Prače.

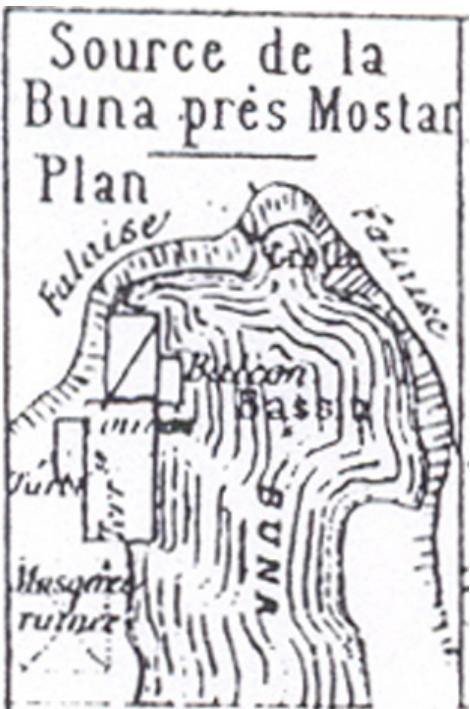
Ovaj kraj je detaljno istražio J. Daneš 1917. godine po nalogu vojne uprave, obišao mnoge pećine i zabilježio brojne posjete austrijskih speleologa, ali i tradiciju po kojoj su “Mračnu pećinu često posjećivali turisti iz Sarajeva” (Daneš, 1921). U pećini su i

danas sačuvane betonske stepenice sa željeznom ogradom (slika 27) kojima se od ulaza silazi 8 m naniže do prve velike dvorane dugačke 40 m, široke 10 m i visoke od 6 do 8 m. Zasigurno su napravljene prije Prvog svjetskog rata, u vrijeme kad se gradila uskotračna pruga kroz kanjon Prače. Iz tog vremena zasigurno potiče i staza usječena u stijenu koja vodi od rijeke uz strmi obronak od ulaza pećine, kao i vještački prošireni ulaz.

Poseban vid speleoturizma dokumentiraju nam prve razglednice vrela Bune u Blagaju kod Mostara. Vrelo je velika pećina promjera desetak metara. Pored izvora Bune sagrađena je halvetijska tekija vjerovatno još u 16. st. Iznad vrela se nalazi srednjevjekovni grad Blagaj koji je bio stolno mjesto vlastelina Stjepana Vukčića Kosače. U stijenama su se gnijezdili brojni lešinari – bjeloglavi supovi. Sve je to već od početka austro-ugarske uprave prisrbilo Blagaju značaj važnog izletišta, odnosno turističke destinacije. Upravo su brojni turisti, koji se mogu vidjeti gotovo na svim razglednicama Blagaja, željeli obići i unutrašnjost pećine. To im je omogućeno malim čamcem kojim je upravljao neki domaći čovjek, a osiguranje čamca je bila sajla koja je povezivala tekiju i unutrašnjost pećine (slika 28). Prve razglednice sa ovim motivom pojavljuju se još krajem 19. stoljeća. Da li je na ovakav vid turizma domaće ljudi potakao francuski speleolog A. Martel, koji je 1893. godine sa čamcem istraživao vrelo Bune (slika 29) (Martel, 1894; Andre et al., 1997; Kranjc, 1988) ili sličan obilazak Modre špilje na otoku Biševu, koja je također u to vrijeme bila “hit” u monarhiji, teško je reći. U putopisnoj literuturi tog vremena o vrelu Bune se govori kao o “čudu” (Trevor, 1911).

Slika 28. Vrelo Bune na razglednici sa početka 20. stoljeća.

Slika 29. Martelov crtež vrela Bune
(prema.: Andre et al., 1997)

U periodu Kraljevine Jugoslavije nastavljena su istraživanja Vjetrenice, kada nastaje i prva monografija *Pećina Vjetrenica u Hercegovini* autora Mihaila S. Radovanovića (1929). Po-red Radovanovića, Vjetrenicu su proučavali i J. Cvijić, S. Milojević, K. Vilke i N. Janković. Oni su 1934. godine izvršili i nivelmano snimanje Vjetrenice od ulaza do Velikog jezera. Sva ova istraživanja, uz vjerovatni uticaj otvaranja brojnih turističkih pećina u Sloveniji i Hrvatskoj, potakla su izgradnju turističke staze u dužini od oko 1.300 metara. Drugi svjetski rat prekinuo je značajniji turistički razvoj ove pećine.

O speleoturizmu u ostalim pećinama najviše nam govore potpisi posjetilaca koji su brojni u

Hrustovači kod Sanskog Mosta, Pećini kod Golubovića (Rogatica), Bijambarskoj pećini, Vaganskoj pećini kod Šipova, Rastuši kod Teslića, Megari na Bjelašnici i mnogim drugim. Osim potpisa i rijetke fotografije pokazuju turističke obilaske naših pećina.

Iza Drugog svjetskog rata, poslije prvih napora u obnovi, 50-tih godina dolazi do izgradnje velikih hidro-energetskih kapaciteta u kraškim oblastima, što je neminovno povuklo za sobom i značajan razvoj speleoloških istraživanja. U isto vrijeme, razvoj turizma u pećinama Slovenije, Hrvatske i Srbije potaknut jednim općim zamahom speleologije, nakon što je u Postojni 1954. godine održan Prvi jugoslavenski speleološki kongres, potakao je slične aktivnosti i u Bosni i Hercegovini. Nosilac speleoloških istraživanja, zaštite i uređenja pećina bio je Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode BiH i Speleološko društvo Bosne i Hercegovine (osnovano 1956.).

1954. godine je tadašnjem Narodnom odboru sreza Trebinje skrenuta pažnja na izuzetan značaj i privredni potencijal Vjetrenice radi njene zaštite, a upućuju se pozivi Turističkom društvu u Trebinju, Turističkom savezu BiH i Direkciji željeznica da se zajednički pristupi njenom uređenju. Već slijedeće godine postavljen je čuvar da bi se omogućila posjeta samo u pratnji vodiča. 1955. i 1956. godine vršeni su pripremni radovi u Zavali, da bi 1958. godine bila završena *Studijska osnova za idejni projekat*

uređenja i otvorenja pećine Vjetrenice u Zavali. Predviđeni radovi odvijali su se na samom ulazu u pećinu i na dijelu ranije izgrađene staze. Napravljeno je novih 270 m staze do Velikog jezera i urađeno električno osvjetljenje za prvih 600 m pećinskog kanala. Pećina je otvorena za turističke posjete 1964. godine (Ržehak, 1965a). U samoj Zavali napravljen je manji ugostiteljski objekat RO "Leotar" iz Trebinja na koji se naslanjala turistička eksploatacija (slika 30).

Odmah po otvorenju pećine zanimanje za posjetu je bilo veliko pa je i broj posjetilaca rastao. Nastavljeni su i radovi na osvjetljenju pećine do Malog i Velikog jezera kao najljepših pećinskih objekata (Ržehak, 1966).

Nekako u isto vrijeme Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode BiH pokreće aktivnosti na uređenju Bijambarske (srednje) pećine kod Olova (Ržehak, 1961, 1963) i Mračne pećine u kanjonu Prače (Ržehak, 1963).

Mračna pećina je detaljnije istražena 1957. godine i, što je posebno interesantno, prvi put njena unutrašnjost izmjerena preciznim teodolitima (Salihović, 1963). O ovome je bilo govora na Trećem jugoslavenskom speleološkom kongresu u Sarajevu 1962. godine. Iz diskusije nakon referata vidljivo je da su ove aktivnosti bile podloga za uređenje pećine i njenu turističku eksploataciju, jer se iz diskusije koja je vođena vidi da je u njoj prepoznata prirodna "atrakcija prvog reda" (Kanaet, 1963). S tim su se, s obzirom na blizinu Sarajeva, pristupačnost i bogatstvo ukrasa, složili i drugi učesnici kongresa. Međutim, do realizacije uređenja ove pećine nikada nije došlo.

Prvi istraživački radovi u Bijambarskim pećinama u cilju njihovog uređenja i reprezentiranja za potrebe turizma počinju 1957. godine. Izvršeno je istraživanje svih pećina (Donje, Srednje i Gornje Bijambarske pećine i Đuričine pećine) te napravljeni planovi zaštite i uređenja (Baučić & Ržehak, 1959). Sa radovima se počelo 1961. godine, ali

Slika 30. Ulaznica za Vjetrenicu.

od planiranih turističkih sadržaja na cijelom području Bijambara (jezero, manja hidrocentrala, manji hotel sa restoranom) malo je učinjeno. I pored početka radova, već tad je bilo dilema oko njenog uređenja – od otvaranja potpuno novog ulaza do problema osvjetljenja (Ržehak, 1961b). U sredini krečnjačkog amfiteatra (u kome su smještene pećine) 1971. godine je napravljan planinarski dom koji je dat na upravljanje PD “Zvijezda” iz Ilijasa. Ova planinarska organizacija je upravljala i turističkom pećinom, i u najvećoj mjeri je krivac za brojna oštećenja pećine (pećina je bila pod nadzorom samo u dane vikenda). Posjeta je isključivo zbog neadekvatne propagande bila dosta skromna – 1973. godine Vjetrenicu je posjetilo 6.120, Srednju Bijambarsku pećinu 1.200 i Titovu pećinu 3.500 turista (Habe, 1974b).

Svojevrstan “speleoturistički zanos” tog vremena najbolje ilustruje slučaj pećine Propastve na ušću rijeke Lim u Drinu, na zapadnim padinama planine Bujak. Mada je pećina prilično nepristupačna, već je samo bogatstvo nakita (i očita speleoturistička euforija oko Vjetrenice, Bijambara, Mračne pećine) bila dovoljna da se za njeno čuvanje i održavanje zainteresuje Turističko društvo “Drina” iz Višegrada (Tadić, 1958). Prilikom kasnijih istraživanja (Kulenović, 1979) nije prepoznat nikakav turistički potencijal ove pećine, prije svega zbog udaljenosti od komunikacija i većih naselja.

Do posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini uređeno je i otvoreno još nekoliko pećina za turističke posjete, ali isključivo zalaganjem lokalnih zajednica i grupa, bez da je ukupna turistička privreda (agencije, hoteli, republičke turističke asocijacije) pokazala bilo kakvog interesa. Tako je općina Bosansko Grahovo potaknuta paleontološkim istraživanjima M. Maleza (Malez et al., 1978) i uz poticaj mještana sela Resanovci odlučila da uredi pećinu za turističke posjete. Detaljna istraživanja pećine, a kasnije i projekat njenog uređenja, napravio je R. Lazarević (Lazarević, 1982) sa speleološkom grupom iz Valjeva. Pećina je za turiste otvorena 1979. godine. U turističke pećine svakako treba ubrojati i Titovu pećinu kod Drvara, mada posjeta ovoj pećini nije predviđala obilazak i same pećine, već isključivo barake na ulazu u kojoj je bio namješten mali muzej sa eksponatima koji su vezani za boravak maršala Tita i njemački desant 1944. godine. Hrustovačka pećina kod Sanskog Mosta (u dužini 300 m) i Rastuša pećina kod Teslića (u dužini 180 m) bile su u pripremama za turističku upotrebu (Dujaković, 2004), ali te aktivnosti nisu nikad realizovane do kraja. Nije do kraja realizovana ni ideja turističke speleološke transverzale koju je početkom osamdesetih pokrenuo Savez speleologa Bosne i Hercegovine (Avdagić, 1983; Grbelja, 1980). Pred sami

posljednji rat (1992.–1995.) Speleološko društvo “Bosansko-hercegovački krš” iz Sarajeva uredilo je i otvorilo pećinu Orlovaču (ukupna dužina kanala 2.500 m) u selu Sinjevo (općina Pale). Za turistički obilazak otkopan je stari prirodni ulaz, napravljena kapija, a u pećini izgrađeno 220 m staze koja je obezbjeđivala budući nesmetan razvoj pećinskih ukrasa (posebno bigrenih kada). Uz ulaz bila je sagrađena i mala drvena prijemna kuća. Kao turistička pećina radila je svega nekoliko mjeseci.

4. STANJE SPELEOTURIZMA I TRENDÖVI

4.1 STANJE SPELEOTURIZMA U SVIJETU I TRENDÖVI

Koliko stvarno ima interesa za speleoturizam u svijetu? Broj turističkih pećina u svijetu nije moguće precizno odrediti, budući da se neke od pećina zatvaraju, a neke nove otvaraju. Zhang & Jin (1996) navode da u svijetu postoji oko 800 turističkih pećina. Prema podacima sa web stranice www.showcaves.com (koja se ipak mora uzeti sa izvjesnom rezervom), može se govoriti o skoro 1.200 turističkih pećina, od čega najveći broj imaju SAD (176), Francuska (110), Japan (91), a zatim slijede Španija (65), Australija (61), Njemačka (52), Italija (50), Kina (39), Velika Britanija (27), Grčka (24), Austrija (24).

Procjene su da pećine godišnje posjeti preko 150 miliona posjetilaca, a da je prihod oko 2,3 bilona US\$ (Cigna & Burri, 2000). Neke od njih imaju stvarno zadržavajući broj posjetilaca koji je u svakom pogledu koliko zavodljiv toliko i poticajan. Halliday (1981) navodi da samo tri poznate američke pećine (Karsbad Caverns, Mammoth Cave i Wind Cave) posjeti 2.500.000 turista svake godine. Treba reći da su ove tri pećine i američki nacionalni parkovi.

Međutim, lista od 150 turističkih pećina koju donose Cigna & Burri (2000) pokazuje da održivost (isplativost) neke turističke pećine ne zavisi isključivo od broja posjetilaca. Dok na jednoj strani slovenački nacionalni park Škocjanske Jame posjeti godišnje 50.000 turista, u isto vrijeme Postojnsku jamu posjeti 800.000 turista godišnje. Pećine Wee Jasper sa 3.000 posjetilaca i Murrindal u Australiji sa 2.000 posjetilaca, pećina Angelica u Brazilu sa 3.000 posjetilaca, pećina San Michele na Sardiniji (Italija) sa 3.000 posjetilaca ili pećine Metro, Te Hahi i Babylon koje zajedno posjeti 5.000 turista godišnje, obezbjeđuju dovoljan prihod lokalnim zajednicama koji ih čini samoodrživim. Za primjer može poslužiti Snežna jam na Raduhi (Slovenija). Prilikom zadnje posjete, u junu 2008. godine, podaci o posjeti se kreću oko 4.000 do 6.000 godišnje sa stalnim rastom (Naraglav, 2008). Pri tome treba napomenuti da ovom pećinom upravlja lokalno speleološko društvo iz Prebolda (općina Žalec), da se pećina nalazi na preko 1.600 m n. v., da do pećine vodi makadamski put dug više od 20 km i da nije na

glavnim turističkim pravcima u Sloveniji. To pokazuje da samo pravilno upravljanje, uz stalne marketinške aktivnosti na promociji i popularizaciji destinacije, svaku turističku pećinu može učiniti razvojnim faktorom lokalne zajednice.

Iako se posljednjih godina dešavaju brojne turbulencije u turizmu (Župan Rusković, 2008), speleoturizam dobija na zamahu, jer je on od svojih početaka bio preteča novog turizma, odnosno alternativnog turizma. Nekoliko nasumice odabralih akvizicija speleoturizma, bilo da se radi o novim ulaganjima ili otvaranju novih turističkih pećina, to najzornije pokazuje (prema: www.showcaves.com):

- 1990. godine ponovo otvorena, nakon renoviranja električnih instalacija, pećina Topolcai Tavas kod jezera Balaton u Mađarskoj;
- U Kanadi se 1990. godine otvara kao turistička La Grotte de Saint-Elzear (Quebec), a 2008. godine pećina Tyendruaga (Ontario);
- 1995. godine ponovo se otvara pećina (Mahharet) Jeita u Libanu;
- 1995. godine počinju radovi na restauraciji Cathedral Caverns (Alabama), a 2000. godine bivaju ponovo otvorene;
- U Brazilu se 1998. godine otvara za javnost Gruta de Botuvera (država Santa Catarina);
- 1999. godine otvoren je speleološki muzej u Bellamar pećini (nedaleko od grada Matanzas, Kuba);
- 1970. godine zatvorena, da bi se 2000. godine ponovo otvorila sa novom el. rasvjetom Goetz-Höhle (Meiningen, Njemačka);
- Nakon što je 2002. godine zatvorena, Einhorn pećina se 2003. godine ponovo otvara sa novom administracijom (Njemačka);
- 2002. godine ponovo se sa novom administarcijom otvara i Sophiehöhle (Nürnberg, Njemačka);
- 2004. godine otvara se Schillathöhle kod Hessisch Oldendorfa (Njemačka);
- 2006. godine ponovo se otvara Cub Run Cave (u Mammoth Cave National Park, Kentucky, USA);
- 2006. godine otvara se Two Sisters Cave kao turistička pećina na Jamajci (Karipski otoci);
- 2007. godine u Carsbad Caverns (USA) gradi se novi centar za posjetioce koji košta 76 miliona \$;
- 2008. godine otvorena Herbstlabyrinth-Advent höhle (Hessen, Njemačka);
- 2006. godine otvara se Al Hotta pećina u Omanu;

- 2008. godine Ministarstvo turizma Omana donosi plan da za turističke posjete obnovi pećinu Majlis-Al-Jin;
- 2002. godine ponovo otvorena sa novim objektima Grotte des Demoiselles (Francuska);
- 2003. godine otvara se Grottes de Maxange (Dordogne, Francuska);
- U Austriji se 2007–2008. godine izvodi kompletno renoviranje pećina Dachstein-Reiseneishöhle, Dachstein-Mammuthöhle i Koppenerbrullhöhle;
- 1991. godine otvara se za publiku Obir Tropfssteinhöhle (Austrija, uz granicu Slovenije);
- 1994. godine otvara se za turiste Spannagelhöhle (Tirol, Austrija);
- Pećina Katerloch (Steiermark, Austrija) se od 2004. godine otvara samo za male grupe posjetilaca (i to za 30 eura po osobi!);
- 2008. godine otvaraju se Slough caverns (zapadno od Londona, UK).

I u našem bližem okruženju ulaganja i osavremenjivanje speleoturističke ponude su stalna: 2002. godine gradi se novi ulaz (ulazna zgrada) u Postojnsku jamu sa vivarijom (Mihevc, 2004b), u Hrvatskoj su 2003. godine potpuno obnovljene Baraćeve pećine kod Rakovice na cesti Zagreb – Plitvice, a 2007. godine Turistička zajednica općine Kučevu u Srbiji uređuje za turističke posjete pećinu Ravništarku i gradi veliki prijemni objekat (restoran, prodavnica, infocentar).

Kao što se može vidjeti ulaganja u nove turističke pećine su stalna i značajna, međutim, osim "klasičnog" speleoturizma "novom" turizmu je blizak i alternativni turizam na kršu, posebno u pećinama, gdje se pojedinim skupinama obezbjeđuje posjeta ne-turističkim dijelovima pećina ili drugim kraškim fenomenima (Malečkar, 1991). Pri tome ipak treba imati u vidu da alternativni speleoturizam u vidu trekkinga po pećinama i masovne speleološke posjete (organizovane ili neorganizovane) predstavljaju najveću opasnost za pećine (Kranjc, 1991).

4.2 MEĐUNARODNA ORGANIZACIJA TURISTIČKIH PEĆINA

Međunarodna asocijacija turističkih pećina – The International Show Caves Association (I.S.C.A.) je osnovana u novembru 1990. godine u Gengi (Italija) gradiću poznatom po svjetski poznatoj pećini Frasasi. Ciljevi organizacije su:

1. Promocija i podrška organizacijama, pojedincima i kompanijama koje su vlasnici ili upravljaju turističkim pećinama;

2. Promocija zaštite i očuvanja pećina i jačanje javnog interesa za turističke pećine;
3. Promocija i poticaj razvoju duha saradnje i susretljivosti između upravitelja pećina.

Članice ISCA-e su: 26 turističkih pećina iz Australije (najpoznatije su Jenolan Caves) i 4 pećine sa Novog Zelanda (najpoznatije su Waitomo Caves), Eisriesenwelt pećina iz Austrije, 2 pećine sa Bermuda (Srednja Amerika), 9 turističkih pećina iz Kine, 14 pećina iz Češke Republike, 11 pećina iz Francuske, 2 pećine iz Njemačke, Perama pećina iz Grčke, 9 pećina iz Mađarske (najpoznatija je Baradla pećina u Aggtelek nacionalnom parku koji je na UNESCO listi svjetske baštine), 11 pećina iz Italije, Slovačka administracija za pećine sa 12 pećina, Postojnska jama i Park Škocjanske Jame iz Slovenije, Cango Caves iz Južnoafričke Republike, Hwanseon pećina iz Južne Koreje, 4 pećine iz Španije, Lummelunda pećina iz Švedske, Dim Magarsi pećina iz Turske, White Scar Cave iz Velike Britanije i 11 turističkih pećina iz Sjedinjenih Američkih Država.

Ova asocijacija svake četiri godine organizuje kongrese koji tematiziraju različite probleme zaštite, uređenja i upravljanja turističkim pećinama.

4.3 SPELEOTURIZAM U SLOVENIJI

Raspad Jugoslavije i ratna događanja unazadila su sve bivše republike unutar Jugoslavije. To se osjetilo i na broju turista (Habe, 1991; Mihevc, 1993). Tako je, nakon posjete skoro 900.000 turista Postojnskoj jami u 1990. godini (većinom stranaca), taj broj u 1991. bio svega 153.000 (Paternost, 2004), i to uglavnom u prvim mjesecima (oko polovice su bili stranci). Kroz sljedećih deset godina taj se broj povećao na nešto više od 460.000 posjetilaca. Nastavljen je i razvoj i unapređenje Škocjanskih jama koje su 1999. godine upisane na Ramsarsku listu vlažnih staništa kao prvo evropsko podzemno stanište.

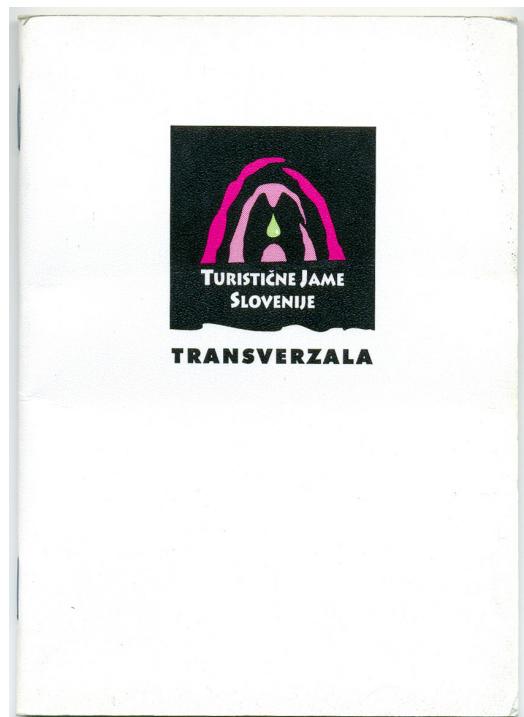
Prema podacima za 2000. godinu (Paternost, 2004), Postojnska jama među turističkim atrakcijama Slovenije zauzima prvo mjesto sa 48 % udjela u broju posjetilaca, Predjamu posjeti 7 % inozemnih posjetilaca, a Škocjanske Jame 5 %. To znači da 60 % svih inozemnih turista posjeti 3 turističke pećine kao slovenačke atrakcije (ostale atrakcije su: Ljubljanski stari grad, bolnica Franja, muzej u Kobaridu, Muzej u Ptiju, Savinjski gaj u Mozirju, ergela Lipica i tvrđava na Bledu).

Pored turističkih pećina koje su otvorene u prethodnim godinama uređeni su i neki rudnici u kojima je eksploatacija prestala te nekoliko novih turističkih pećina. Zvanično se u turističke pećine Slovenije ubrajaju slijedeće (Ramšak, 2004):

1. Dimnice, Matarsko podolje, Markovščina, Koper
2. Divaška jama, Divača, Sežana;
3. Pekel, Donja Savinjska dolina, Šempeter;
4. Jama pod Predjamskim gradom, Predjama, Postojna;
5. Kostanjeviška jama, Kostanjevica na Krki;
6. Križna jama, Cerknica;
7. Otoška jama, Postojna;
8. Pivka i Črna jama, Postojna;
9. Planinska jama, Planina, Postojna;
10. Rudnik olova i cinka Mežica, Mežica;
11. Rudnik žive Idrija – Antonijev rov, Idrija;
12. Snežna jama, Gornja Savinjska dolina, Raduha;
13. Sveta jama, Socerb, Postojna – Koper;
14. Škocjanske jame, Divača, Sežana;
15. Vilenica, Divača, Sežana;
16. Zelške jame, Rakov Škocjan, Rakek;
17. Železna jama, Gorjuša, Domžale;
18. Županova jama, vel. Lipljenje, Grosuplje;
19. Aragonitna Ravenska jama, Ravne, Cerkno;
20. Rotovnikova jama, Mozirje, Velenje;
21. Postojnska jama, Postojna;
22. Dantjejeva jama, Tolmin;
23. Huda luknja, Velenje;
24. Jama pod Babnjim Zobom, Bled;
25. Rudnik lignita Velenje, Velenje;
26. Velika ledenica u Paradani, Lokve.

Pećine do rednog broja 21. čine transverzalu *Turistične jame Slovenije* (slika 31), otvorenu 1995. godine (Anon., 1995).

Interesantno je naglasiti da u ukupnom broju posjetilaca slovenačkih turističkih pećina udio Postojnske jame opada u korist manjih i manje poznatih turističkih pećina. Tako je

Slika 31. Dnevnik transverzale.

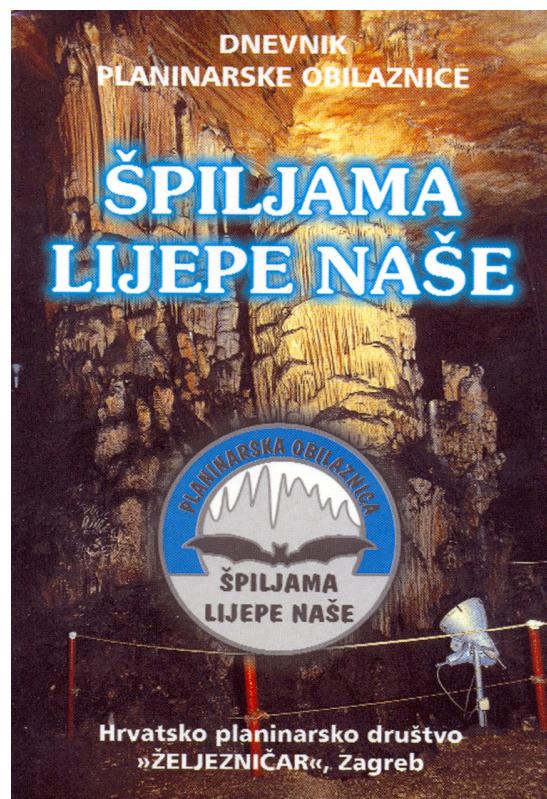
u 1990. godini Postojnsku jamu posjetilo 90 % svih posjetilaca, Škocjanske jame 5,5 %, pećinu Pekel 2,4 %, a sve ostale 2 %. U 2001. godini Postojnsku jamu posjećuje 69,67 %, Škocjanske jame 8,7 %, rudnik žive Idrija 3,48 %, jama Pekel 2,24 %, Predjamu 2,1 %, rudnik u Mežici 2,02 %, pećinu Vilenicu 1,66 %, Kostanjevšku jamu 1,6 % turista, dok je ostale turističke pećine posjetilo 4,68 % turista (uz napomenu da je i rudnik lignita u Velenju otvorio svoje podzemne hodnike turistima i imao udio u posjeti od 4,08 %) (Ramšak, 2004).

4.4 SPELEOTURIZAM U HRVATSKOJ

U novoj Hrvatskoj došlo je do značajnog razvoja speleoturizma, posebno kroz inicijative lokalnih zajednica i pojedinaca. U speleoturizam može se ubrojati i nekoliko podzemnih atrakcija koje su djelo čovjeka, i koje, i u Evropi, posebno poslije Drugog sv. rata, postaju zanimljivi turistički objekti (stari rudnici, kamenolomi, vojne fortifikacije, podzemni vodovodi i sl.). Radi popularizacije speleoturizma, posebno među planinarima i izletnicima, uređena je i transverzala po uređenim i pristupačnim pećinama Hrvatske (slika 32).

Pećinsku turističku ponudu Hrvastke čine (Božić, 1999):

1. pećina Veternica, Sljeme, Zagreb;
2. Grkosova pećina, Samobor; ponuda proširena poučnom stazom "Otruševac";
3. pećina Vrlovka, Kamanje, Ozalj;
4. pećina Lokvarka, Lokve, Delnice;
5. pećina Vrelo, Fužine, Gorski Kotar; nakon Domovinskog rata obnovljeni su putevi i rasvjeta;
6. jama Baredine, Nova vas, Poreč; nova turistička jama (i jedina u Hrvatskoj – duboka 132 m) koju je uredio vlasnik zemljišta Silvio Legović (speleolog) i 1995. godine otvorio za turističke posjete;

Slika 32. Dnevnik transverzale po turističkim pećinama Hrvatske

7. pećina Biserujka, otok Krk; el. rasvjeta obnovljena 1997. godine;
8. Baraćeve pećine, Rakovica, cesta Zagreb – Plitvice; potpuno obnovljene 2003. godine
9. Plitvičke pećine (Gornja i Donja Kaluđerova pećina, Šupljara, Modra pećina, pećina Milke Trnine), Plitvička jezera;
10. pećina Samograd, Perušić, Lika; 1990. godine obnovljeni rasvjeta i staze u pećini;
11. Manita peć, Nacionalni park Paklenica; električna rasvjeta uvedena je 1991. godine, a obnovljene su i staze u pećini;
12. Cerovačke pećine, Gračac;
13. pećina Vranjača, Kotlenica, planina Mosor;
14. Zmajeva pećina, Murvica, Brač; manja pećina, zanimljiva po velikom reljefu na kome su prikazani zmaj i drugi prizori iz religijskog života; na ulazu u pećinu tragovi kapelice; 1997. godine pećina je djelimično uređena;
15. Modra pećina, Biševo;
16. Talijanova buža – tunel za vodovod, Novalja, Pag; tunel za vodovod izgrađen u 1. st. n. e. kojim se voda iz Novaljskog polja dovodila u Novalju (rimski grad Kiss); dužina tunela je 1.160 m, ima osam ozračnika, a za turiste je osvijetljeno nekoliko stotina metara;
17. Tunelsko sklonište “Bunker”, Nacionalni park Paklenica; sklonište izgrađeno 1950. godine za sklanjanje ljudi u slučaju atomskog rata; ukupna dužina hodnika i dvorana 550 m; otvoreno za turiste nakon Domovinskog rata kada je eksplozivom srušen ulaz; ukupna dužina za turistički obilazak 200 m.

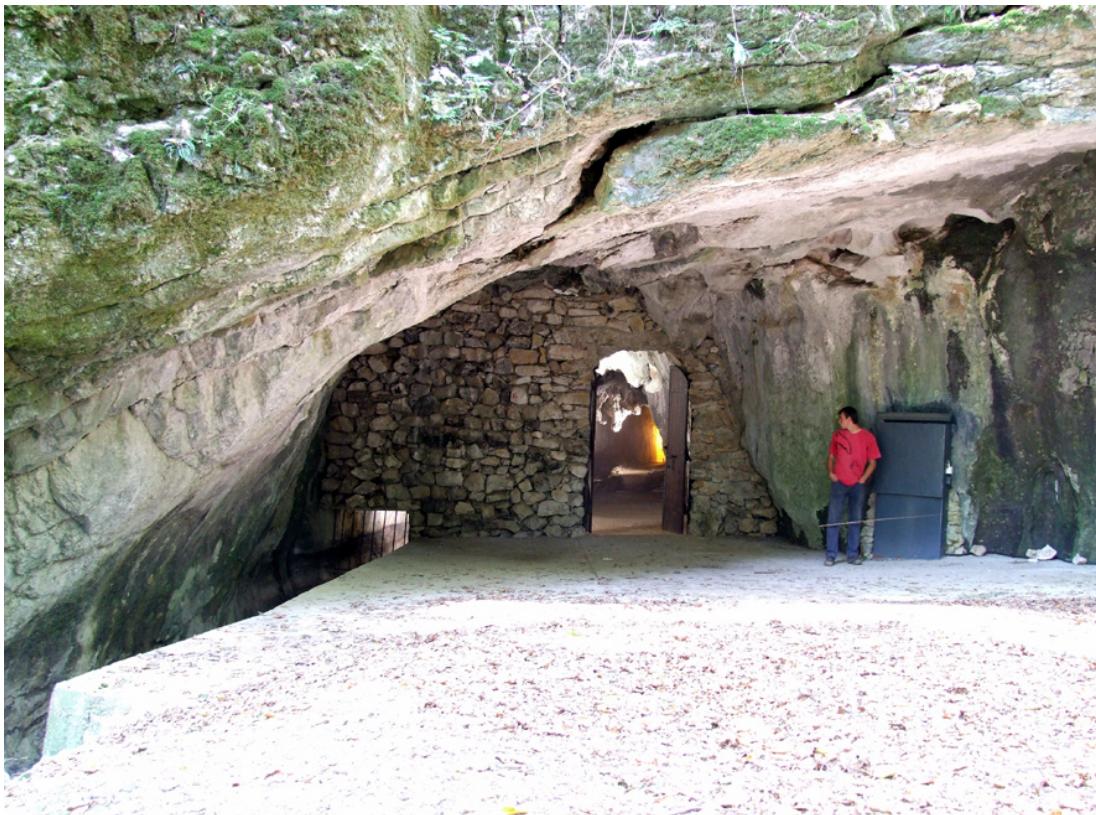
Potrebno je posebno upozoriti na jamu Baredine kod Poreča koja je, iako morfološki vrlo zahtjevna za turističku prezentaciju i otvorena u vrlo nepovoljno vrijeme za turizam, pokazala svu vitalnost speleoturizma i njegove perspektive uz dobro vođenje i pravilnu propagandu.

4.5 SPELEOTURIZAM U SRBIJI

U periodu poslije raspada Jugoslavije nastavile su sa radom Zlotske pećine (Lazareva pećina i Vernjikica), pećina Ceremošnja, Rajkova pećina, Resavska pećina i pećina Risovača.

Pećina Ravništarka uređena je za turističke posjete prije dvije godine po projektu dr. R. Lazarevića. Nalazi se kod sela Ravnište, udaljenog 12 km od općinskog središta Kučeva, na padinama Homoljskih planina. Od mnogo poznatije pećine Ceremošnje udaljena je svega nekoliko kilometara. Pećinom upravlja Turistička organizacija Kučeva, koja je osim uređenja pećine u neposrednoj blizini izgradila i prijemni objekat sa restoranom, prodavnicom suvenira i infocentrom.

Hadži-Prodanova pećina kod Ivanjice je u fazi uređenja za turističke posjete. Pećina je bogata ukrasima od kojih se posebno izdvajaju debeli stalaktiti i stalagmiti te saljevi (“okamenjeni vodopadi”). Uz to je ova pećina i bogato arheološko nalazište iz srednjeg i mlađeg kamenog doba te starijeg željeznog doba.

Slika 33. Ulaz u pećinu Ravništarku

4.6. SPELEOTURIZAM U CRNOJ GORI

Iako je u više navrata istican značaj i mogućnosti speleološkog turizma u Crnoj Gori (Lješević et al., 1981), ni u periodu nakon ulaska u tržišnu privredu nije došlo do uređenja bilo koje pećine za turizam. Cetinjska pećina koja je u većem stepenu bila

opremljena za turističke posjete, u posljednje vrijeme je u značajnoj mjeri devastirana. Pa ipak razmišljanja na temu turističkog aktiviranja pećina u Crnoj Gori nisu zamrla. U perspektivi speleoturizma vide se, pored Lipske pećine (A. Mihevc, usmeno saopštenje), i Pećina nad Vražijim firovima (općina Bijelo Polje) i Cetinjska pećina (Barović, 2003).

4.7 SPELEOTURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Četverogodišnji rat u Bosni i Hercegovini (1992.–1995.) doveo je do potpune devasta- cije svih turističkih pećina u Bosni i Hercegovini. U poslijeratnoj obnovi vrlo je malo pažnje posvećeno mogućnostima speleoturizma.

Srednja Bijambarska pećina bila je prva pećina koja je poslije rata ponovo obnovljena sa ciljem obogaćivanja turističke ponude Kantona Sarajevo i unapređenja lokalnog ra- zvoja. Prilikom obnavljanja (1998.–2000.) nisu izvršene nikakve konsultacije sa stuč- nim ljudima za ovu oblast, pa je, iako su uložena znatna materijalna sredstva, rezultat bio katastrofalan. Obnovljena je rasvjeta u pećini, koja je vrlo brzo bila van funkcije, a i okolno uređenje izvedeno je ne vodeći računa o prirodnom okruženju (iako je pećina radila samo u dane vikenda i sa zadnjom posjetom u 14:00 sati, duž staze do ulaza u pećinu su postavljene svjetiljke, kao u sarajevskim parkovima, koje nisu imale nika- kvu funkciju). U Gornjoj Bijambarskoj pećini koja je vrlo značajna za kulturnu histo- riјu, jer sadrži ostatke kamenih alatki starih oko 20.000 godina, postavljeni su stolovi na kulturnim sedimentima. Uz to je upravljanje pećinom ponovo povjerenio lokalnom planinarskom društvu, koje nije imalo ni edukovanih vodiča ni plana upravljanja. Pe- čina je za turističke posjete praktično bila zatvorena već nakon nekoliko mjeseci.

Nakon što je područje Bijambara proglašeno zaštićenim pejsažem odlukom Skupštine Kantona Sarajevo (Anon., 2003), a briga o njemu povjerenja JKP “Sarajevo šume”, ponovo se javila ideja o potpunoj rekonstrukciji pećinske infrastrukture i neposredne okolice. Projekat je finansirala Evropska Komisija, a predviđao je detaljna istraživanja speleoloških objekata (Milanolo & Mulaomerović, 2007), izgradnju nove betonske staze, postavljanje cijevi za električnu rasvjetu, novo sektorsko osvjetljavanje, izgrad- nju info kuće i savremenih sanitarija te novu vizuelnu identifikaciju. Projekat je u pot- punosti realiziran i Bijambarske pećine su otvorene za posjetu u ljeto 2007. godine.

Titova pećina u Drvaru obnovljena je u sklopu obnavljanja Muzeja “25. maj” i svečano otvorena 25. maja 2006. godine (Borić, 2006). Ideja za obnovu historijskog kompleksa

jedne od najpoznatijih turističkih destinacija (200.000 posjetilaca prije rata) u bivšoj Jugoslaviji potekla je od udruženja “Drvarska drenjina” koju su podržale lokalne vlasti, ali ponajviše Američka organizacija za međunarodni razvoj (USAID). Cilj obnove je isključivo ponovni razvoj historijskog i tranzitnog turizma.

U pećini Orlovači, u selu Sinjevo (općina Pale), ponovno uređenje turističkih staza početo je 2002. godine, po novom projektu koji je napravljen na Filozofskom fakultetu u Istočnom Sarajevu (Dujaković, 2004). Napravljen je novi prilazni put i stepenište do ulaza u pećinu, betoniran nastavak turističke staze u ukupnoj dužini od 560 m i obnovljena rasvjeta. Zbog slabe posjećenosti nema stalno radno vrijeme. Na usluzi je lokalni vodič, a ne postoji nikakva ponuda suvenira ni drugih turističkih sadržaja.

Zauzimanjem Speleološke udruge “Vjetrenica – Popovo polje” zadnjih desetak godina skrenuta je pažnja domaće javnosti na neadekvatan tretman pećine Vjetrenice kod Zavale (općina Ravno) kao jedne od najvećih prirodnih vrijednosti Bosne i Hercegovine. U toku posljednjeg rata potpuno je uništena električna instalacija, a i područje oko pećine je minirano. Za promociju pećine Vjetrenice vrlo vrijedan prinos je monografija Ive Lučića *Vjetrenica – pogled u dušu zemlje*, koja je ocijenjena najboljom knjigom iz oblasti speleologije u svijetu za 2003. godinu. Zahvaljujući sredstvima Federalnog ministarstva kulture obnovljena je rasvjeta, pokrenuta je kampanja nove valorizacije pećine i inicijativa za upis na listu svjetske baštine (Šimić, 2004), ali ostaje i dalje neriješen problem čuvanja i upravljanja ovom pećinom (Lučić, 2005; A. Du., 2008, 2009; Arifagić, 2008a, 2008b; Bećirbašić, 2008; Radoš, 2008). Većoj turističkoj posjeti najveća smetnja je loš prilazni put u dužini od 4 km između općinskog središta Ravno i Zavale.

5. PEĆINE KAO TURISTIČKI RESURSI BOSNE I HERCEGOVINE

U prethodnom poglavlju je spomenuto nekoliko pećina koje su vrlo rano počele privlačiti pažnju posjetilaca: planinara, izletnika ili turista (Vjetrenica, Hrustovača, pećina na vrelu Bune). Jedan broj pećina u Bosni i Hercegovini svojom veličinom i estetskim vrijednostima može biti turistička atrakcija, ali je nepristupačnost i velika udaljenost od glavnih putnih pravaca glavna prepreka za njihovu turističku eksploraciju. Kao mogući turistički resurs za dalje razmatranje izabrane su samo one pećine koje imaju povoljan položaj u saobraćajnom pogledu, neku vrstu turističke tradicije, značajne estetske ili kulturne vrijednosti. To su: Megara u općini Hadžići (paleontološke i estetske vrijednosti), Hrustovača u općini Sanski Most (estetske i kulturne vrijednosti), Hukavica u općini Velika Kladuša (kulturne vrijednosti), Rastuša (estetske vrijednosti), Klokočevica u općini Trnovo (lokacijska vrijednost), Djevojačka pećina u općini Kladanj (kulturne i religijske vrijednosti), Srednja Bijambarska pećina u općini Ilijaš (estetske i kulturne vrijednosti), Vjetrenica u općini Ravno (estetske, kulturne, paleontološke i biološke vrijednosti), Ledenica u općini Bosansko Grahovo (estetske vrijednosti), Titova pećina (istorijske vrijednosti), Mračna pećina u općini Prača – Pale (estetske vrijednosti), Orlovača u općini Pale (estetske i paleontološke vrijednosti), Vaganska pećina u općini Šipovo (estetske vrijednosti), Badanj u općini Stolac (kulturne vrijednosti), Ledenjača u općini Foča (kulturne vrijednosti).

5.1 MEGARA

Pećina Megara, poznata još i pod nazivom Kuvija, nalazi se u blizini Sarajeva (slika 34) u zapadnom dijelu planinskog sklopa Bjelašnice (Preslici planina, na sjeverozapadnoj padini brda Orlovca). Najlakši pristup je od Tarčina, dolinom potoka Bioča (Bjelašnica) u početku asfaltnom, a kasnije dobrom makadamskom cestom prema Mehinoj Luci i dalje, do Laništa, širokog proplanka gdje su se nekad nalazile šumarske kuće, a danas uređeno izletište sa ognjištima i nadstrešnicama. Odatle do pećine vodi šumska staza. Ulaz u pećinu nalazi se na 1.290 m apsolutne nadmorske visine. Od Laništa do pećine je oko 500 m vazdušne linije, ali za uspon treba oko pola sata hoda.

U morfološkom pogledu pećina je vrlo jednostavnog oblika i sastoji se od jednog jedinog kanala ukupne dužine od nešto preko 220 metara. Od ulaza koji je dosta prostran pećina se pruža prema sjeveroistoku u obliku širokog i prostranog hodnika. Dužina tog dijela je oko 30 m. Odatle se prvac pružanja naglo mijenja i do kraja pećine zadržava generalni

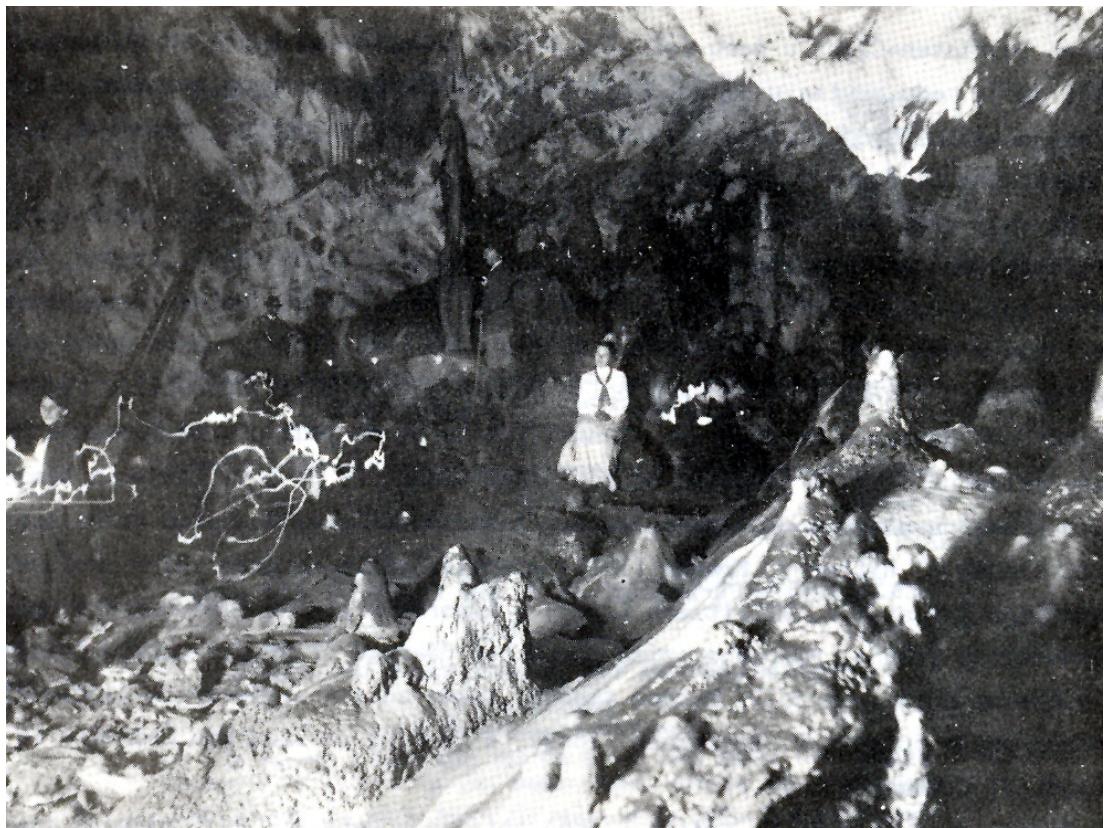

Slika 34. Položaj pećine Megare.

pravac prema jugoistoku. Na 60 m od ulaza hodnik se širi u prostranu dvoranu dužine oko 70, najveće širine 25 i visine preko 10 metara. To je tzv. "Fialina dvorana". Iza ove dvorane pećina nastavlja nešto užim hodnikom u dužini od oko 30 m do završne dvorane. Dimenzije ove dvorane su, također, impresivne: dužina oko 40, širina 27 i visina preko 13 metara.

Pećina Megara poznata je kao jedno od najbogatijih nalazišta pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*). Prva iskopavanja izvršio je F. Fiala (1892, 1893) iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Otkrića su imala velikog odjeka u tadašnjem naučnom svijetu u Evropi, posebno zbog nalaza najveće lubanje pećinskog medvjeda (Fiala, 1892; Ćurčić, 1940) u ovom dijelu Evrope (radi poređenja, lubanje iz Megare veće su od svih poznatih lubanja pećinskog medvjeda). Zbog toga je ovu pećinu kasnije posjetio i poznati hrvatski geolog i paleontolog Dragutin Gorjanović Kramberger (Truhelka, 1907), čuveni otkrivač krapinskog pračovjeka (neandertalca). Značaj nalaza potakao je i paleontološka iskopavanja koja je u 1970. godini izvršio M. Malez (1971) sa Instituta za geologiju kvartata JAZU (danasa HAZU) iz Zagreba, ali i kasnije obrade prikupljenog materijala (Malez et al., 1979; Malez, 1980, 1990; Malez & Slišković, 1984, 1989; Malez, 1983).

Interesantno je napomenuti da upravo iz tog vremena (kraj 19. st.) potiče, odnosno da je u ovoj pećini snimljena, i prva fotografija (slika 35) u unutrašnjosti jedne pećine u Bosni i Hercegovini (Malez & Lenardić – Fabić, 1988). Na fotografiji se vidi i ženska osoba koja je pećinu očito posjetila kao turista.

Slika 35. Fotografija iz Megare – najstarija fotografija iz neke pećine u BiH
(foto arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Gotovo cijela unutrašnjost pećine ispunjena je veoma bogatim sigastim tvorevinama: stalagmitima, stalaktitima, stubovima, raznobojnim saljevima sa pojavom pećinskog mlijeka, bigrenim kadama od kojih neke tokom cijele godine zadržavaju vodu. Posebno

je karakterističan saljev koji svojim izgledom podsjeća na neku mitsku životinju i koji bi mogao biti zaštitni znak pećine, pa čak i speleoturizma u ovom dijelu BiH (slika 36). Po svom bogatstvu pećinskih ukrasa pećina Megara se ubraja među najljepše pećine u Bosni i Hercegovini. Osim toga, na tlu pećine i danas se mogu naći brojne kosti pećinskih medvjeda, a na bočnim zidovima mogu se vidjeti brojni potpisi posjetilaca koji datiraju od početka 20. stoljeća do naših dana.

Mogućnosti uređenja pećine za privođenje turističkoj namjeni su više nego povoljne (Mulaomerović, 2001). Tlo je u pećini je uglavnom ravno

Slika 36. Stalagmit "Lav" iz Megare.

(ukupna razlika nivoa između ulaza i završne dvorane je oko 7 metara), izuzevši hodnik između "Fialine dvorane" i završne dvorane koji se blago uspinje i gdje bi bili potrebni manji zahvati na izgradnji turističke staze. Na ostalom dijelu bilo bi potrebno izvršiti samo manja poravnavanja terena u završnoj dvorani, budući da je ona doslovno prekopana tokom paleontoloških istraživanja, ali i kasnijih "traganja" vojnika SFOR-a za sakrivenim oružjem.

Turistička staza bi bila jednosmjerna, osim u dvoranama koje zbog svoje monumentalnosti i bogatstva pećinskih ukrasa dozvoljavaju postavljanje i dvije staze. Tako bi ukupna dužina turističke staze bila oko 350 m, a trajanje posjete između 35 i 45 minuta.

Što se pristupa do same pećine tiče, na Laništu postoje svi preduslovi za izgradnju prijemnog objekta (suveniri, snack bar) i prostranog parkinga. Već postoji i dobra šumska staza prema pećini u dužini od oko 300 metara (širine oko 2 m) koja se može obogatiti edukativnim panoima. U ostalom dijelu pristupa trebalo bi popraviti sadašnju šumsku stazu i napraviti najmanje dva odmorišta.

I prometni položaj pećine Megare je izuzetno povoljan. Pećina se nalazi nedaleko od magistralnog pravca Sarajevo – Mostar, glavne prometne i turističke komunikacije u Bosni i Hercegovini. Do sela Gornja Bioča vodi dobra asfaltna cesta, a dalje do Laništa makadamska. Ovaj dio bi trebalo bolje održavati kako bi bio omogućen pristup i autobusima.

5.2 HRUSTOVAČA

Pećina Hrustovača predstavlja najveći i najznačajniji speleološki objekat na području općine Sanski Most (slika 37). Njena veličina, značajni kulturni ostaci, pećinski ukrasi i lagan pristup čine je veoma interesantnom za moguću turističku prezentaciju i eksplataciju. Pećina se nalazi na oko 12 km vazdušne linije od Sanskog Mosta, a oko 1 km od sela Hrustovo. Od sela do pećine ima još oko 700 m seoskog puta kojim za suhog vremena mogu saobraćati putnički automobili, a onda se nastavlja široka pješačka sta-

Slika 37. Položaj pećine Hrustovače.

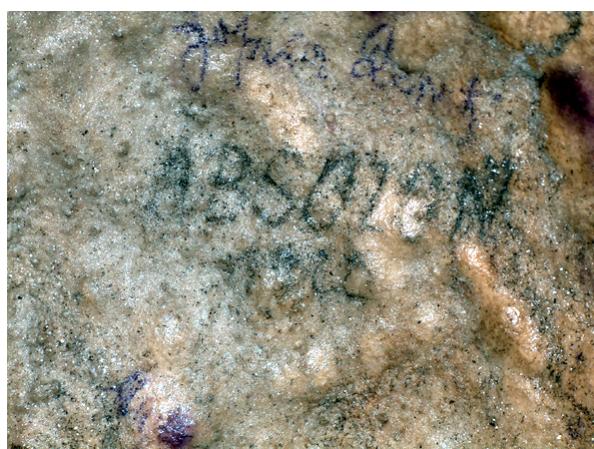
za do same pećine. Pred ulazom u pećinu napravljene su kvalitetne drvene stepenice (vjerovatno u toku arheoloških iskopavanja iza Drugog sv. rata).

Hrustovačka pećina smještena je u brdu Strane, otprilike na polovini njegove visine, a iznad izvora potoka Glibaje. Širu okolinu pećine čine trijaski i kredni krečnjaci. Nastanak pećine može se vezati uz rasjednu zonu pravca pružanja SW–NE koja je, kao i rasjedi koji su predisponirali druge kraške fenomene u okolini. Opšti izgled pećine uvjetovan je, pored rasjedne zone koja je bila od presudne važnosti, i poprečnim pukotinama čiji je pravac pružanja N–S. Upravo na jednoj takvoj pukotini formiran je današnji ulaz u pećinu. Budući da se pećina nalazi na početku jedne suhe doline na čijem dnu je vrelo potoka Glibaja, gotovo je sigurno da je pećina nastala djelovanjem vodenog toka koji se vremenom spustio u niže horizonte, a pećina ostala kao fosilni kanal nekadašnjeg podzemnog toka.

Prvi opis pećine Hrustovače objavio je O. Krifka (1886) u ondašnjem speleološkom časopisu Austrijskog turističkog kluba. R. Maldini (1906) opisuje Hrustovaču u *Hrvatskom planinaru*. Prva istraživanja u Hrustovači, kao i u većini naših pećina, izveli su speleobiolozi, pa se ona spominje u radovima Apfelbecka, Jeanela i Racovitze (Wolf, 1934–37). Potpis poznatog češkog speleologa i speleobiologa K. Absolona iz 1922. godine nalazi se na zidu pri kraju pećine (slika 38). Osim speleobiologa i planinara koji su se interesirali samo za specifične vidove sadržaja Hrustovačke pećine, prva ozbiljna speleološka istraživanja izveo je dr. A. Polić (1940) sa saradnicima I. Tomeštinovićem i A. Kučanom. Pećina je istražena u dužini 1075 metara, od čega na glavni kanal otpada 650 m, a na sporedni 425 m. Rezultat njihovog rada je geološka osnova okoline pećine, morfološki opis pećine, tlocrt pećine i profil glavnog kanala.

1979. godine su članovi Jamarskog kluba "Željezničar" iz Ljubljane ponovo izvrši-

li mjerenja cijele pećine (Lajovic & Malečkar, 1983) i našli da je dužina glavnog kanala ("Veliki rov") 725,5 m, a sporednog kanala ("Zvezni rov", "Kanalizacija" i "Rov suhih ponvic") 1.492 m.

Slika 38. Absolonov potpis iz 1922. godine u posljednjoj dvorani Hrustovače.

Po svom obliku pećina Hrustovača je vrlo jednostavna i čine je dva dugačka podzemna kanala. Glavni kanal ima pravac pružanja NE–SW koji u svojoj zadnjoj četvrtini prelazi u pravac SE–NW. Kanal uglavnom blago krivuda sa pojedinim odsjecima koji su dugi oko 50 m. Sporedni kanal je vrlo izlomljen, a generalni pravci pružanja su kao i kod glavnog kanala.

Ulaz pećine ima znatne dimenzije, širinu 15 i visinu 7 m, sa nadslojem od oko 30 metara. Ispred ulaza se nalazi zaravnjeni prostor većih dimenzija koji se blago sužava na širinu ulaza. Upravo ovakav prostor kao i širok ulazni dio pećine omogućili su intenzivno korištenje tokom više historijskih perioda (slika 39).

Glavni kanal je skoro cijelom dužinom ravan, sa neznatnim podizanjem od ulaza prema kraju pećine. Širina hodnika se kreće oko 10 m, ali na nekoliko mjesta kanal je širok 20, odnosno 30 metara. Visina kanala kreće se od 3 m na ulazu (kod vrata) do 20-tak metara u prostoriji koja se nalazi otprilike na kraju prve trećine kanala. Prosječna visina kanala je oko 15 metara, a u poprečnom presjeku ima oblik kupole. Na kraju glavnog kanala došlo je do urušavanja i kasnijeg zasigavanja što je dovelo do prekida jednakomjernog pružanja kanala po širini i visini. Iza barijere glavni kanal je po dimenzijama sličan i završava se kao izdužena dvorana.

Slika 39. Prostrani ulaz je bio idealno mjesto za prethistorijsko naselje.

Tlo pećine je uglavnom ravno. Manje neravnine uzrokovane su povremenim, manjim tokovima nastalim kada se poveća količina vode koja se procjeđuje kroz tavanicu pećine. Tlo je pokriveno crvenkasto-smeđom do crnom pećinskom ilovačom i pijeskom. Na nekoliko mesta primjećuje se kalcitna kora i manje bigrene kade kao i veći broj stalagmita.

Pećina nije bogata pećinskim nakitom ali je, na nekoliko mesta, gdje se veća količina vode procjeđivala sa površine u pećinu, došlo do formiranja velikih kalcitnih saljeva i velikih stubova nastalih srastanjem stalagmita i stalaktita (na tri mesta). Posebno je pećinskim nakitom bogata predzadnja dvorana u kojoj ima veći broj saljeva i stubova velikih dimezija. Ovi stubovi mogu biti zaštitni znak pećine.

Pećina Hrustovača je i značajno arheološko nalazište. Dojava o pojavi interesantnih nalaza zemljanih posuda potakla je kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu M. Mandića da izvede probno iskopavanje (Mandić, 1940). Značaj nalaza (Korošec, 1946) potakao je arheologe da odmah, nakon završetka rata, pristupe obimnom iskopavanju na prostoru ulaznog dijela pećine (Benac, 1948). Pronađeni nalazi, prije svega keramika sa karakterističnim načinom ukrašavanja i bijelom inkrustacijom (slike 40 i 41), pokazuju da su pećinu nastanjivali pripadnici slavonske kulturne skupine za koje se smatra da pripadaju periodu prelaska iz kamenih u metalna doba preistorije, konkretnije negdje početku bronzanog doba (okvirno oko 2.500 godina p. n. e.).

Pored veoma značajnih arheoloških nalaza po kojima je ova pećina poznata u arheološkim krugovima u Evropi, u samoj pećini je, u probnim sondama, otkopano više komada kostiju pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*). Paleontološka iskopavanja obavio je u dva navrata, 1984. i 1987. godine M. Malez (Malez et al., 1988).

Slika 40. Ženski idol.

Slika 41. Slavonska keramika.

Pored tragova kultura iz daleke predistorije u pećini se nalaze i tragovi boravka ljudi koji su u zadnjih stotinjak godina posjećivali pećinu (potpisi na zidovima na kraju glavnog kanala) kao i tragovi boravka ljudi tokom posljednje agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Prema datumima ostavljenim na zidovima pećine prvi se posjetioc pojavljuju već krajem 19. st., dakle svega nekoliko godina poslije okupacije Bosne i Hercegovine. Početkom 20. stoljeća pećinu posjećuje dovoljan broj posjetilaca da već 1914. godine bude uvrštena u "opštu priručnu i adresnu knjigu" za Bosnu i Hercegovinu *Bosanski glasnik* u kome se kaže da je Hrustovača "pećina osobito lijepog izgleda, preko dva km duga sa lijepim sigama" (Anon., 1914).

M. Mandić u svom radu iz 1940. godine izričito navodi da je Hrustovačka pećina u turističkom svijetu bila poznata, ali i da je, pored toga, ostala "posve neistražena". Nije poznato na osnovu čega iznosi tu tvrdnju, osim ako ga na to nije naveo veliki broj potpisa posjetilaca.

Broj posjetilaca koji su samoinicijativno dolazili u pećinu radi estetskih vrijednosti, a kasnije i spoznaja o kulturnim ostacima, potvrdili su njen značaj za Sanski Most, pa je

Slika 42. Završna dvorana pećine Hrustovače.

u svojim raspravama o ovom kraju spominju M. Karanović (1930) u svojoj raspravi o Saničkoj župi i B. Bokan (1974) o Sanskom Mostu. Sve spomenute aktivnosti dovele su i do prvih ozbiljnijih pokušaja organiziranog pristupa uvođenja Hrustovačke pećine u turističke tokove. Tako je s kraja 70-tih godina prošlog stoljeća, na poziv Turističkog društva Sanski Most, Hrustovačku pećinu posjetila grupa članova Jamarskog kluba “Željezničar” iz Ljubljane, topografski snimila pećinu i dala prijedlog uređenja pećine i okolice. Na poziv općine Sanski Most sa istim ciljem je 2000. godine, osim pećine Hrustovače, istraženo još nekoliko pećina u okolini, u sklopu istraživanja speleoloških objekata na području pregradnog mjesta buduće hidroelektane na Sani (Mulaomerović, 2000–2001).

Pećina Hrustovača ima gotovo idealne preduslove za turističku prezentaciju i eksploraciju s obzirom da, pored estetskih i kulturnih vrijednosti, ima i veoma pogodan položaj zbog blizine većeg gradskog središta (Sanski Most) i zaleđa (Unsko-sanski kanton). Pristupne ceste i putevi postoje i potrebne su samo male popravke. Postojeću makadamsku seosku cestu trebalo bi asfaltirati u dužini od 700 metara do prostora za parking. Vlasnik obližnje vikendice je spreman da objekat ustupi za prijemni punkt i manji restoran. U tom dijelu bi trebalo zabraniti bilo kakvu dalju izgradnju jer bi bila narušena estetika prostora (Milašinović et al., 2008) – vidici prema dolini Sane. Blizina sela Hrustovo omogućava zapošljavanje lokalne radne snage (za izgradnju, kasnije vodiči, čuvari i sl.).

Veličina pećine (hodnika i sala), pećinski ukrasi (slika 42), mogućnost jednostavnog provođenja staze koja ne zahtijeva značajne intervencije ili bilo kakva oštećenja speleotema, mogućnost izgradnje odgovarajućih svjetlosnih efekata u dijelovima bez pećinskog nakita jesu sa estetskog aspekta sasvim dovoljni za eksploraciju. Uski kanal omogućava obilazak za manje grupe koje traže više nego turisti. Zbog značajne kolonije šišmiša *Rhinolophus sp.* posjetu bi trebalo ograničiti na grupe do 20 posjetilaca i na maksimalni godišnji broj do 15.000. Također, osvjetljenje bi u dijelu pećine sa šišmišima trebalo maksimalno prilagoditi njihovoј zaštiti.

Tragovi kultura, posebno slavonska keramika sa početka bronzanog doba mogu, uz odgovarajuću prezentaciju na ulazu (panoi, vitrine, modeli ljudi), veoma efektno dopuniti sadržaj ponude ovog objekta. Isto se to može uraditi i sa tragovima pećinskog medvjeda (dijelovi kostura, model u prirodnom okruženju i sl.).

Pećina Hrustovača uz to ima, kao rijetko koji speleološki objekat na širim prostorima, veoma bogato prirodno i kulturno-historijsko okruženje koje može upotpuniti turističku ponudu (pećina na vrelu Dabra, Fajtovačka pećina, vodopad Blihe, vrelo Zdene, stari gradovi Kamengrad i Kamičak, termalne vode).

5.3 HUKAVICA

Na području općine Velika Kladuša postoji nekoliko speleoloških objekata, ali samo je pećina Hukavica s obzirom na veličinu, kulturne ostatke, pećinske ukrase i lagan pristup pogodna za moguću turističku prezentaciju (Osmanković & Mulaomerović, 2000–2001). Pećina se nalazi na oko 13 km od Velike Kladuše (slika 43), u neposrednoj blizini sela Gornja Vidovska, u podnožju brda Glavica. Od magistralnog puta Velika Kladuša – Cazin pećina je udaljena oko 7 km.

Pećina Hukavica formirana je u krečnjacima koji pripadaju formaciji tzv. karbonatnog fliša gornje krede. Nastanak pećine predisponiran je tektonskom pukotinom pravca pružanja NE–SW.

Oblikom je vrlo jednostavna i čini je jedan dugački pećinski kanal. Ukupno istražena dužina je 281 m. Izgled kanala dozvoljava da se pećina može podijeliti na četiri cjeline: Ulagani kanal, Velika dvorana, Veliki kanal i Niski kanal.

Ulagani kanal se prostire od ulaza u pećinu do prvog kamenog zida. Dužina mu je oko 33 metra. Širina kanala se kreće od 3,5 do 13 metara, a visina od 2 do 3 metra. Ulagani kanal gotovo cijelom dužinom ima oblik tunela, da bi se na kraju proširio u malu dvoranu. Dno kanala pokriveno je kamenom drobinom i na manjem dijelu pećinskom ilovačom. Na kraju kanala je masivni kameni zid debljine 1,8 m. Od pećinskih ukrasa u ovom dijelu pećine treba izdvojiti jedan lijep saljev.

Slika 43. Položaj pećine Hukavice.

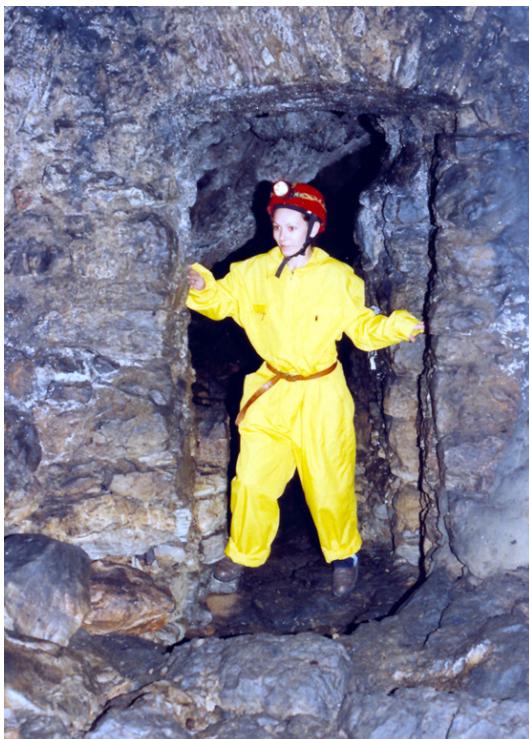
Slika 44. Saljev iz velike dvorane

Velika dvorana počinje odmah iza kamenog zida. Znatnih je dimenzija, širine oko 22 m, dužine 33,5 m i visine oko 12 m. Od pećinskih ukrasa značajnih za Veliku dvoranu treba posebno izdvojiti veliki saljev bogat kalcitnim kristalima i bigrenim kadama koji zauzima gotovo cijelu lijevu stranu iza ulaza u dvoranu (slika 44). Ovaj saljev je po svojim dimenzijama i ljepoti najmarkantniji morfološki oblik i pećinski ukras u Hukavici i mogao bi biti zaštitni znak pećine. Veća skupina stalaktita i manjih saljeva nalazi se i na zidu dvorane iznad kamenog zida.

Veliki kanal se nastavlja na veliku dvoranu u pravcu sjeveroistoka. Na početku kanal ima znatne dimenzije – širina 11 m i visinu 10 m, da bi se, prema kraju, postepeno smanjivao do dimenzija: širina oko 5 m i visina oko 4 m. Veliki kanal se završava kamenim zidom debljine 1,1 m koji ga u potpunosti zatvara. Na dnu zida ostavljen je kvadratni propust dimenzija $1 \times 0,5$ m. Ukupna dužina ovog kanala je oko 80 m. U ovom dijelu pećine nema nekih značajnijih ukrasa, tek nekoliko manjih skupina stalaktita formiranih duž pukotine na stropu.

Niski kanal je ustvari prirodni produžetak Velikog kanala. U opisu je izdvojen isključivo zbog fizičkog pregrađivanja kamenim zidom, a i zbog naglog smanjenja dimenzija.

Od tragova kulture čovjeka treba posebno izdvojiti kameni zid na ulazu i dva kamena pregradna zida (slike 45 i 46). Ovi zidovi su vjerovatno ostatak neke hidrotehničke

Slika 45. Vrata na prvom pregradnom zidu.

Slika 46. Otvor na drugom pregradnom zidu.

građevine. Ostaci maltera na stropu ulaza indiciraju mogućnost da je i cijeli ulaz bio zazidan ili zatvoren zidom neke građevine, vjerovatno mlina. Takvi objekti su poznati za povremenih ponora i vrela na našim hercegovačkim kraškim poljima. Spomenuti pregradni zidovi su prema dostupnoj speleološkoj literaturi jedinstvena pojava u pećinama na širem prostoru jugozapadnog Balkana.

Na prvom zidu nalazi se veći otvor kvadratnog oblika koji svojim dimenzijama omogućava nesmetan prolazak u Veliku dvoranu. Dimenziije otvora (glezano sa strane ulaza u pećinu) su: visina 1,6 i širina 0,64 m. Takve dimenzije omogućavaju siguran i nesmetan prolazak čovjeka. Na pola debljine zida prolaz se, pravilno sa obje strane, proširuje na širinu 0,88 m. Na početku proširenja, sa strana u zidu, na polovici visine, nalaze se otvori kvadratnog oblika dimenzija $0,13 \times 0,17$ i dubine 0,13 i 0,50 m. Uloga ovih proširenja je, može se prepostaviti, da budu oslonac za osigurače zatvarača (vrata) ovog otvora. Vrata su mogla biti uglavljeni u prošireni dio, a njihova debljina je bila maksimalno 0,15 m. Drugi zid, nešto tanji od prvoga, ima debljinu 1,1 metar. I na njemu je izgrađen otvor dimenzija $1 \times 0,5$ m na prednjoj strani odnosno $1 \times 0,8$ m na stražnjoj strani. I ovdje se širina otvora smanjuje na pola debljine zida, vjerovatno za pridržavanje neke vrste zatvarača (vrata).

Kvalitet izrade zidova, njihovo današnje stanje, oblik i dimezije otvora upućuju na moguću namjenu neke vrste zatvarača podzemnih vodenih akumulacija iz kojih se regulisanim protokom ispušta voda kroz duži period. Kao jedinstveni kulturni tragovi u pećinama naših krajeva oni trebaju zauzeti centralno mjesto u budućoj turističkoj prezentaciji pećine.

Pećina Hukavica ima dobre preduslove za turističku prezentaciju i eksplotaciju. Što se prometnog položaja tiče, ona se nalazi na “vratima” Bosne i u blizini većih gradskih središta (Velika Kladuša, Cazin, Bihać) i zaleđa (Unsko-sanski kanton). Pristupne ceste i putevi postoje i potrebne su samo male popravke. Od zadnjih kuća do pećine trebalo bi urediti jasno omeđenu stazu budući da se radi o privatnom zemljištu. Blizina sela Gornja i Donja Vidovska omogućava zapošljavanje lokalne radne snage. Morfologija pećine (hodnika i sala) i položaj pećinskih ukrasa pružaju mogućnost jednostavnog provođenja turističke staze. Građevinske intervencije bi bile minimalne.

Tragovi hidrotehničkih objekata mogu, uz odgovarajuću prezentaciju na ulazu (panoi, vitrine), veoma efektno dopuniti sadržaj same pećine, pogotovo ako bi se napravila rekonstrukcija starog mлина na ulazu koji bi mogao poslužiti i kao prihvatni punkt i prodavnica suvenira. Zbog dimenzija objekta i pristupa (kroz uska kamena vrata), grupe posjetilaca treba ograničiti na maksimalno 15–20, što je i u skladu sa trajanjem posjete (do 20 minuta).

Turistička pećina Hukavica bi učinila i raznovrsnijom sadašnju turističku ponudu kulturnih i prirodnih atrakcija (brojni srednjovjekovni gradovi, termalna vrela, šume pito-mog kestena) u okolini Velike Kladuše.

5.4 RASTUŠA

Pećina Rastuša nalazi se u neposrednoj blizini istoimenog sela (zaselak Subotići, od zadnjih kuća stotinjak metara), na padinama Hrnjinog brda, 12 km zračne linije od Teslića (slika 47). Pećina je nastala zahvaljujući tektonskim pokretima u tercijaru i kasnijim erozionim i korozionim procesima u krečnjačkim slojevima koji pripadaju mlađem srednjem trijasu.

Morfologija pećine je jednostavna – glavni pećinski kanal sa nizom dvorana koji se generalno proteže u pravcu sjever-jug i izlomljeni bočni kanal sa pravcima NE–SW

i NW–SE. U glavnom kanalu dvorane su spojene širokim hodnicima. Strop i bočne strane su na pojedinim mjestima, posebno u drugom dijelu kanala, bogato zasigane pećinskim nakitom. Na nekoliko mjesta u hodnicima velike površine zidova su prekrivene “leopardovom kožom” ili “hijeroglifima”, rijetkom pojavom u pećinama. Na završetku glavnog kanala nalazi se velika dvorana sa većim brojem sigastih nakupina, stalagmita i stalaktita te brojnih malih draperija izlučenih duž pukotina na bočnim zidovima. Stropove glavnog kanala na više mjesta naseljavaju velike kolonije slijepih miševa. Tlo kanala je većim dijelom pokriveno hiropteritom (guonom šišmiša). Bočni kanal je mnogo uži, nije tako bogat pećinskim ukrasima, ali u završnom dijelu na većem broju mjesta se lijepo mogu vidjeti uglačane stijene, tzv. “medvjeda brušenja”, mjesta koja su pećinski medvjedi koristili kroz duži vremenski period.

Slika 47. Položaj pećine Rastuše.

Kvartargeološka i paleontološka istraživanja, koja je izvršio M. Malez 1970. i 1972. godine (Malez, 1971, 1973), pokazala su da je pećina Rastuša veoma značajan paleontološki i arheološki lokalitet (Malez *et al.*, 1974, 1978, 1979). U iskopanim sondama nađene su brojne kosti pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*) te jedna kost pleistocenskog vuka (*Canis lupus*). U sondi najbližoj ulazu, pored kostiju pećinskog medvjeda, nađeni su i komadići drvenog ugljena zajedno sa nekoliko kamenih alatki koje pripadaju kulturi orinjasijena (procjenjena starost oko 20.000 godina), što pokazuje da su ovu pećinu, kao svoje stanište, koristili i paleolitski lovci tokom posljednjeg ledenog doba (Würm 3). Kasnijim iskopavanjima u ulaznom dijelu nađena je keltska keramika i tragovi predistorijske talionice željeza.

Nakon speleoloških i kvartargeoloških istraživanja na ulazu u pećinu je stavljen željezna kapija (slika 48), a djelimično je uređena i turistička staza. Dovedena je i električna rasvjeta, ali prave turističke upotrebe nikad nije bilo. U posljednje vrijeme

Slika 48. Ulagi dio pećine.

pećina je služila za uzgajanje gljiva (Dujaković, 2004) što je narušilo mikroklimatske i speleobiološke odnose u pećini.

Pećina bi zbog svojih estetskih vrijednosti i bogate kulturno-historijske prošlosti mogla postati značajna turistička atrakcija ovog kraja. Sadašnje stanje neposredne okoline pećine bi trebalo maksimalno zaštiti od bilo kakve izgradnje u budućnosti, a sve aktivnosti prijema gostiju trebale bi se odvijati u obližnjem selu. U samoj pećini bi prostore za uzgoj gljiva trebalo obavezno očistiti od nanešenog materijala.

5.5 KLOKOČEVICA

Pećina Klokočevica ili Klokočnica se nalazi u blizini Sarajeva (slika 49), na istočnim padinama Bjelašnice, u blizini hotela "Maršal" (Babin do). Ulaz u pećinu je na 1.340 m n. v. (radi poređenja spomenuti hotel je na 1.300 m n. v.). Da bi se došlo do pećine treba od hotela krenuti asfaltnom cestom prema selu Šabićima i nakon stotinjak metara skrenuti lijevo na šumsku stazu koja je u početku teško vidljiva jer je dobrom dijelom zatrpana obrušenim materijalom prilikom gradnje nove ceste. Već nakon pedesetak metara staza izlazi na trasu nekadašnje šumske pruge široku oko 2 m, kojom se dolazi na svega 10 m od ulaza. Od hotela do pećine važdušna udaljenost je oko 1 km. Dakle, što

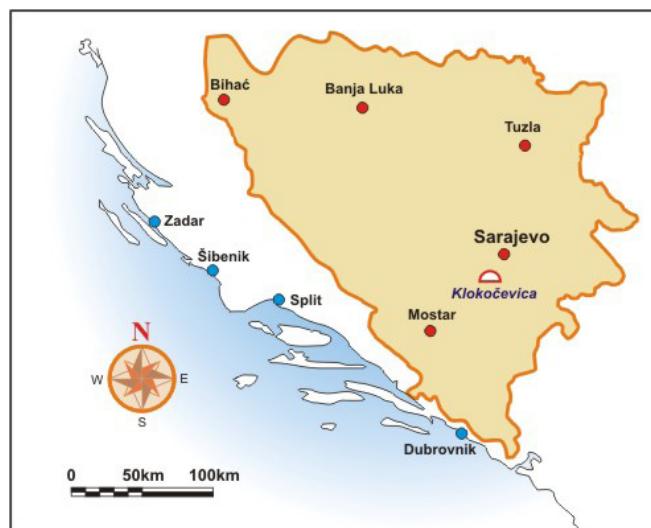
se tiče položaja pećine i pristupa do nje, može se reći da je on gotovo idealan, jer je, sa neznatnim intervencijama na malom dijelu terena, moguće urediti pristupni put kojim se od hotela do pećine stiže laganom šetnjom za dvadesetak minuta.

Morfologija pećine je vrlo jednostavna – sastoji se od dva dijela: ulaznog kanala i velike dvorane

(Ćurić & Ognjeva, 1950; Mulaomerović, 1991). Ulaz u pećinu ima izgled vrtače i nastao je urušavanjem dijela pećine koji je imao najtanji strop. Ulazni kanal je skromnih dimenzija, dužine oko 10 m i širine svega nekoliko metara, sočivastog presjeka, ali koji na sredini omogućava normalan prolazak. Na kraju kanala otvara se dvorana nepravilnog kružnog oblika dimenzija 30 x 40 metara i visine preko 10 metara.

Pećina Klokočevica je značajna za bosansko-hercegovačku speleologiju jer se, osim što se vrlo rano spominje među speleobiolozima (Wolf, 1934–37): Kulczynski, Fage, Kratochvil (kao Kočovica pećina), Bezzi, Absolon (kao Klek kokovica pećina), vezuje i za početke speleoturizma, budući da je, uz pećinu na vrelu Bune, čini se, jedna od prvih pećina u našoj zemlji uređena za posjetu turista (Mulaomerović, 1991). Iako skromnih dimenzija, njen je položaj na Igmanu kao privlačnom izletištu i vazdušnoj banji, potakao nekoga, možda članove austro-ugarske “Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen Club”, da izgrade stepenice od lomljenog kamena koje su se sačuvale do našeg vremena. Njihova dužina je oko 30 metara, a pružaju se od ulaza do male zaravni, otprije na sredini pećine, sa koje se pogledom može obuhvatiti cijela dvorana.

Pećina nije bogata ukrasima, što je sa speleološkog gledišta i normalno budući da se radi o mlađoj pećini, koja je u najvećem dijelu nastala urušavanjem stropa. Ono što je karakteristično za ovu pećinu, i na šta treba uputiti buduće posjetioce, jesu, pored historijata pećine i endemske faune, debeli stalagmiti. Oni su nastali na nekoliko mjesta gdje voda intenzivnije prokapava sa stropa. U daljem razvoju ovog morfološkog oblika, na nekim su se stalagmitima formirale i male kamenice u kojima se sakuplja voda.

Slika 49. Položaj pećine Klokočevice.

Za uređenje pećine Klokočevice radi turističke upotrebe dimenzije hodnika i dvorane nisu presudan faktor. Poznate su pećine od svega nekoliko desetina metara (pećina Šipun kod Cavtata koja uspješno radi već 20-tak godina; pećine na Malti otkrivene kopanjem bunara i u koje se ulazi uskim spiralnim stepenicama, sličnim onima u munarama džamija, do jedne jedine dvorane; Grgosova pećina kod Samobora i sl.) koje godinama funkcioniraju kao turističke pećine.

Mogućnosti uređenja pećine za turističko razgledanje su više nego povoljne. Već su ranije spomenuti lagan pristup i izgrađeno ulazno stepenište. Preostali dio staze po dvorani mogao bi se lako izgraditi od materijala iz same pećine budući da je dno pokriveno obrušenim kamenjem, a i konfiguracija tla – blagi nagib, ide tome na ruku. Staza bi mogla ići duž zida dvorane i imati kružni tok, sa početkom i završetkom na zaravni do koje vode stepenice. Za osvjetljenje bi se mogao koristiti mali el. agregat (kako to rade u Snežnoj jami na Raduhi u Sloveniji) smješten u objektu negdje pored staze (u šumi). Ukupna dužina turističke staze bi bila oko 100 metara, a trajanje posjete između 15 i 20 minuta. U sklopu izgradnje staze bilo bi potrebno očistiti vrijedne pećinske ukrase od naslaga čađi.

Posebna pogodnost pećine Klokočevice je njena blizina nekolicini planinarskih domova na šta je već ranije bilo upozorenje (Semiz, 1966), a posebno olimpijskim borilištima. Pećina kao turistička ponuda u mnogome bi dopunila turističku ponudu Igmana i Bjelašnice, izletišta koja godišnje posjeti preko 100.000 posjetilaca, a koja osim sportskih aktivnosti ne nude nikakve druge sadržaje, posebno u ljetnjim mjesecima. Ograničenje ove pećine su male dimenzije – jedna velika dvorana, čemu se mora prilagoditi i veličina grupe posjetilaca.

Pristupni prostor može biti u okviru postojećeg hotela "Maršal" tako da se okolina pećine može ostaviti netaknuta. Od hotela prilaz je regionalnom cestom prema selu Šabići i tu bi trebalo napraviti odgovarajuću horizontalnu saobraćajnu signalizaciju i upozorenja. Od asfaltne ceste do trase stare pruge potrebno je napraviti odgovarajući prilaz koji ne zahtijeva posebno velike troškove.

5.6 DJEVOJAČKA PEĆINA

Djevojačka pećina se nalazi zapadno od Kladnj, gradića na magistralnom putu Sarajevo–Tuzla (slika 49), nedaleko od sela Brateljevići. Pećina se u literaturi spominje kra-

jem 19. stoljeća kao "mjesto ljetnjeg klanjanja kladanjskih muslimana" (Lilek, 1899). U pećini se, posljednji utorak pred Aliđun (2. august), učila dova (posebna molitva za kišu). Lilek spominje i "u krš utesane merdevine koje služe kao mimbera" odakle je imam govorio "hudbu". Pažnju naučne javnosti na pećinu je kasnije skrenuo V. Ržehak (1958), ali bez značajnijeg odjeka među istraživačima. Tek kasnije će to poći za rukom M. Hadžijahiću (1997, 1981).

Pećina ima prostran ulaz i na obje njegove strane nalaze se urezani crteži. Desna strana je prekrivena mahovinom pa se tek na nekim mjestima crteži primjećuju. Nekoliko njih pri samom dnu možda pripadaju najstarijoj fazi crteža u Djevojačkoj pećini. Lijava strana je slobodna i na njoj se nalazi više skupina crteža (slike 50 i 51) ukupne dužine oko 10 m, a sadržaj čine prikazi konjanika, jelena, muškaraca, žene te različitih simbola. Dosta crteža i potpisa iz kasnijeg vremena je urezano preko onih nastalih ranije, a dosta je i oštećeno od kasnijih posjetilaca, budući da pećina sve do najnovijeg vremena služi kao obredno mjesto bosanskih muslimana.

Slika 49. Položaj Djevojačke pećine.

Slika 50. Jeleni – bronzano doba.

Slika 51. Jahač iz pećine – srednji vijek.

Hadžijahić je iz pećine u Brateljevićima prikazao tri skupine crteža: konjanike, uokvirena istačkana polja sa mačem i štitom te “konjanika na izduženom konju.” Vremenski ih je odredio kao srednjovjekovne – od 14. do 16. stoljeća. Potaknut crtežom mača kojeg je objavio Hadžijahić arheolog Đ. Basler (1980) je, prihvatio srednji vijek kao vrijeme nastanka “mača”, ali je polja sa tačkama stavio u razdoblje 7.–8. stoljeće. U drugom radu, u kome se osvrnuo na ovu pećinu, M. Hadžijahić (1981) prikaz mača vezuje uz priču o svetom Gralu. Kasnija detaljnija istraživanja crteža (Basler & Mulaomerović, 1984) pokazala su da je Hadžijahićev “mač”, ustvari, lik čovjeka kakvih ima još nekoliko. Polja sa rupicama, kao i prikazi jelena, vremenski su određeni u bronzano doba, a pitanje vremena urezivanja izdvojenih jahača ostalo je otvoreno. Za srednji vijek govori ukupni prikaz sa likovima vrlo sličnim onima sa stećaka, a za ranije vrijeme urezivanja način na koji su prikazani konjanici. Posljednja istraživanja pokazuju da se u Djevojačkoj pećini može izdvojiti nekoliko razdoblja kada je ova pećina služila kao obredno mjesto.

Pećinu su, možda, koristili već paleolitski lovci jer neki prikazi po potezima neobično sliče na ureze u Pećini pod lipom kod Sokoca koji pripadaju najmlađem razdoblju mlađe paleolitske umjetnosti. Ranom bronzanom dobu pripadaju polja sa tačkama i vjerovatno neki jednostavni prikazi jelena. Složeniji poticaj stoji iza crtača jahača na jelenu, ali kojem vremenu to pripada, teško je reći. Simbolika jelena je, kako je već rečeno, prisutna u protohistorijskim periodima. Slični jeleni nalaze se na knemidama (dijelu opreme koji štiti potkoljenicu) nađenim u jednom tumulu na Glasincu koji pripada halštatskom periodu. Izdvojeni prikazi konjanika vjerovatno pripadaju razdoblju srednjeg vijeka. Ono što je zanimljivo kod prikaza konjanika jeste da i jedan i drugi izlaze iz pećine.

Posebno su zanimljive tri ljudske figure. Jedan lik je žena koja je prikazana sa dugom kosom ili prije sa ogrtačem preko glave koji pada do zemlje. Od pojedinosti najizraženije je, pored ogrtača, lice na kome su prikazane oči i nos. Drugi lik žene ima jasno izražene grudi i vulvu, iako jednostavno naznačene (slika 52). Teško je ovom liku odrediti značenje i vrijeme nastanka. Najbližu usporedbu moguće je naći u urezanim crtežu “andela” iz mjesta Tunkelbad kod sela Assago u Italiji koji je okvirno vremenski određen u historijsko vrijeme (Diethelm, 1986). Treći lik, muškarac prikazan je sa nedvosmislenim atributima šamana. Za sve ove likove željezno doba se čini najbližim (Mulaomerović, 1998).

Kao što se vidi po crtežima, Djevojačka pećina je služila kao sveto mjesto zasigurno od ranog bronzanog doba pa sve do srednjeg vijeka. Kasnije se poštovanje ovog mjesta nastavlja u ulozi dovišta koje pripada jurjevskom krugu koji traje do našeg vremena. To ovoj pećini daje izuzetan značaj kao jedinstvenom kulturnom spomeniku.

Nakon posljednjih demokratskih izbora krajem osamdesetih godina 20. stoljeća obnovljena je tradicija Djevojačke pećine kao dovišta. Danas je to, uz Ajvatovicu kod Prusca, najveće mjesto zijareta (hodočasničke posjete) bosansko-hercegovačkih muslimana. Uvedene su i promjene tako da dovi prisustvuju i žene, a molitva koja se nekad učila na kraju pećine (u dijelu koji se zove "mihrab") sada se uči napolju. Objekat kulta postao je "djevojački grob" (slika 53) koji posjećuju uglavnom žene i na koji ostavljaju zavjetne darove. U vrijeme dove, krajem augusta (dova je pomaknuta iz ciklusa tzv. jurjevskih dova), pećinu po-

Slika 52. Lik žene sa naglašenim polnim karakteristikama.

Slika 53. Djevojački grob sa darovima (peškir, tespih).

sjeti između 20.000–30.000 posjetilaca što je potaklo razmišljanja i o njenoj turističkoj valorizaciji (Mulaomerović & Osmanković, 1998).

Za realizaciju Djevojačke pećine kao turističke destinacije nisu potrebni veliki infrastrukturni zahvati. Od sela Brateljevići (do kojeg od Kladnja vodi asfaltna cesta) do pećine postoji dobra makadamska cesta koju bi trebalo redovno održavati (sad se održava samo u vrijeme godišnje dove – molitve). Postojeće stepenište do ulaza je kvalitetno, ali bi trebalo obnoviti dva odmorišta (drvene klupe) koja je za starije osobe napravio autor (J. Mulaomerović) u sklopu zaštite crteža (iskopani kanal sa sigurnosnom ogradiom) prije nekoliko godina. U međuvremenu je lokalna zajednica napravila improviziranu rasvjetu do djevojačkog groba (slika 54), koju bi trebalo demontirati i napraviti novu u okviru osvjetljenja cjelokupne pećine. Prostor za parkiranje vozila treba napraviti nekoliko stotina metara dalje, na prostoru napuštenih vojnih objekata. Pristupni objekat bi trebalo napraviti odmah ispod pećine (na početku stepeništa). Ne-posrednu okolinu treba oslobođiti improviziranog mobilijara koji se svake godine postavlja prigodom godišnje molitve i izgraditi prostor za odmor sa stolovima i klupama.

S obzirom na dvije vrste posjetilaca (oni koji dolaze radi kulta – velika većina i oni koji dolaze da vide crteže, predmet kulta i samu pećinu) trebalo bi prilagoditi i stazu

Slika 54. Improvizirano osvjetljenje u pećini tokom godišnje molitve.

i osvjetljenje. Zbog veličine pećine nema potrebe za ograničavanjem broja posjetilaca. Udaljenost od magistralne ceste Tuzla – Sarajevo (6 km) garantira da bi samo od đačkih ekskurzija koje iz sjevero-istočne Bosne dolaze u Sarajevo, kao i od đaka koji iz Sarajeva dolaze na časove u prirodi na obližnje izletište “Muška voda”, ova pećina imala izuzetnu posjetu.

5.7 PEĆINE U ZAŠTIĆENOM PEJSAŽU BIJAMBARE

Područje Bijambara (koje je 2003. godine proglašeno zaštićenim pejzažom) nalazi se oko 40 km sjeverno od Sarajeva (slika 55). Ovo područje obuhvata 370 ha, a prosječna nadmorska visina iznosi 950 m. Srednja Bijambarska pećina je jedna od glavnih atrakcija ovog područja, a radovi usmjereni na njeno uređenje za posjete turista počeli su sredinom 20. stoljeća.

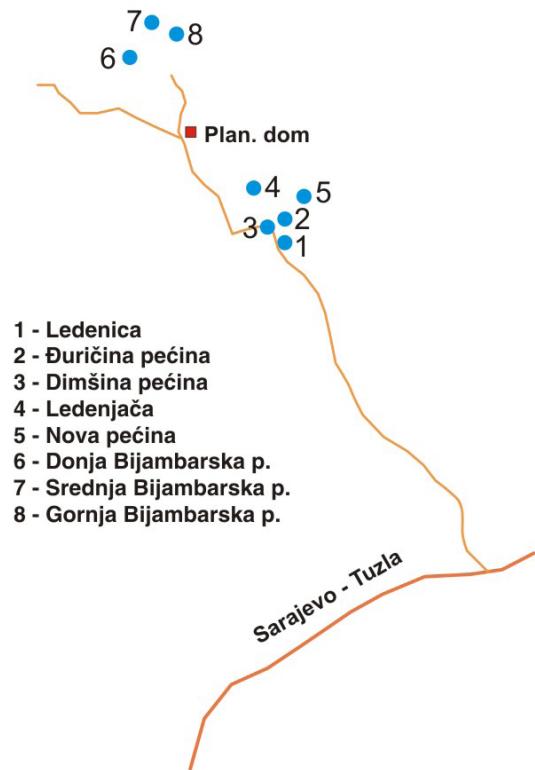

Slika 55. Položaj Bijambarskih pećina.

Pejzaž karakteriše crnogorična šuma uz povremenu pojavu alpskih pašnjaka, ali su se na aluviju i riječnim sedimentima na dnu doline stvorile male bare i jezerca. Samo ime ”Bijambare” podsjeća na zemljiste pokriveno manjim i većim barama, ili zemljiste koje se stalno ili povremeno plavi.

Sve pećine nastale su na mjestu kontakta između nepropusnih stijena i masivnih srednjetrijaskih krečnjaka. Voda koja se nakuplja na području Bijambara, zajedno sa potocima Brodić i Bjelila, izvire na vrelu Orlje.

Teško je reći kada su započela prva speleološka istraživanja Bijambarskih pećina. Najstariji potpisi u unutrašnjosti pećine ukazuju na kraj 19. stoljeća. Nakon njih posjećuju i istražuju članovi prvih bosanskohercegovačkih planinarskih klubova kao što su: ”Prijatelji prirode”, ”Kosmos” i HPD ”Bjelašnica”, koji su ostavili svoje potpise u ovoj pećini, kao i u mnogim drugim pećinama u bližoj okolini Sarajeva. Nažalost, ovi prvi istraživači nisu ostavili nikakve pisane dokumente, crteže ili fotografije iz pećine.

Slika 56. Međusobni položaj pećina.

Kao i mnoge druge pećine u Bosni i Hercegovini, Bijambarske pećine prvi put spominju u svojim radovima speleobiolozi (Apfelbeck, 1901), nakon otkrića novog tvrdokrilca (*Antroherpon stenocephalum*).

Prve popularne tekstove o Bijambarama donose poznati bosanski planinari Vejsil Ćurčić (1940) i Eugen Kurmičić (1944) u planinarskoj periodici, ali u vrlo nesretno vrijeme – u godinama Drugog svjetskog rata. Prva ozbiljnija nastojanja da se kompleks Bijambara valorizira na pravi način potiču iz sredine pedesetih godina 20. stoljeća, u okviru rada Republičkog zavoda za

zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijekosti Bosne i Hercegovine. Nastavljujući se na rade I. Baučića, V. Ržehaka i H. Pašića, M. Malez vrši prva značajna speleološka istraživanja Gornje, Donje i Srednje Bijambarske pećine sa iskopavanjima u svrhu paleontoloških i arheoloških istraživanja (Malez, 1968).

Na području Bijambara postoji osam speleoloških objekata (slika 56): Srednja (Glavna) Bijambarska pećina, Ledenjača, Donja Bijambarska pećina, Đuričina pećina, Gornja Bijambarska pećina, Dimšina pećina, Ledenica i Nova pećina (Milanolo & Mulaomerović, 2007). Za turističku upotrebu interesantne su samo Srednja Bijambarska pećina, Gornja Bijambarska pećina i Đuričina pećina. Ostale mogu, zbog svojih morfoloških osobina (aktivni ponori, jame) biti dio šire turističke ponude (edukativni sadržaji zaštićenog pejsaža).

5.7.1 Srednja (Glavna) Bijambarska pećina

Ovo je najduža pećina na ovom području (533 m) i uređena je za turističke posjete (staze i rasvjeta). Treba napomenuti da se više od pola ove pećine trenutno nalazi izvan granica zaštićenog područja, te stoga njena zaštita nije u potpunosti zagarantovana.

Pećina se pruža duž vertikalne pukotine koja je i uzrokovala njen nastanak. Pećina je u prošlosti služila kao ponor, drugim riječima kao odvod za vodu koja se akumulirala unutar šireg područja Bijambara. Danas u pećini nema vode (jer ponire u Donjoj pećini), a samo povremeno se stvaraju mala jezerca tokom kišnih perioda.

Srednja Bijambarska pećina je morfološki jednostavna i sastoji se od ulaznog dijela (slika 57) i tri duge dvorane koje su međusobno povezane. Ova podjela na 4 dvorane potječe iz prvih opisa pećine, i sa morfološkog stanovišta je dosta proizvoljna. Ustvari, prve tri dvorane su dio jedinstvenog kanala koji se pruža u smjeru sjeverozapada, sve dok se ne sastavi sa drugim hodnikom koji se pruža iz pravca zapada. Nakon uskog prolaza, koji je djelomično povećan putem uklanjanja sedimenata tokom ranijih uređenja u turističke svrhe, pećina se naglo širi. Ovaj dio (četvrta dvorana) je zbog svoje akustičnosti nazvan "Muzička dvorana", a vjerovatno je nastala spajanjem različitih kanala (većina njih sa kružnim presjekom) čiji se ostaci još uvijek mogu vidjeti na plafonu dvorane.

Dužina dvorana kreće se od 30 do 80 metara, a njihova širina je od 18 do preko 30 metara. Njihova visina doseže u Muzičkoj dvorani preko 12 metara. Cijela pećina je

Slika 57. Ulazna dvorana

prekrivena debelim slojem pećinske ilovače po kojoj su se istaložili različiti pećinski ukrasi, bigrene kade, stalagmiti i kalcitne prevlake.

Osim po veličini, Srednja Bijambarska pećina se izdvaja i po bogatstvu sigastih tvorevina i pećinskih ukrasa. Većina ih je izlučena duž zidova, a u zadnjoj dvorani i na tlu i po stropu. Neki od njih su vrlo reprezentativni kao orguljasta zavjesa koja je izlučena u kupolastom udubljenju. Ono što je još jedna od karakteristika Srednje Bijambarske pećine je veliko bogatstvo stalaktita na stropu. Boje sigastih tvorevina variraju, od mlječno bijele, preko sive i crne do crvenkastosmeđe.

Velike dvorane, bogatstvo sigastih ukrasa, neposredna okolica bogata šumama kao i dobar prometni položaj na komunikaciji Sarajevo – Tuzla bili su i osnovni motivi da se Srednja Bijambarska pećina valorizira i kao turistički objekt u sklopu jednog rekreacijskog centra. Radovi su započeti krajem šezdesetih godina 20. stoljeća i sa prekidima traju do danas sa različitim intenzitetom i kvalitetom.

5.7.2 Đuričina pećina

Glavni ulaz u pećinu je na širokom i strmom udubljenju terena. U prvom dijelu tlo pokrivaju drveće i trava, dok je u nižem dijelu još uvijek vidljivo originalno urušeno kamenje, tako da je pravi ulaz u pećinu na dnu vrtačastog udubljenja (nekadašnjeg ponora). Nakon nekoliko metara, pećina vodi do SZ–JI pukotine na kojoj se nastavlja preostali dio pećine. Ovaj dio je velika dvorana koja se proteže uzduž pukotine sa širokim otvorom na površini stropa pećine, tako da se prvi dio pećine čini zapravo jedan prirodni kameni most (slika 58).

Zbog same morfologije pećine, snijeg koji pada kroz otvor na plafonu se nакuplja tokom zime, a drveće oko ulaza i visoki zidovi pećine ga štite od sunca. Pored toga, u pećini se vjerovatno

Slika 58. Đuričina pećina.

nakuplja hladni zrak koji omogućava stabilnu termalnu stratifikaciju. To sve skupa omogućava da led i snijeg traju sve do kasnog proljeća i ranog ljeta, a ponekad i tokom cijele godine. Upravo taj rijetki fenomen u kršu može biti interesantan i u ukupnoj turističkoj ponudi Bijambara.

5.7.3 Gornja Bijambarska pećina

Gornja pećina je najstarija pećina na prostoru Bijambara. To nije veliki speleološki objekat, ali je veoma značajno arheološko nalazište (slika 59). Istraživanja je proveo hrvatski paleontolog M. Malez 1967. godine.

Ulez u pećinu, širine 16 i visine 12 metara kao i jugozapadna orijentacija, nudi odlične uslove za boravište prahistorijskih ljudi. Lijevi hodnik i ulazna dvorana su ispunjeni sedimentima, dok je u desnom hodniku tlo sastavljenod stijena na kojima su se tokom vremena natoložile debele sigaste tvorevine.

Najstariji sedimenti vidljivi na presjeku probne sonde iskopane na ulazu lijevog hodnika pripadaju Würm II–III interstadijalu. U sloju iznad njih, sačinjenom od različitih ilovača i sitnog oštrobridnog kamenja, a nastalom tokom zahlađenja Würm III, nađeni

Slika 59. Gornja Bijambarska pećina.

su brojni ostaci kvartarne faune, ali i kameno oruđe predistorijskih stanovnika ovih krajeva (kultura epigravetiena). U najgornjem sloju sa humusom nađeni su ostaci keramike iz bronzanog doba.

U sklopu daljnog uređenja svakako treba ukloniti dvije postojeće masivne klupe koje su izgrađene na sedimentima koji sadrže ostatke kulture čovjeka, ali i povećati prisustvo službenika parka u ovom prostoru (Mulaomerović & Osmanković, 2009).

5.8 VJETRENICA

Slika 60. Položaj Vjetrenice.

Pećina Vjetrenica je jedana od najznačajnijih pećina, ne samo u Bosni i Hercegovini ili prostorima Balkana, već u svjetskim razmjerama (Lučić, 2004). Jedinstveni prirodni fenomeni (jak vjetar koji ljeti puše iz pećine, a zimi u pećinu), raznovrsna morfologija, podzemna jezera i ponajviše jedinstveno bogatstvo podzemne (u većini slučajeva endemične) faune i njena brojnost, učinili su

da Vjetrenica bude jedan od prvih spomenika prirode iz Bosne i Hercegovine na putu kandidature za UNESCO-ovu listu svjetske prirodne baštine (Lučić et al., 2005).

Vjetrenica se nalazi nedaleko od zadnjih kuća Zavale, seoceta udaljenog oko 4 km od općinskog središta Ravno smještenog u zapadnom dijelu Popova polja (slika 60). Iako putne komunikacije danas predstavljaju dobar dio problema slabe posjećenosti Vjetrenice – uski makadamski put od Ravnog, malogranični promet prema Slanom (Hrvatska) – one će u bliskoj budućnosti biti jedan od važnih činilaca izuzetne atraktivnosti, jer će dobrom asfaltnom cestom povezivati Mostar sa Dubrovnikom (najkraći put), i tako postati važnom destinacijom za sve turiste koji posjećuju ova dva grada, odnosno Međugorje.

Ulaz u pećinu udaljen je od Zavale 300 m u pravcu istoka, nekadašnjom trasom stare željezničke pruge, a danas uskom asfaltnom cestom. Pred ulazom je prostrani plato

Slika 61. Ulazna kapija.

dovoljan da primi i najveću grupu posjetilaca. Već na platou se osjeća jak vjetar, a sa približavanjem ulazu njegovo strujanje se sve više pojačava.

Današnji ulaz ima dimenzije 7×3 metra i zaštićen je željeznim rešetkastim vratima (slika 61). Odmah iza vrata na desnom zidu se nalaze dva plitka reljefa sa predstavama lova (slika 62) i viteškog turnira. Predstave su kopoziciono, stilski i simbolički identične likovnim predstavama

na stećcima, srednjovjekovnim spomenicima pri-padnika Crkve Bosanske, tako da se sa sigurnošću mogu staviti u period srednjeg vijeka (14.–15. st.). Njihova simbolika, ma koliko na prvi pogled govorila o profanim situacijama iz života na srednjovjekovnim dvorovima, u suštini

Slika 62. Reljef na ulazu.

simboličkim jezikom govori o doktrinarnom načelu Crkve bosanske – o svijetu u kojem se vodi neprekidna borba dobra i zla, svjetla i tame. Tumačenje uloge tih likovnih predstava ide od grobne oznake (zamjena za stećak), simboličkog znaka da je to ulaz u svijet mrtvih (Wenzel, 1961), do pretpostavke da je na ulazu u pećinu nekad bila hiža Bosanske crkve (Mulaomerović, 1998).

Odmah iza ovog dijela pećinski kanal se sužava, a i visina se smanjuje. Na tom dijelu osjeća se najveći vjetar koji obavezno gasi svaku acetilensku rasvjetu. Dužina ovog dijela je oko 30 m. Kanal se zatim širi u prvu dvoranu Vjetrenice. Njena dužina od oko 40 m i širina 10–15 metara pokazuju već na početku glavne morfološke karakteristike kanala Vjetrenice (slika 63): tlo pokriveno drobinskim materijalom, relativno malo sigastih ukrasa, razvoj dvorana duž slojnih ploha, impresivne dimenzije. Slična je, po morfologiji, i slijedeća dvorana u kojoj su stari pisci prepoznali različite zvukove, pa otuda i dali imena ovom dijelu pećine “Žrvanj”, “Mlin” i “Bubanj” (Sorkočević, Pamučina, Mihajlović). Ova dvorana završava se suženjem koje se u nastavku širi u kanal u kome se pojavljuju prve značajnije skupine sigastih ukrasa, prije svega stubova

Slika 63. “Tipični” izgled kanala Vjetrenice.

i stalagmitskih saljeva. Na stubovima su brojni potpisi posjetilaca s kraja 19. – početka 20. stoljeća jer se ovdje završavala njihova posjeta Vjetrenici.

U nastavku iza stubova dolazi se do prva dva manja jezera koja su aktivna samo poslije velikih kiša i koja uglavnom presuše. Ovdje se turistička staza izgrađena prije Drugog sv. rata račva, od čega jedan krak ide prema Donjoj Vjetrenici u koju se spušta preko desetak metara visokih kamenih stepenica. Završetak stepenica je i kraj vještačke staze u ovom dijelu i do prvog jezera u Donjoj Vjetrenici silazi se preko kamenih blokova. Uz nekoliko lijepih saljeva ovdje se može vidjeti i sva raskoš vodene erozije. Ulazak u Donju Vjetrenicu ipak treba biti rezervisan samo za male ili specijalističke grupe posjetilaca.

U nastavku drugog jezera cijelom dužinom kanala prostiru se sigaste kade. Ljeti su suhe, a u kišnim mjesecima voda se prelijeva iz jedne u drugu. Kod H. Mihajlovića, koji je u svom opisu Vjetrenice donio i prvi nacrt pećine, ovaj dio se naziva “pjati” kao jedan od prvih naziva kod nas za neki pećinski ukras nastao taloženjem. Nešto ranije u svom opisu on stalaktite naziva “ćejreci” zbog sličnosti sa obješenim komadima suhog mesa. Na mjestu gdje se završavaju sigaste kade glavni kanal skreće pod uglom od 90° u pravcu jugozapada, dok se u njihovom produžetku nalazi jedna od najljepših dvorana Vjetrenice – Zlatna dvorana. Iako duga svega oko 45 metara, veliki žuti saljev koji zauzima gotovo cijelu lijevu stranu zida i koji prema tlu prelazi u sigaste kade takvog je volumena i estetskih vrijednosti da predstavlja simbol Vjetrenice.

Glavni kanal se nakon spomenutog skretanja pruža pravolinijski u dužini od oko 180 metara. Tlo je pokriveno kamenjem, a od ukrasa vrijedno je spomenuti nizove stakalitita na stropu. Pri kraju ovog kanala nalazi se još jedno manje jezero. Na mjestu gdje kanal skreće pod pravim uglom prema jugoistoku nalazi se jedna od najljepših naku-pina stalagmita, prepoznata već od prvih istraživača kao “Tursko groblje”. Najveći od njih dostiže visinu od 3,5 m. U nastavku staza vodi da tzv. “Hajdučkog stola”, skupine kamenih blokova koji su postavljeni kao sto i stolice i imaju turističku namjenu – kao završetak turističkog dijela staze.

Od “Hajdučkog stola” izgrađena je staza koja vodi glavnim kanalom sve do Velikog jezera, najveće površine pod vodom u Vjetrenici. Staza vodi do dva mjesta na obali jezera na kojima su izgrađena mala pristaništa. Još uvijek se u glavnom kanalu mogu vidjeti ostaci starih čamaca koji su istraživačima služili za prelazak ovog jezera.

Slika 64. Kostur pleistocenog leoparda (fotografija iz 1968. godine).

Osim po dužini – Vjetrenica je najveća pećina u Bosni i Hercegovini – ona je značajna u svjetskim razmjerama po bogatstvu podzemne faune. Tu spada u sami svjetski vrh sa preko 90 troglobionata. Upravo je bogatstvo podzemne faune učinilo da istraživanja Vjetrenice bude skoro pa životno opredjeljenje najvećeg češkog speleologa i biologa Karela Absolona koji Vjetrenicu istražuje 27 puta počevši od 1912. godine. Da Vjetrenica još uvijek ima šta ponuditi speleobiologima pokazuju i najnovija otkrića novog insekta *Nauticella stygivaga* (Mlejnek & Moravec, 2003a, 2003b).

Na kraju od posebnosti Vjetreneice treba spomenuti i nalaz leoparda (*Panthera pardus*) koji je živio u ovim krajevima krajem posljednjeg ledenog doba (Malez & Pepeonik, 1969). Nađen je cijeli kostur, što je prava rijetkost među nalazištima ove životinje u Evropi (slika 64).

Neposredna okolica pećine Vjetrenice je veoma bogata i kulturnim i prirodnim spomenicima. Od kulturnih spomenika prije svega treba spomenuti ostatke srednjevjekovne crkve sv. Petra u Zavali, nekropolu stećaka te manastir i crkvu Vavedenja Presvete Bogorodice koja je prizidana na pećinu, a od prirodnih spomenika: brojne pećine (ponore), vrela i rijeku Trebišnjicu.

5.9 LEDENICA

Pećina Ledenica se nalazi nedaleko od sela Resanovci na magistralnom putu od Drvara prema Bosanskom Grahovu (slika 65). Pripada geomorfološkoj cjelini Resanovačkog kraškog polja (sa Pašića poljem čini Grahovsko polje ukupne dužine 29 km). Na sjevernoj strani polje omeđuje Stražbenica (1.184 m), na čijim se padinama nalazi nekoliko pećina: Skakića pećina, Ledenica, Čađava pećina, Vodenica pećina, Sabljića jama, ponor Struge.

Slika 65. Položaj pećine Ledenice.

Sve pećine su formirane u slojevitim krečnjacima koji pripadaju donjoj kredi, a bile su dio sistema koji je nekada odvodio vode Resanovačkog polja (današnja rijeka Struga) prema vrelu Bastašice ili prema dolini Une.

Pećine ovih krajeva prvi put spominje engleski arheolog A. Dž. Evans koji je u ovim krajevima boravio tokom "Bosanskog ustanka" i osim društveno-političkih događaja u svojim izvještajima (1878. g.) spominje i brojne kulturne i prirodne vrijednosti (Evans, 1967). Prva speleološka istraživanja Resanovačkih pećina izvršio je M. Malez kao dio svojih obimnih istraživanja geologije kvartara Dinarskog krša. On je 1971. godine obavio sondažna iskopavanja u Ledenici i Čađavoj pećini i dao prve opise nekih dijelova unutrašnjih kanala (Malez, 1972a, 1972b). U obje pećine našao je bogat paleontološki materijal, prije svega kosti pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*). U vododerini ispod Čađave pećine pronašao je i jednu kamenu alatku koja pripada kulturi srednjeg paleolita. Taj nalaz govori da su ove krajeve nastanjivali najstariji stanovnici današnjeg teritorija Bosne i Hercegovine. Vrlo detaljna speleološka istraživanja izveo je R. Lazarević sa speleolozima iz Valjeva 1977–78. godine, u okviru priprema za turističko uređenje pećine Ledenice (Lazarević, 1982).

Pećina je morfološki jednostavna – čini je samo jedan kanal generalnog pravca pružanja sjever-jug koji je predisponiran glavnim tektonskim pukotinama. Ono što pećinu ipak čini složenom jest njena vertikalna raščlanjenost, budući da se kanal kaskadno

Slike 66. i 67. Po bogatstvu ukrasa Ledenica je među prvima u BiH.

spušta, a u samoj pećini postoji i veći broj jama (dimenzije od 15 do 37 m dubine). Ukupna dužina poznatih kanala iznosi 695,5 m pri čemu je dužina glavnog kanala 564 m. Na toj dužini morfološki se može izdvojiti 13 dvorana čije dužine se kreću od 24 m do 186 m. Širina glavnog kanala varira od 2 do 40 m, a visina od 1 do 25 m.

Ledenica je posebno bogata pećinskim nakitom, odnosno, bolje je reći da je pećina doslovno ispunjena pećinskim nakitom tako da se na rijetkim mjestima može vidjeti osnovna krečnjačka stijena, osim na tavanici (slike 66 i 67). I izdvojene dvorane su u osnovi nastale pregrađivanjem glavnog kanala pećinskim nakitom. Može se sa sigurnišću reći da su u Ledenici zastupljene sve forme pećinskog nakita: stalagmiti, stalaktiti, pećinski stubovi, salivi, bigrene i kalcitne kade, koralne forme, baldahini, draperije, različite erozivne forme, ponori, dimnjaci. I dimenzije pojedinih pećinskih formi su izuzetne i po visini i po volumenu. Nisu rijetki stalagmiti i stubovi visoki i po 10–15 metara i stalaktiti dužine do 4 metra. I boje pećinskog nakita su raznovrsne, od sniježno bijele, preko okera i crvene do sive i crne boje. Uz kristale kalcita koji na velikom broju mjesta pokriva osnovnu sigastu površinu, nije ni čudo što su pećinu Ledenicu, od njenog otvaranja, stavljali po bogatstvu nakita i njegovih formi uz bok Postojnskoj jami. Posebnu draž pećini daju i brojne bigrene kade u donjim dijelovima koje su ispunjene vodom zahvaljujući stalnoj vodi koja prokapava kroz pukotine na stropu. Na

drugoј strani, na ulazu se, u toku zimskim mjeseci, stvara veliki broj ledenih stalaktita i stalagmita fantastičnih oblika koji ponekad i zapriječe dalji prolaz. Zbog položaja ulaza (na dnu vrtače) i šume koja ga zaklanja, led na ulazu se zadržava duže vremena po čemu je pećina i dobila naziv.

Pećina je lokalnom stanovništvu služila kao sklonište još od davnina, pa su bile poznate i njene estetske vrijednosti. Pećina je zaštićena kao spomenik prirode 1959. godine rješenjem ondašnjeg Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode. Razlozi zaštite su bogatstvo nakita, ali i brojna oštećenja. Već 1968. godine, zahvaljujući lokalnoј zajednici napravljena je željezna kapija na ulazu da bi se pećina zaštitila od nesavjesnih posjetilaca. Nakon Malezovih istraživanja, pojavljuje se i nekoliko popularnih članaka koji afirmativno pišu o pećini apostrofirajući ljepotu pećinskog nakita. Na inicijativu tadašnjeg predsjednika SO Bosansko Grahovo Đ. Bursaća pokrenuta je akcija za istraživanje pećine, a onda i njeno uređenje za turističke posjete.

Od lokalnog puta Resanovci – Lička Kaldrma do parkingu, nedaleko od pećine, napravljena je asfaltna cesta u dužini od 960 m. U nastavku do pećine napravljena je dvosmjerna betonska staza – stepenište (slika 68). Uz parking je izgrađen i prijemni objekat sa malim restoranom.

Slika 68. Ulaz sa pristupnom stazom.

Ulaz u pećinu je zatvoren masivnim zidom da bi se spriječio štetni uticaj spoljašnjih klimatskih promjena. U pećini je izgrađeno 650 m staze, od čega od betona 150 m i 500 m od drveta. Drvo je izabrano radi lakše izgradnje staze i zaštite pećinskog nakita. U velikom dijelu pećine staza je dvosmjerna, a na nekoliko mjesta napravljena su i proširenja koja imaju funkciju vidikovaca i okupljanja posjetilaca. Pećina je osvijetljena sa preko 100 rasvjetnih tijela. Da bi se očuvala mikroklima pećine korištene su halogene i fluorescentne svjetiljke, a i napajanje je izvedeno u četiri sektora.

Pećina je svečano otvorena 1979. godine. U početku je pećinu, zbog izuzetne ljepote pećinskih ukrasa, posjećivao veliki broj turista, da bi se, od 1987. godine pa dalje, ustalio na oko 6.000 posjetilaca godišnje. To je prije svega rezultat nepostojanja bilo kakve propagande, iako je blizina (Titovog) Drvara, u koji je godišnje dolazilo nekoliko stotina hiljada turista, pružala izvanredne mogućnosti razvoja.

Današnje stanje pećine karakteriše zapuštenost prijemnih objekata, staza u pećini zahtijeva obnovu (većeg dijela staze od drveta), a i rasvjeta je potpuno van upotrebe.

Turistički potencijal pećine Ledenice leži osim u izuzetnim estetskim vrijednostima i u njenom prometnom položaju. Od puta Bosansko Grahovo – Drvar udaljena je 2,5 km, a od puta Resanovci – Lička Kaldrma 1 km. Od Drvara je udaljena samo 18 km, a od značajnih turističkih središta srednje Dalmacije, Splita i Šibenika, 155, odnosno 110 km.

U sklopu ponovnog aktiviranja pećine kao turističkog resursa potrebno je lokalnu asfaltну cestu do pećine djelimično popraviti i očistiti neposrednu okolinu od naraslog drveća i grmlja. Pristupni objekat je u znatnoj mjeri devastiran i trebalo bi ga obnoviti. Od parkinga do ulaza, betonske staze su relativno dobro očuvane, osim metalnih rukohvata koji su odnešeni. Što se tiče staze ona je jednim dijelom upotrebljiva, a jednim dijelom (drvena stepeništa) uništena. Rasvjeta pećine bi se, također, morala uraditi ponovo koristeći sijalice koje zrače manje energije. S obzirom na klimatske promjene, odnosno smanjenu količinu leda u pećini, veličine grupa i njihov broj tokom sezone treba ograničiti na nivo održivosti objekta. U svakom slučaju je potrebno uspostaviti sistem monitoringa klime pećine.

5.10 TITOVA PEĆINA

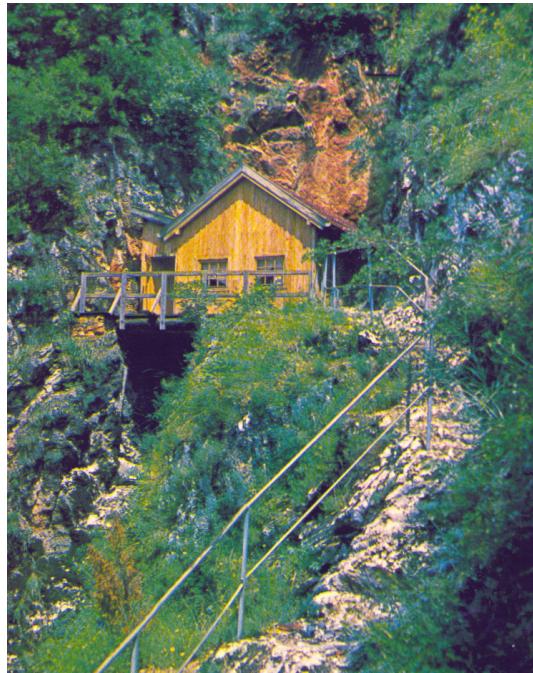
Titova pećina kod Drvara (slika 69) je najpoznatiji takav objekat u Bosni i Hercegovini. U toku Drugog svjetskog rata maršal Tito je koristio nekoliko pećina za sklanjanje:

u selu Bogovići (Pale), kod sela Plahovići (Kladanj), u Bastasima (Drvar) i Zabrdanska pećinu (Glavatićevo) (Grbelja, 1980), ali je jedino pećina u Drvaru, zbog dramatičnosti događanja (njemački desant, boravak Vrhovnog štaba), uređena kao dio vojnog muzeja. Do posljednjeg rata bila je vrlo posjećena – svake godine nekoliko stotina hiljada posjetilaca.

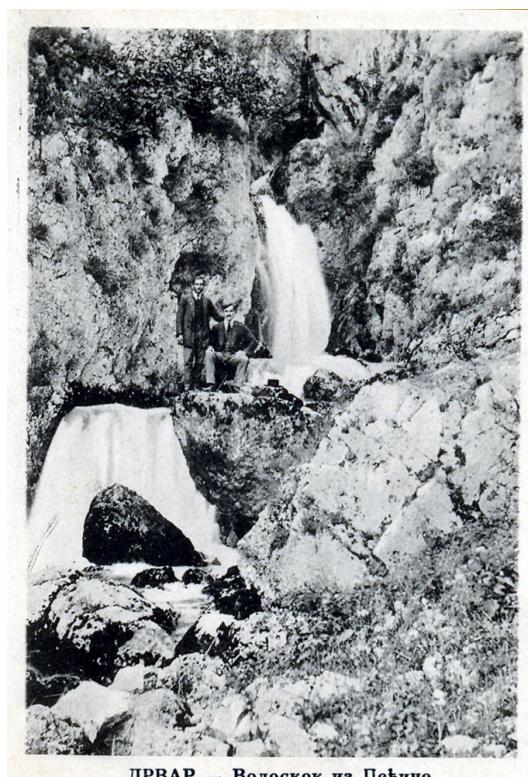

Slika 69. Položaj Titove pećine.

Titova pećina se nalazi na padini brda Gradina na oko 23 metra iznad korita rijeke Unac (slika 69). Od centra grada je udaljena svega 1 km. Sadašnje dimenzije pećinskog ulaza su 6 m širina i 7 m visina, i posljedica su vještačkog proširivanja radi postavljanja baraka (slika 70). Pred pećinom se nalazi zaravnjeni plato, ukupne dužine 18 m, na kojem su postavljene dvije barake dužine 12 i 4 m i širine 5 m. U nastavku pećinu čini horizontalni kanal dužine 16 m, visine 4 m i širine 2,5–4 m. Na kraju ovog

Slika 70. Titova pećina prema razglednicama iz 80-tih godina.

Slika 69. Pećina prije intervencije na ulazu.

hodnika nalaze se željezna vrata postavljena još 1938. godine prilikom istraživanja pećine radi vodosnabdijevanja. Duž ovog dijela kanala postavljene su daske radi lakšeg razgledanja pećine. Ukupna dužina pećine je 85 m (Božićević, 1961).

Pećina je nastala korozivnim i erozivnim djelovanjem podzemnih voda duž dvije vrlo izražene dijaklaze smjera S–N (ravni dijelovi pećine) i NW–SE (strmi dijelovi pećine). Voda u jezeru na dnu se za vrijeme kišnih perioda može podignuti do izlaza iz pećine, kada se preljeva u vidu slapa visokog 12 m.

Objekti pred pećinom su u posljednjem ratu potpuno uništeni, da bi prije dvije godine bili obnovljeni (Borić, 2006). Za raznovrsniju turističku ponudu, osim muzejske postavke u baraci i ulaznog dijela, bilo bi poželjno obnoviti i stazu i drvene stepenice do sifonskog jezera.

5.11 MRAČNA PEĆINA

Mračna pećina je, kao što je to već ranije rečeno, bila među prvima koje su uređene za turističku posjetu. Danas je ona na posljednjem mjestu po turističkom potencijalu koji nudi. Razlog je nesigurnost prilaza pećini, budući da je kompletan prostor oko pećine miniran u posljednjem ratu (Dujaković, 2004). Pa ipak, u nekoj izglednoj budućnosti, ona zbog svoje atraktivnosti može biti zanimljiva u turističkom smislu. Naime, mnogi posjetioci iz inostranstva koji obilaze naše planine, pa i pećine, po povratku u svoje matične zemlje na internet forumima obavezno stavljaju fotografije na kojima su prikazane crvene table koje upozoravaju na minirana područja. Avanturistički turizam može imati vrlo razruđene oblike.

Slika 71. Položaj Mračne pećine.

Mračna pećina je poznata i kao pećina Banja stijena (uglavnom u biospeleološkoj literaturi) po najbližem selu, mada se i obližnja pećina Govještica često naziva Banja stijena ili Donja velika pećina (Ržehak, 1966). Nalazi se u kanjonu Prače (slika 71), dvadesetak metara iznad korita rijeke. Najlakši prilaz pećini je od stare željezničke stanice Ba-

nja Stijena, makadamskim putem uzvodno oko 600 metara do drugog tunela (na bivšoj trasi uskotračne pruge) gdje se treba spustiti do rijeke. Nakon oko 300 metara uz vodu dolazi se do Govještice (slika 72). Na ovom mjestu je nekada postojao pješački most kojeg bi u budućoj turističkoj eksploataciji trebalo, prije svega, ponovo izgraditi. Od Govještice do Mračne pećine ima još oko 100 metara staze.

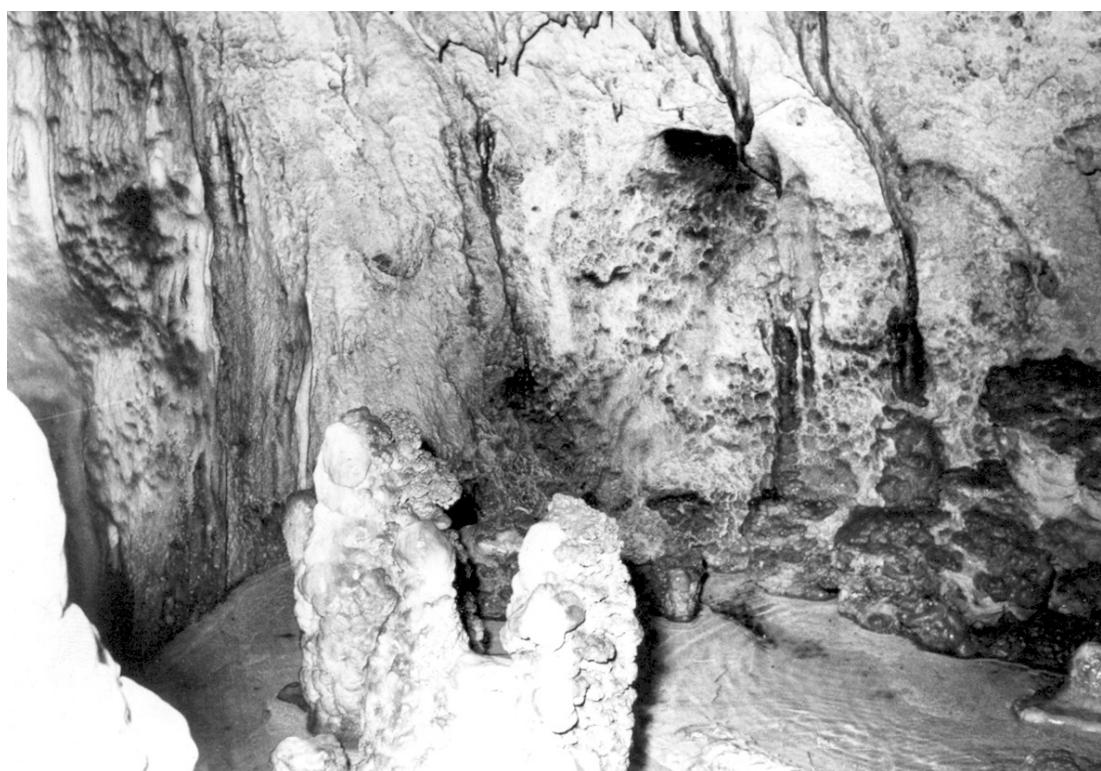

Slika 72. Ostaci starog mosta kod pećine Govještice.

Ulaz u pećinu je na početku vještački proširen i zaštićen metalnom kapijom. Od kapije do prve dvorane vodi uski kanal dužine 15 metara, koji je također na mjestima proširivan do profila od oko 1 m^2 . Za buduću turističku eksploataciju bi bilo neophodno proširiti ovaj dio za normalnu komunikaciju ili otkopati nekadašnji prirodni ulaz koji je vremenom zatrpan. Od kraja ulaznog kanala do prve dvorane treba se spustiti 8 metara naniže niz betonske stepenice. Odatle je glavni pećinski kanal uglavnom horizontalan, osim u posljednjem dijelu. Postoji i više sporednih kanala koji omogućavaju izgradnju dvosmjernih turističkih staza.

Pećina je vrlo bogata svim vrstama pećinskog nakita, a ovdje treba posebno istaći tzv. "pećinsko mlijeko", vrlo rijedak pećinski ukras u našim pećinama. Osim po pećinskog nakitu, Mračna pećina je i bogato paleontološko nalazište pećinskih medvjeda i nekoliko endemičnih vrsta podzemne faune.

Koliki je nekada bio interes za Mračnu pećinu pokazuje, prije svega, broj potpisa koje su posjetioci ostavili na zidovima pećine, posebno u centralnoj dvorani, počevši još od austro-ugarskih vremena, preko prvih nastojanja da se ova pećina približi turistima između dva rata, ali i prva teodolitska mjerena u jednoj pećini u Bosni i Hercegovini izvedena šezdesetih godina kao prethodnici jednog ozbiljnog pristupa turističkom uređenju. O tadašnjem svojevrsnom turističkom entuzijazmu ilustrativno govore i razglednice (slika 73) koje je Planinarsko društvo "Romanija" izdalo povodom II. sleta planinara BiH u Jajcu 1961. godine. Zbog svog položaja bi turističku eksploataciju pećine trebalo vezivati za druge turističke sadržaje, kao što su ribolov i vožnja kajakom za šta je kanjon Prače idealan.

Slika 73. Jedna od četiri razglednice Mračne pećine u izdanju PD "Romanija".

5.12 ORLOVAČA

Pećina Orlovača nalazi se kod sela Donje Sinjevo, 1 km od Sumbulovca na cesti Sarajevo – Mokro. Od Sarajeva je udaljena 12 km vazdušne linije (slika 74). Unutrašnji dijelovi pećine su otkriveni relativno kasno, osamdesetih godina 20. stoljeća. Naime, ulaz u glavni kanal je u neko vrijeme (vjerovatno u nekom ranom historijskom periodu holocena) bio zatrpan debelom naslagom osipine. Do glavnog kanala se moglo

doći samo pužući uskim i niskim (speleogenetski mlađim) kanalom dugačkim 206 m. Na kraju tog kanala bio je uski otvor koji su proširili prvi speleolozi i tako bili prvi posjetioc i unutrašnjih dijelova pećine (Kurtović, 1977). To je istovremeno značilo i da su pećinski ukrasi i svi paleontološki nalazi bili u potpunosti očuvani (Mulaomerović, 1985). U toku

kasnijih istraživanja o čuvanju pećinskog nakita se posebno vodilo računa.

Pećina je nastala u srednjetrijaskim krečnjacima i to na rubu grebena brda Orlovača (slika 75) ispod kojeg su starije verfenske naslage. Na obodu brda se pored pećine Orlovače u nizu nalazi nekoliko manjih pećina (Zohara, Vasina i Okrugla pećina), a na kontaktu krečnjaka i verfenskih naslaga nekoliko vrela od kojih je najveće vrelo rijeke Sinjave. Njen tok se može pratiti i unutar pećine u zadnjim dijelovima glavnog kanala.

Slika 74. Položaj pećine Orlovače.

Slika 75. Masiv Orlovače sa novim (prirodnim) ulazom (u desnom dijelu se vidi stijena obrušena prije 3 godine).

Za formiranje pećine presudan je bio sistem pukotina po dva osnovna pravca: NNW–SSE i N–S. Duž tih pukotina dolazilo je do proticanja vode čija se eroziona baza spuštalala sve niže, a više položeni hodnici su postajali suhi. U njima je tad nastupila faza korozivnog djelovanja vode i trošenja stijena. Rezultat korozije u glavnom kanalu je pećinska ilovača, a velika količina kamenih blokova i kamene drobine (posebno izražena u pojedinim dijelovima pećine) produkt su korozije i mehaničkog djelovanja.

Mirko Malez je 1986. godine izveo prva iskopavanja kvarstarnih naslaga i istražio kronostratigrafske odnose. Na osnovu pećinskih sedimenata je zaključio da je formiranje pećine Orlovače započelo tokom gornjeg i srednjeg pleistocena, budući da je u gornjem pleistocenu pećina već sadržavala crvenosmeđu ilovaču u kojoj su nađeni skeletni ostaci pećinskog medvjeda, crvenog alpskog vuka i kozoroga kao tipičnih predstavnika gornjopleistocenih sisavaca (Malez et al., 1987).

Podzemni sistem kanala pećine Orlovače rasprostire se na četiri međusobno povezana nivoa. Ukupna dužina do sada istraženih kanala je oko 2.500 m, ali postoje perspektive za nastavak istraživanja.

Vrijednost pećine Orlovače je u iznimnom bogatstvu i jedinstvenoj očuvanosti pećinskih ukrasa i bogatom paleontološkom materijalu. Sigaste tvorevine zastupljene su različitim formama stalagmita i stalagmitskih kristaličnih ploča čije debljine idu od tanke kore do debljina od preko pola metra. Stalagmiti su formirani na raznim podlogama, ponekad i na ilovači, različitih debljina i visina. Boje su im najčešće bijele ili u raznim tonovima crvene zbog otopljenih oksida željeza. Ponekad su stalagmiti spojeni sa stalaktitima na stropu pa formiraju kolonade stupova. Stalaktiti su također zastupljeni različitim formama, ponekad pojedinačno, ponekad razvojem u grupi praveći zavjese. Postoji i nekoliko pojava heliktita, ali manjih dimenzija, što znači da strujanje vjetra u pećini nije bilo izraženo. Zabilježene su i pojave “pećinskog mlijeka” i pizolita “pećinskih bisera”.

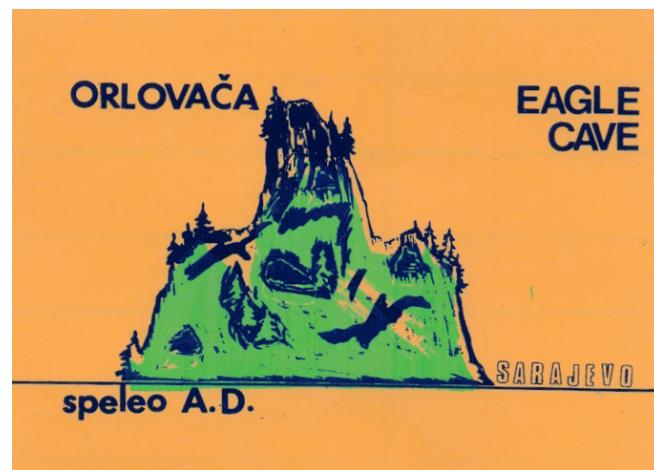
Od paleontoloških nalaza najbrojnije su kosti pećinskog medvjeda (*Ursus spelaeus*), nađene na više mjesta u glavnom pećinskom kanalu i u najvišem kanalu, gdje su bili i njihovi brlozi (Malez et al., 1987; Paunović, 1988). U tom dijelu kosti su bile prevučene samo tankom sigastom korom, dok su u glavnom kanalu kosti uložene u smeđecrvenkastu ilovaču. Osim po brojnosti kostiju pećinskog medvjeda, Orlovača je značajna i po tzv “medvjedićim gnijezdima”, tj. mjestima gdje su medvjedi boravili, posebno

gravidne ženke kroz duži vremenski period ili u toku zimskog mirovanja. Oblik "gnijezda" je tanjurasto udubljenje promjera 2–3 metra, najčešće formirano u pećinskoj ilovači. Uz "pećinska gnijezda" gotovo uvijek se mogu naći i tzv "medvjeda brušenja". Pored brojnih nalaza pećinskog medvjeda, nađeni su još samo pojedinačni nalazi crvenog alpskog

vuka i kozoroga iz vremena pleistocena, te veći broj fragmenata svinje i goveda koji možda pripadaju i domesticiranim životinjama. Na osipini ispod ulaza nađeno je i nekoliko kremenih alatki iz mlađeg paleolita te jedna koštana alatka.

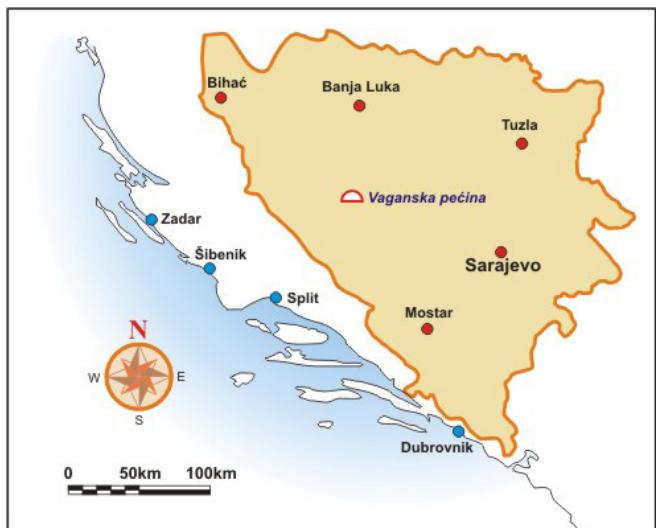
Odmah po otkrivanju glavnog hodnika javila se ideja o otvaranju Orlovače za širi krug posjetilaca, uvažavajući svu složenost problematike uvođenja jedne ovako vrijedne pećine u turističku eksploataciju (Basler, 1986). Brigu oko uređenja vodilo je Speleološko društvo "Bosansko-hercegovački krš" iz Sarajeva, a prvi projekat turističkog uređenja napravio je 1987. godine Radenko Lazarević. Prije toga izvedena su spomenuta paleontološka (dr. M. Malez) i speleobiološka istraživanja (dr. B. Sket). Do 1992. godine izgrađeno je 220 m turističke staze pri čemu se vodilo računa da pećinski ukrasi budu sačuvani u najvećoj mjeri, kao i da aktivne forme u povremeno plavljenim bigrenim kadama budu obezbijeđene. Napravljena je i prijemna kuća i dovedena električna struja. Vođenje pećine povjereno je privatnoj firmi "Speleo AD" (slika 76). Rat je prekinuo dalji turistički razvoj.

U organizaciji Filozofskog fakulteta iz Istočnog Sarajeva nastavljeni su radovi na uređenju pećine Orlovače (Dujaković, 2004). Izgrađen je novi pristupni put i stepenište uz sipar do ulaza u pećinu, postavljena rasvjeta i produžena turistička staza u dužini od 560 m. Pećina je za turiste otvorena ponovo 2002. godine. Bez obzira na atraktivnost i blizinu Sarajeva broj posjetilaca je mali, prije svega zbog slabe prometne veze sa Sarajevom (a i loših političkih i privrednih odnosa općine Pale sa Sarajevom – općina Pale pripada drugom entitetu).

Slika 76. Naljepnica iz 1992. kao prvi turistički suvenir pećine Orlovače.

5.13 VAGANSKA PEĆINA

Slika 77. Položaj Vaganske pećine.

Vaganska pećina se nalazi u blizini sela Vagan, na sjevernim padinama planine Vitorog, na 920 m n. v. Od Šipova je udaljena 15 km, a od magistralnog puta Šipovo – Kupres svega 300 metara (slika 77).

Prve podatke o pećini donosi J. Petrović 1969. godine u nepublikovanom izvještaju. Detaljan opis pećine daje Z. Marijanac (1970).

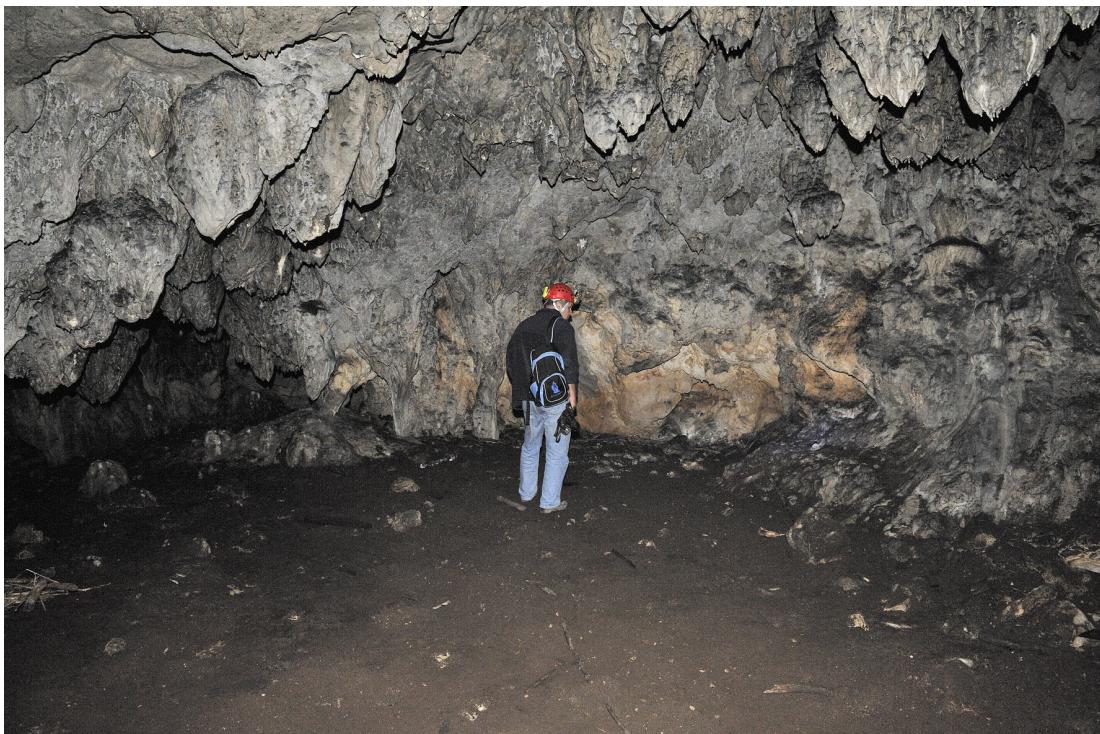
Deset godina kasnije R. Lazarević ponovo istražuje pećinu, da bi sljedeće godine sa speleolozima iz Valjeva detaljno istražio pećinu radi izrade projekta za njen turističko uređenje (Lazarević, 1995).

Pećina je formirana u gornjokrednim krečnjacima, a predstavlja fosilni kanal nekadašnjeg podzemnog toka kojim su se vode sa Kupreškog polja (Mrtvica) drenirale prema vrelu rijeke Janj. Morfologija pećine je jednostavna – sastoji se od glavnog kanala i tri sporedna. Dužina glavnog kanala je oko 200 metara i na njegovom kraju se nalazi velika količina odronjenog materijala i pećinskog nakita. Ukupna dužina svih kanala je 420 metara. Širina glavnog kanala je od 8 do 10 m, a visina od 1 do 15 metara.

Pećina je izuzetno bogata pećinskim nakitom, posebno velikim saljevima na zidovima i brojnim stalaktitima na stropu pećine (slika 78). Brojni su i pećinski stubovi od kojih mnogi imaju značajne dimenzije. Velike površine pećine pokrivene su i stalagmitskim pločama i stalagmitima. Posebno se po bogatstvu pećinskog nakita izdvaja središnja dvorana, duga 58 metara.

Projekat uređenja pećine izrađen je u 1980. godine u Institutu za šumarstvo iz Beograda. Njegov autor je (kao i velikog projekata za uređenje turističkih pećina u Srbiji i BiH) R. Lazarević. On predviđa turističku stazu u dužini od 324, odnosno 372 m koja bi u nekim dijelovima pećine bila dvosmjerna, a u nekim jednosmjerna.

Razlozi za uređenje Vaganske pećine bili bi prema riječima autora:

Slika 78. Prva dvorana.

- obilje pećinskog nakita, različitih oblika, boja i dimenzija, a naročito obilje tavaničkog nakita (stalaktiti);
- blizina magistralnog puta Jajce – Šipovo – Kupres;
- blizina razvijene turističke regije, koju čine Plivina jezera i Jajce;
- blizina brojnih i atraktivnih prirodnih rijetkosti: vrelo Janja, Janjski otoci, vrelo Plive, Plivina jezera i vodopadi;
- položaj na kraškoj površi, vazdušnoj banji na visini 900–1.000 m sa sadržajima prirode visoke estetske vrijednosti (proplanci, vrtače, vidici).

I pored svih pobrojanih razloga do realizacije projekta uređenja pećine za turističke posjete nije došlo.

Pored nabrojanih potencijala treba spomenuti i prometni položaj, budući da pećina nije daleko od Uskoplja (Bugojno, Gornji i Donji Vakuf) ali i vrlo frekventnog pravca od srednje Bosne (Zenica, Travnik) prema Splitu.

5.14 BADANJ

Polupećina Badanj nalazi se u kanjonu rijeke Bregave, oko sedam kilometara nizvodno od Stoca (slika 79). Tu je, na kamenoj stijeni odvaljenoj sa stropa, 1976. godine otkri-

Slika 79. Položaj Badnja.

ven urezan crtež. Iako su oborine uništile više od polovine površine, može se raspoznati stražnja polovina neke životinje, vjerovatno konja, kako je to zaključio Đ. Basler koji je istraživao to mjesto (Basler, 1974). Više od samog vidljivog dijela crteža, čini se da je u ovom slučaju prevagnuo broj prikaza konja u paleolitskoj umjetnosti (24 % od ukupnog broja prikaza životinja) prema A.

Leroa-Gurhanu (1991). Pored toga Basler je zaključio, potaknut izuzetno velikim brojem kremenica (preko 300.000 komada) i definiranih alatki, i to samo iz dijela kojeg je on iskopavao za vrijeme trogodišnjeg istraživanja, da je Badanj stalno prebivalište paleolitskih lovaca, pa je i konj kao glavna lovna životinja bio od izuzetnog značaja. Međutim, istraživanja životinjskih kostiju i veza sa mogućim brojem stanovnika koji se mogao ishraniti mesom ubijenih životinja, pokazala su da je Badanj bio samo pri-

vremeno boravište ljudi u određenom vremenu, otprilike od marta do maja (Whallon, 1989), možda samo u vrijeme nekih obreda.

Crtež pripada mlađoj paleolitskoj umjetnosti (slika 80). On je nastao rukom nekog nadarenog lovca iz skupine epigravetijskih stanovnika koji su živjeli u tim područjima od otprilike 15.000 do 11.000 godine p.n.e. Prikaz konja se uglavnom objašnjava kao simbol muškosti. Ženski simbol su strelice ili rane na

Slika 80. Gravura konja (jelena?).

tijelu životinje. Nekoliko takvih strelica nalazi se i na crtežu iz Badnja. U paleolitskoj umjetnosti je općenito prihvaćeno da su slikovni prikazi u pećinama strogog ikonografski sastavljeni svijet obreda, u kome su "muški" i "ženski" simboli sasvim određeno raspoređeni. I Badanj je očigledno imao obrednu namjenu. Upravo zato, treba istaći da su u tom nalazištu, veoma brojni nalazi ogrlica kojima se ne može osporiti obredna uloga. Ogrlice iz Badnja su gotovo sve izrađene od školjki i jelenjih zuba. Neki od tih zuba su bili i dodatno ukrašeni. Upravo ta prisutnost jelena na ogrlicama upućuje na razložnost ostavljanja otvorenim pitanja: da li crtež iz Badnja predstavlja konja ili jelena (Mulaomerović, 2002a)? Tim prije jer su i Whallonova istraživanja u Badnju pokazala da su kosti jelena najčešće među nalazima životinjskih kostiju – više od polovine u gotovo svim slojevima.

Jedinstven paleolitski crtež na prostoru jugoistočnog Balkana, bogata paleta koštanih ukrasa paleolitskih lovaca koji su nađeni prilikom iskopavanja, veliki broj kremenih alatki, uz izuzetnu estetsku vrijednost krajolika (slika 81) sa rijekom Bregavom i njеним plitkim kanjonom, nude neslućene turističke mogućnosti pećine Badanj. Ostaje problem upravljanja ovim objektom koji bi se mogao riješiti u sklopu nekog lokalnog

Slika 81. Položaj Badnja iznad kanjona Bregave.

arheološkog parka kao javne ustanove. Blizina Stoca sa kulturno-historijskim i arhitektonskim vrijednostima (antički grad Daorson sa kiklopskim zidom, srednjovjekovna nekropola stećaka na Radimlji, srednjovjekovni grad Vidoški, osmanska arhitektura) samo još više pojačava atraktivnost cijelog ovog kraja.

5.15 LEDENJAČA

Slika 82. Položaj Ledenjače.

Crteži u pećini Ledenjači za nauku su otkriveni prije 30-tak godina u okviru cijelovitih arheoloških i etnoloških istraživanja područja gornjeg Podrinja koja je vodio Z. Kajmaković (1976). Pećina se nalazi oko desetak minuta hoda od sela Budanj kod Miljevine (istočna Bosna), gradića na putu Trnovo – Foča (slika 82). Na ulazu u pećinu, na obje strane, na di-

jelovima koji nisu nadsvođeni nalaze se crteži. Stijena na koju su urezani ima površinu od oko 10 m^2 . Preovlađuju prikazi tačkastih polja uokvireni crtama i razni simboli (streljice, Sunce). Prema skromnim arheološkim ostacima koji su nađeni u iskopima u tlu ispod crteža, nalazište je, prema B. Čoviću (1978, 1987), vremenski stavljen u eneolit – rano bronzano doba.

Istraživači tih crteža, Kajmaković i Basler (Basler, 1980, 1985a) bave se uglavnom poljima sa tačkicama i oblicima prikazanim na slici 83. Kajmaković smatra da su to alatke, neka vrsta dlijeta, a Basler je u tim oblicima video *phaluse* na osnovu čega je zaključio da je pećina vjerovatno služila u nekim obredima vezanim za plodnost.

Kasnija istraživanja su pokazala da su “*phalusi*”, odnosno, “alatke” zapravo prikazi ljudskih likova (Mulaomerović, 1998). Većinom su prikazani dosta pojednostavljeno, ali na nekim su naznačene i osnovne crte lica (oči, usta). Uglavnom su prikazani sprjeda, ali ima prikaza i sa strane. Može se primijetiti da je iscrtana i odjeća, neka vrsta pokrivača kojom su bili zamotani. To bi upućivalo na neko hladnije doba u historiji kada su nastali ti crteži, možda početak željeznog doba (Basler, 1985b). Posebno je

Slika 83. Gravure ljudskih figura (jedna sa atributima sunca).

Slika 84. Gravure tačkastih polja i ljudskih likova.

zanimljiv ljudski lik čija su prsa naročito ukrašena. Već sama činjenica da je on jedan jedini od mnoštva likova sa takvim ukrasom daje mu poseban značaj. Ukras na prsima u obliku izdijeljenog četverokuta na više trokutastih polja upućivao bi na Sunčevu

simboliku. Sličan prikaz na prednjoj strani imaju i glineni kipići sa nalazišta Pod kod Bugojna (Čović, 1987).

Brojnost i raznolikost prikaza ne omogućavaju jednostavan odgovor na pitanje koja je svrha ovih crteža. Najbliže značenje za nekoliko izdijeljenih krugova jeste da simboliziraju Sunce. Značenje tačkastih polja, uokvirenih crtom ili bez nje ostaju bez valjanog odgovora. To je jedan od najrasprostranjenijih crteža u bronzanom dobu. Nalazi se na kamenim gromadama megalitskog hrama u Tarksienu nedaleko od Valette na Malti (koji je posvećen jednoj od brojnih malteških prahistorijskih Venera koje simboliziraju plodnost), preko Val Camonice na sjeveru Italije gdje su tačke raspoređene u skup pravilnih polja, do daleko na sjever Norveške, na brojnim crtežima na stijenama. Ono što se sigurno može zaključiti jeste da je pećina Ledenjača kroz duže vremensko razdoblje služila kao obredno mjesto različitim skupinama ljudi od eneolita do, možda, ranog željeznog doba.

Turistička vrijednost pećine Ledenjače ogleda se u atraktivnosti jedinstvene kompozicije gravura u stijeni iz predistorije. Uz gravure na ulazu u Djevojačku pećinu kod Kladnja, ovo su jedini pećinski crteži ovih dimenzija južno od poznate doline Val Camonica u sjevernoj Italiji (Priuli, 1985). Pojedinačni crteži nalaze se još na lokalitetu "Pisana stijena" kod sela Žlijeb (Višegrad) (Stratimirović, 1891), u Kozlogradskim stijenama kod sela Robovići (Foča) (Basler, 1980, 1985a), na Vezirovoj bradi (Prokletije, Srbija), na stijeni u Lipcima (Boka Kotorska, Crna Gora) (Pušić, 1966) i na stijeni kod sela Tren u Albaniji (Korkuti, 1971), ali ni izdaleka u tom broju kao na ulazu u Ledenjaču.

Pored prezentiranja crteža i dio pećine bi se mogao urediti za posjetu turista, bez obzira što pećina nema estetskih vrijednosti. Za tu svrhu bi trebalo u selu Budanj napraviti prijemni punkt na koji bi upućivala turistička tabla na magistralnom putu. Budući da su crteži na ulaznom dijelu nema potrebe za bilo kakvim infrastrukturnim zahvatima ni u pećini ni na samom ulazu (eventualno diskreciono odstojanje od crteža kombinacijom drvenih stupova i užadi). Broj posjetilaca ograničen je samo mogućnošću kontrole (radi nesavjesnog oštećivanja).

6. LOKALNI RAZVOJ I SPELEOTURIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

6.1 LOKALNI RAZVOJ

Lokalni ekonomski razvoj u Bosni i Hercegovini posljednje dvije decenije oblikovao se kao rezultat tranzicije društvenog, ekonomskog i političkog sistema, formiranja države Bosne i Hercegovine, teritorijalne organizacije utemeljene na Ustavu i Washingtonskom sporazumu, ratnih razaranja 1992.–95., destrukcije stanovništva i lokalne ekonomije, destrukcije infrastrukture, presjecanja tokova stanovništva, kapitala, angažmana međunarodne zajednice (UNDP, EC, Delegacija EC u BiH, USAID, GTZ, SIDA i drugi), međunarodnih programa i projekata podrške lokalnom ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine, angažmana entitetskih saveza lokalnih zajednica (općina i gradova).

Oko petine stanovništva u lokalnim zajednicama živi ispod linije siromaštva, a još trećina na najmanji potres na tržištu može biti gurnuta ispod te linije. Stopa nezaposlenosti, mjerena na temelju evidencija biroâ za zapošljavanje i zavodâ za statistiku, prelazi 40 %. Prema tome, preko 40 % radne snage nije aktivno, odnosno, njegov potencijal je neiskorišten. Problem siromaštva, nejednakosti i nezaposlenosti u lokalnim zajednicama traži nove politike lokalnog ekonomskog razvoja utemeljene na novim teorijama lokalnog ekonomskog razvoja. Okvir za rješenje treba tražiti u punoj valorizaciji svih prirodnih, ljudskih i infrastruktturnih potencijala svake lokalne zajednice. Iskustva pokazuju da to može biti rješenje.

Tehnike lokalnog ekonomskog razvoja mogu dati brze i efikasne rezultate u vezi sa problemom nezaposlenosti i siromaštva. Specifičnost lokalnog ekonomskog razvoja je i u tome što lokalne zajednice mogu brže i fleksibilnije da reagiraju na promjene. Lokalni ekonomski razvoj je dosta uspješan instrument za ekonomsku tranziciju.

Koraci za valorizaciju uočene poslovne mogućnosti, za valorizaciju potencijala speleološkog turizma su: uspostavljanje referata ili službe u lokalnoj zajednici koja bi preuzeila obavezu razvoja potencijala u turističku atrakciju, uspostavljanja prijateljskog poslovnog okruženja za razvoj speleoturizma, uspostavljanje partnerstva između privatnog i javnog sektora u razvoju speleoturizma, revidiranje ili razvijanje postupaka

i procedura u vezi sa registracijom onih koji bi se bavili speleoturizmom i svih regulativa u vezi sa njihovim poslovnim turističkim aktivnostima, uspostavljanje politike jednakih mogućnosti koja osigurava svima da ispune svoje potencijale, priprema ekonomskog pregleda lokalne zajednice, razvijanje strategije integrirajućeg i inkluzivnog lokalnog ekonomskog razvoja i inkorporiranje speleoturizma u nju.

Od instrumenata koji stoje na raspolaganju za lokalni ekonomski razvoj, a samim tim i za razvoj speleoturizama posebno su interesantni i korisni: instrumenti za povećanje pristupa lokalno raspoloživim finansijskim sredstvima, instrumenti za podršku razvoju mikro, obiteljskih i malih poduzeća, instrumenti za izgradnju lokalne infrastrukture koja podržava turističku aktivnost, instrumenti za razvoj ljudskog potencijala i edukativne aktivnosti. Posebnu pažnju treba podrška kreiranju i prezentiranju projekta lokalnog ekonomskog razvoja, projekta razvoja speleoturizma u lokalnoj zajednici, disperziji informacija te stvaranju i jačanju svijesti o mogućnostima i vrijednostima razvoja speleoturizma.

U prethodnom poglavlju su identificirane pećine koje bi mogle biti predmet turističke valorizacije, odnosno općine koje bi mogle speleoturizam inkorporirati u svoj lokalni razvoj. To su:

1. Općina Hadžići (pećina Megara),
2. Općina Velika Kladuša (pećina Hukavica),
3. Općina Teslić (pećina Rastuša),
4. Općina Trnovo (pećina Klokočevica),
5. Općine Trnovo – Foča (pećina Ledenjača),
6. Općina Kladanj (Djevojačka pećina),
7. Općina Ilijaš (pećine na Bijambarama),
8. Općina Ravno (pećina Vjetrenica),
9. Općine Drvar – Bosansko Grahovo (pećina Ledenica),
10. Općina Drvar (Titova pećina),
11. Općina Pale (pećina Orlovača),
12. Općina Prača (Mračna pećina),
13. Općine Šipovo – Kupres (Vaganska pećina),
14. Općina Stolac (pećina Badanj),
15. Općina Sanski Most (pećina Hrustovača).

Generalno, sve navedene općine karakterizira ispodprosječan nivo ekonomske razvijenosti, nadprosječan nivo nezaposlenosti (tabela 4), neisokorišteni prirodni resursi, ispodprosječan nivo infrastrukturne povezanosti, ispodprosječan kvalitet urbane i komunalne opremljenosti, demografska struktura koju karakterizira starenje, depopulacija i migracije.

Općina	GDP pc FBiH 100	Stopa nezaposlenosti
Hadžići	99	62
Trnovo	39	64
Ilijaš	38	72
Pale	164	...
Prača	41	61
Foča	150	...
Kladanj	53	57
Teslić	72	...
Velika Kladuša	58	62
Sanski Most	54	49
Drvar	33	48
Šipovo	97	35
Kupres	101	...
Ravno	57	39
Stolac	46	72

Tabela 4. Pregled razvijenosti općina.

Izvor: Zavod za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

Deset od petnaest općina na čijoj teritoriji su identificirane potencijalne turističke općine ima nivo razvijenosti niži od 75 % bosansko-hercegovačkog prosjeka razvijenosti mjerenoj ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku. Pet općina ima manje od 50 % prosječne razvijenosti. Pet općina ima iznad ili prosječan nivo ekonomske razvijenosti. Zbog toga se naglašavaju efekti turizma, odnosno speleoturizma, na brži razvoj nedovoljno razvijenih područja, kao i njegov multiplikativni efekat na lokalni razvoj.

6.2 LOKALNI POTENCIJALI

Procjena potencijala i efekata razvoja speleoturizma na lokalni ekonomski razvoj temelji se na dostupnim podacima o ukupnom domaćem proizvodu po stanovniku, broju zaposlenih, broju nezaposlenih, broju stanovnika, stopi zaposlenosti, stopi nezaposlenosti, broju turista u općini i/ili kantonu, broju učenika osnovnih i srednjih škola u op-

ćini i/ili kantonu, broju studenta u općini i/ili kantonu, visini plata, nivou razvijenosti, kao i na tendencijama.

Zajednička karakteristika najvećeg broja općina na čijoj teritoriji su potencijalne turističke pećine je ispodprosječna razvijenost ili nerazvijenost, visoka nezaposlenost, depopulacija, loša saobraćjana i proizvodna infrastrukturna te komunalna i urbana opremljenost.

Na najmanje razvijenim općinama Kantona Sarajevo (Trnovo, Ilijaš i Hadžići) identificirane su potencijalne turističke pećine Megara, Bijambare i Klokočevica.

6.2.1 Općina Hadžići (Megara), Kanton Sarajevo

Općina Hadžići se suočava sa problemom nezaposlenosti (tabela 5). Potencijalni speleoturisti su učenici osnovnih i srednjih škola Kantona Sarajevo (oko 60.000), studenti (oko 33.000) i turisti koji posjećuju Kanton Sarajevo (oko 122.000). Pokretački faktori za razvoj speleoturizma na području općine Hadžići su pećina Megara sa svim svojim prirodnim vrijednostima, njena lokacija na samoj teritoriji Kantona Sarajevo, turističke potrebe i motivi potencijalnih turista (učenika, studenata, turista, istraživača, poslovnih ljudi, predstavnika međunarodnih organizacija i institucija), razvojni problemi, prije svega problem nezaposlenosti te institucionalna infrastruktura (turistička zajednica, ministarstva, drugo).

Hadžići	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	122.035
Zaposleni O	Rastuća	3.291
Plata O	Rastuća	643
Stopa zaposlenosti		38
Nezaposleni O		5.440
Stopa nezaposlenosti		62
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	39.942
Učenici – srednje škole K	Smanjenja	19.957
Visoko obrazovanje K	Rastuća	33.372
Stanovništvo	Rastuća	22.140
Površina km ²		273
GDP u hilj. KM		123.677
GDP pc u KM		5.586
FBiH = 100		99
BiH = 100		105

Tabela 5. Nivo razvijenosti i potencijal općine Hadžići (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008i; Podaci preuzeti iz projekta za Fond nauke Kantona Sarajevo, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, 2008.; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.2 Općina Sanski Most (Hrustovača), Unsko-sanski kanton

Nivo ekonomске razvijenosti općine Sanski Most se nalazi na oko 50 % prosjeka Federacije, mjereno ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku i stopom zaposlenosti (tabela 6). Potencijali za razvoj speleoturizma su turisti koji posjećuju Kanton po osnovu drugih turističkih motiva (oko 20.000), zatim učenici osnovnih i srednjih škola u kantonu (oko 43.000) te studenti (oko 5.000).

Sanski Most	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	20.044
Zaposleni O	Smanjenja	4.571
Plata O	Rastuća	535
Stopa zaposlenosti		51
Nezaposleni O		4.317
Stopa nezaposlenosti		49
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	31.333
Učenici – srednje škole K	Smanjenja	12.320
Visoko obrazovanje K	Rastuša	4.687
Stanovništvo		44.859
Površina km ²		781
GDP u hilj. KM		138.096
GDP pc u KM		3.078
FBiH = 100		55
BiH = 100		58

Tabela 6. Nivo razvijenosti i potencijal općine Sanski Most (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008c; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.3 Općina Velika Kladuša (Hukavica), Unsko-sanski kanton

Pećina Hukavica mogla bi biti element lokalnog razvoja općine Velika Kladuša. Potencijali i mogućnosti lokalnog razvoja temeljenog na ovoj pećini su, pored njegove prirodne vrijednosti i ljepote, lokacija u neposrednoj blizini državne granice sa Republikom Hrvatskom, blizina Nacionalnog parka Plitvice, Nacionalnog parka Una, mogućnost korištenja fondova IPA za prekograničnu suradnju, oko 44.000 učenika

u osnovnim i srednjim školama, skoro 5.000 studenata te oko 20.000 turista koji su posjetili Unsko-sanski kanton u prošloj godini. Speleoturizam sam za sebe neće moći riješiti problem nerazvijenosti (oko 50 % prosjeka Federacije Bosne i Hercegovine, mjereno GDPpc) i visoku stopu nezaposlenosti (tabela 7), ali sigurno može doprinijeti kreiranju atmosfere razvoja.

Velika Kladuša	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	20.004
Zaposleni O	Smanjenja	4.533
Plata O	Rastuća	570
Stopa zaposlenosti		38
Nezaposleni O		7.455
Stopa nezaposlenosti		62
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	31.333
Učenici – srednje škole K	Smanjenja	12.320
Visoko obrazovanje K	Rastuća	4.687
Stanovništvo	Smanjenja	46.124
Površina km ²		331
GDP u hilj. KM		150.738
GDP pc u KM		3.268
FBiH = 100		58
BiH = 100		61

Tabela 7. Nivo razvijenosti i potencijal općine Velika Kladuša (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008c; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.4 Općina Teslić (Rastuša), Regija Doboј

U lokalnom razvoju Općine Teslić svoje mjesto bi mogla imati pećina Rastuša. Potencijalni posjetioci, speleoturisti bi mogli biti učenici i studenti sa područja ove općine (tabela 8), ali i regije kojoj pripada te centara kojima gravitira.

Teslić	Tendencija	
Turisti O		2.584*
Zaposleni O		7.052*
Plata O		
Stopa zaposlenosti		
Nezaposleni O		
Stopa nezaposlenosti		
Učenici – osnovne škole R		4.319*

Teslić	Tendencija	
Učenici – srednje škole R		1.443*
Visoko obrazovanje R		0
Stanovništvo		48.731
Površina km ²		820
GDP u hilj. KM		187.648
GDP pc u KM		3.851
FBiH = 100		72
BiH = 100		81

Tabela 8. Nivo razvijenosti i potencijal općine Teslić (O – općina, R – regija)

Podaci o učenicama u osnovnim školama za općinu Teslić preuzeti sa: <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/OSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008; Podaci o učenicima u srednjim školama za općinu Teslić preuzeti sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/SSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008; Podaci o broju studenata za općinu Teslić preuzeti sa <http://www.rzs.rs.ba/SaopstenjaObrazCIR.htm> 10. 10. 2008.

6.2.5 Općina Trnovo (Klokočevica), Kanton Sarajevo

Općina Trnovo ima ispodprosječan nivo ekomske razvijenosti mjereno domaćim proizvodom po stanovniku i nadprosječnu stopu nezaposlenosti (tabela 9). U lokalnom razvoju Općine Trnovo koji se posljednjih godina temelji na razvoju zimskog sport-skog turizma (olimpijska planina Bjalašnica) i imidžu olimpijade (Sarajevo 1984), izgrađena smještajna, sportska i saobraćajna infrastruktura otvara prostor za turističku eksploraciju pećine Klokočevice. Potencijalni posjetioci mogu biti turisti koji posjećuju Kanton Sarajevo (preko 122.000), učenici osnovnih i srednjih škola (oko 60.000), studenti (preko 33.000), predstavnici međunarodnih organizacija i institucija te diplomatskog kora u Sarajevu. Potencijal su i sve one posjete i aktivnosti Sarajevu kao glavnom gradu Bosne i Hercegovine (delegacije poslovnih ljudi, predstavnici međunarodnih organizacija i institucija, drugi). U svakom slučaju dovoljan potencijal su već i samo posjetioci ove planine.

Trnovo	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	122.035
Zaposleni O	Rastuća	227
Plata O	Rastuća	706
Stopa zaposlenosti		36
Nezaposleni O		403
Stopa nezaposlenosti		64
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	39.942
Učenici – srednje škole K	Smanjenje	19.957
Visoko obrazovanje K	Rastuća	33.372
Stanovništvo		2.182
Površina km ²		338
GDP u hilj. KM		4.757
GDP pc u KM		2.180
FBiH = 100		39
BiH = 100		41

Tabela 9. Nivo razvijenosti i potencijal općine Trnovo (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008i; Podaci preuzeti iz projekta za Fond nauke Kantona Sarajevo, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, 2008.; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.6 Općina Kladanj (Djevojačka pećina), Tuzlanski kanton

Općina Kladanj sa oko 50 % prosječnog nivoa ekonomske razvijenosti Federacije Bosne i Hercegovine, sa nadprosječnom stopom nezaposlenosti (tabela 10), u strategiji svog lokalnog razvoja mogla bi inkorporirati speleoturizam, odnosno turističku eksploataciju Djevojačke pećine. Potencijal i šansa su imidž i prepoznatljivost ove pećine, ne samo kao speleološkog nego i kao vjerskog, tradicijskog objekta. Potencijalni posjetioci mogu biti učenici osnovnih i srednjih škola Tuzlanskog kantona (oko 77.000), studenti Univerziteta u Tuzli (oko 13.000), ali i drugih univerziteta u Federaciji BiH (Zenica, Sarajevo, Travnik), turisti koji posjećuju Tuzlanski kanton (oko 35.000). Turističku eksploataciju ovog objekta mogla bi podržati kantonalna strategija utemeljena, između ostalog, i na razvoju turizma i promjeni imidža kantona, boljoj saobraćajnoj povezanosti Sarajeva i Tuzle.

Kladanj	Tendencija	
Turisti K	Smanjenje	35.307
Zaposleni O	Rastuća	2.197
Plata O	Rastuća	621
Stopa zaposlenosti		43
Nezaposleni O		2.916
Stopa nezaposlenosti		57
Učenici – osnovne škole K	Smanjenje	52.350
Učenici – srednje škole K	Smanjenje	24.650
Visoko obrazovanje K	Smanjenje	12.533
Stanovništvo		15.243
Površina km ²		331
GDP u hilj. KM		45.682
GDP pc u KM		2.997
FBiH = 100		53
BiH = 100		56

Tabela 10. Nivo razvijenosti i potencijal općine Kladanj (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008b; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.7 Općina Ilijaš (Bijambare), Kanton Sarajevo

Bijambare su jedna od rijetkih pećina koja se turistički eksplotira, budući da je dobila finansijsku podršku Delegacije Evropske Komisije za razvoj turizma u Bosni i Hercegovini. U dane vikenda ovu pećinu posjeti nekoliko stotina posjetilaca. Potencijal pećine je njena lokacija na području Kantona Sarajevo, saobraćajna komunikacija Sarajevo – Tuzla, turisti koji već posjećuju Sarajevo (oko 122.000), učenici osnovnih i srednjih škola Kantona (oko 60.000), studenti (preko 33.000), kao i druge mogućnosti koje otvara glavni grad države. S obzirom da općina ima nivo razvijenosti ispod 50 %, kao i da se suočava sa visokom stopom nezaposlenosti (tabela 11), Bijambare bi mogle biti sadržaj koji generira razvoj i oko koga se razvijaju drugi podržavajući sadržaji.

Ilijaš	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	122.035
Zaposleni O	Smanjenje	1.858
Plata O	Rastuća	583
Stopa zaposlenosti		28
Nezaposleni O		4.873
Stopa nezaposlenosti		72

Ilijaš	Tendencija	
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	39.942
Učenici – srednje škole K	Smanjenje	19.957
Visoko obrazovanje K	Rastuća	33.372
Stanovništvo		17.572
Površina km ²		309
GDP u hilj. KM		38.055
GDP pc u KM		2.166
FBiH = 100		38
BiH = 100		41

Tabela 11. Nivo razvijenosti i potencijal općine Ilijaš (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008i; Podaci preuzeti iz projekta za Fond nauke Kantona Sarajevo, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, 2008.; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.8 Općina Ravno (Vjetrenica), Hercegovačko-neretvanski kanton

Kada je riječ o lokalnom razvoju Općine Ravno on je na oko 50 % federalnog prosjeka mjereno ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku (tabela 12). Teza o speleoturizmu kao komponenti lokalnog razvoja mogla bi se dokazati na primjeru općine Ravno. Pogodnosti su blizina Dubrovnika, Dalmacije, izuzetna prirodna vrijednost pećine Vjetrenice, kvalificiranost i posvećenost pećini članova lokalne speleološke udruge, svijest i interes lokalne zajednice, kao i entitetskih i drugih institucija, naučna i istraživačka potpora ANUBiH, međunarodnih organizacija i institucija (UNESCO, IUCN). Potencijal su turisti koji posjete Kanton (oko 83.000), učenici osnovnih i srednjih škola (oko 33.000) i studenti Univerziteta u Mostaru, ali i posjetioci Dubrovnika i Trebinja. Značajan potencijal za ovaj objekat su članovi međunarodnih i domaćih speleoloških organizacija, istraživači (npr. biospeleolozi).

Ravno	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	82.563
Zaposleni O	Smanjenja	44
Plata O	Rastuća	808
Stopa zaposlenosti		61
Nezaposleni O		28
Stopa nezaposlenosti		39
Učenici – osnovne škole K	Rastuća	22.957
Učenici – srednje škole K	Smanjenja	10.130

Ravno	Tendencija	
Visoko obrazovanje K	Rastuća	5.120
Stanovništvo		1.346
Površina km ²		331
GDP u hilj. KM		4.337
GDP pc u KM		3.222
FBiH = 100		57
BiH = 100		61

Tabela 12. Nivo razvijenosti i potencijal općine Ravno (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008h; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.9 Općina Bosansko Grahovo (Ledenica), Kanton 10

Lokalni razvoj općine Bosansko Grahovo determiniran je ispodprosječnim nivoom ekonomskog razvijenosti, 46 % nezaposlenošću radne snage, tendencijom smanjenja zaposlenosti i stagnacijom broja učenika što upućuje na problem depopulacije (tabela 13). Ekonomski turistička valorizacija pećine ne bi se mogla temeljiti samo na potencijalima lokalnog i kantonalnog turističkog tržišta (učenici oko 10.000). Prema tome, tržište bi trebalo tražiti na prostoru Dalmacije.

Bosansko Grahovo	Tendencija	
Turisti K	Smanjenje	1.492
Zaposleni O	Smanjenje	304
Plata O	Smanjenje	681
Stopa zaposlenosti		54
Nezaposleni O		260
Stopa nezaposlenosti		46
Učenici – osnovne škole K	Rastuća	6.725
Učenici – srednje škole K	Stagnacije	2.621
Visoko obrazovanje K		0
Stanovništvo		2.111
Površina km ²		780
GDP u hilj. KM		7.106
GDP pc u KM		3.366
FBiH = 100		60
BiH = 100		63

Tabela 13. Nivo razvijenosti i potencijal općine Bosansko Grahovo (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008g; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.10 Općina Drvar (Titova pećina), Kanton 10

Općina Drvar spada u najnerazvijenije općine mjereno nivoom ukupnog domaćeg proizvoda po stanovniku (tabela 14). Potencijal i šanse za lokalni razvoj temelje se na turističkoj valorizaciji Titove pećine i Ledenice kao “paketa”, blizini Dalmacije, novim trendovima u turizmu, porastu interesa za avanturistički turizam.

Drvar	Tendencija	
Turisti K	Smanjenje	1.492
Zaposleni O	Rastuća	1.121
Plata O	Rastuća	500
Stopa zaposlenosti		52
Nezaposleni O		1.035
Stopa nezaposlenosti		48
Učenici – osnovne škole K	Rastuća	6.725
Učenici – srednje škole K	Stagnacije	2.621
Visoko obrazovanje K		0
Stanovništvo		11.609
Površina km ²		589
GDP u hilj. KM		21.660
GDP pc u KM		1.866
FBiH = 100		33
BiH = 100		35

Tabela 14. Nivo razvijenosti i potencijal općine Drvar (Titova pećina)
(O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008g; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.11 Općina Prača – Pale (Mračna pećina), Sarajevska regija

Općina Prača – Pale je jedna u nizu tzv. “podjeljenih” lokalnih zajednica koje su nastale tokom ranih devedesetih godina. Dostupne statističke informacije upućuju na zaključak da je riječ o “krhkoj lokalnoj ekonomiji” koja se suočava sa visokom stopom nezaposlenosti (tabela 15). Potencijalni posjetioci Mračne pećine su učenici osnovnih škola sa područja općine (oko 2.900), kao i turisti koji tradicionalno posjećuju Jahorinu, olimpijsku planinu sa veoma dugom turističkom tradicijom. Potencijal je i činjenica da se u blizini ove pećine nalazi i druga, mnogo poznatija pećina Orlovača. Institucionalna, smještajna, ugostiteljska i druga infrastruktura koja već postoji na Palama, Jahorini i u Sarajevu mogla bi biti korištena i za promociju i razvoj ove turističke pećine.

Prača – Pale	Tendencija	
Turisti O	Rastuća	0
Zaposleni O	Smanjenja	117
Plata O	Rastuća	575
Stopa zaposlenosti		39
Nezaposleni O		142
Stopa nezaposlenosti		61
Učenici – osnovne škole O	Smanjenja	2.940
Učenici – srednje škole O	Smanjenja	47
Visoko obrazovanje O		0
Stanovništvo	Smanjenja	1.088
Površina km ²		86
GDP u hilj. KM		2.523
GDP pc u KM		2.319
FBiH = 100		41
BiH = 100		44

Tabela 15. Nivo razvijenosti i potencijal općine Prača – Pale (O – općina, K – kanton).

Izvor: Anon., 2008f; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.12 Općina Pale (Orlovača), Regija Istočno Sarajevo

Turizam je bitna komponenta razvoja općine Pale. Razvoj speleoturizma oko pećine Orlovača mogao bi biti komplementaran postojećim aktivnostima. Speleoturizam bi mogao obogatiti zimsku ponudu i ponuditi vrijedan sadržaj za ljetnu sezonu i tako doprinijeti smanjivanju sezonskih oscilacija. Šansa i potencijal za speleoturizam u ovoj lokalnoj zajednici je blizina Sarajeva, velika koncentracija turista, učenika, studenata, poslovnih ljudi, izgrađena turistička, saobraćajna, komunalna, smještajna i ugostiteljska infrastruktura.

Pale	Tendencija	
Turisti K		28.511
Zaposleni O		6.310
Plata O		
Stopa zaposlenosti		
Nezaposleni O		
Stopa nezaposlenosti		
Učenici – osnovne škole K		2.076
Učenici – srednje škole K		89
Visoko obrazovanje K		8.509*

Pale	Tendencija	
Stanovništvo		26.847
Površina km ²		492
GDP u hilj. KM		208.498
GDP pc u KM		7.766
FBiH = 100		164
BiH = 100		146

Tabela 16. Nivo razvijenosti i potencijal općine Pale (O – općina, K – kanton).

Izvor: Službena web stranica Zavod za statistiku RS, Banjaluka, 2008., <http://www.rzs.rs.ba/>; Podaci o učenicama u osnovnim školama preuzeti sa: <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/OS-Pocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008; Podaci o učenicima u srednjim školama preuzeti sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/SSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008; Podaci o broju studenata preuzeti 10. 10. 2008. sa <http://www.rzs.rs.ba/SaopstenjaObrazCIR.htm>.

*Broj studenata na Univerzitetu Istočno Sarajevo.

6.2.13 Općine Šipovo (Vaganska pećina) – Kupres, Kanton 10

Vaganska pećina bi mogla biti dio lokalne ekonomije općina Šipovo i Kupres. Riječ je o veoma rijetko naseljenom području (oko 20 stanovnika na km²), bez značajnije proizvodne infrastrukture (tabela 17), sa mogućnostima za razvoj poljoprivrede i stočarstva. Ova pećina bi mogla biti nova turistička atrakcija u kantonalnoj turističkoj ponudi, kao i element povezivanja lokalne ekonomije Kupresa i Šipova. Rizici i prepreke su brojni (institucionalni, infrastrukturni, drugi). Potencijalno tržište bi mogli biti učenici osnovnih i srednjih škola (oko 10.000), kao i turisti koji već posjećuju ovo područje zbog skijanja i nekih drugih sadržaja (oko 2.800). Kao potencijal bi se mogla uzeti blizina Splita. Drugim riječima, i ovaj sadržaj speleoturizma bi se mogao tretirati kao dio turističke ponude dalmatinskog zaleđa, koji bi mogao zadovoljiti nove potrebe turista tokom ljetovanja (avantura, novo iskustvo, novo znanje, priča, osjećaj). Kao potencijal bi se mogli označiti i fondovi, programi i projekti za podršku prekograničnoj suradnji na području turizma i lokalnog razvoja nerazvijenih područja, formiranje prekogranične regije Dalmacija – Hercegovina ili Herceg–Dalmacija, IPA i drugo.

	Tendencija	Šipovo	Tendencija	Kupres
Turisti K		296*	Rastuća	2.763
Zaposleni O		1.913	Smanjenja	748
Plata O			Rastuća	594
Stopa zaposlenosti				65
Nezaposleni O				404
Stopa nezaposlenosti				35

	Tendencija	Šipovo	Tendencija	Kupres
Učenici – osnovne škole K			Rastuća	6.725
Učenici – srednje škole K		1.065*	Stagnacija	2.621
Visoko obrazovanje K		458*		0
Stanovništvo		10.518	Smanjenja	3.056
Površina km ²		551		570
GDP u hilj. KM		48.649		20.038
GDP pc u KM		4.625		5.715
FBiH = 100		81,9		101
BiH = 100		86,9		107

Tabela 17. Nivo razvijenosti i potencijal općina Šipovo i Kupres (O – općina, K – kanton). Izvor: Službena web stranica Zavod za statistiku RS, Banjaluka, 2008., <http://www.rzs.rs.ba/>; Podaci o učenicama u osnovnim školama općine Šipovo preuzeti sa: <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/OSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008.; Podaci o učenicima u srednjim školama općine Šipovo preuzeti sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/SSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008.; Podaci o broju studenata na području općine Šipovo preuzeti 10. 10. 2008. sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/ObrazCIR.htm>.

*Podaci za općinu.

6.2.14 Općina Stolac (Badanj), Hercegovačko-neretvanski kanton

Lokalni razvoj općine Stolac ne dostiže ni 50 % prosjeka Federacije Bosne i Hercegovine mjereno ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku i ne osigurava radno aktiviranje oko 70 % radne snage (tabela 18). Gustina naseljenosti je manja od 40. Potencijali i šanse za turističku eksplotaciju pećine Badanj su turisti koji posjećuju područje Kantona (oko 83.000), učenici osnovnih i srednjih škola u Kantonu (oko 33.000), kao i studenti koji studiraju na području Kantona, ali i drugim univerzitet-skim centrima (Dubrovnik, Trebinje) te blizina Dubrovnika i Međugorja.

Stolac	Tendencija	
Turisti K	Rastuća	82.563
Zaposleni O	Smanjenja	953
Plata O	Rastuća	646
Stopa zaposlenosti		28
Nezaposleni O		2.479
Stopa nezaposlenosti		72
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	22.957
Učenici – srednje škole K	Smanjenja	10.130
Visoko obrazovanje K	Rastuća	5.120
Stanovništvo	Rastuća	13.360

Stolac	Tendencija	
Površina km ²		286
GDP u hilj. KM		34.695
GDP pc u KM		2.597
FBiH = 100		46
BiH = 100		49

Tabela 18. Nivo razvijenosti i potencijal općine Stolac (O – općina, K – kanton).
Izvor: Anon., 2008h; Podaci Zavoda za programiranje Federacije BiH, Sarajevo, 2008.

6.2.15 Općine Foča (Ledenjača) – Trnovo, Regija Istočno Sarajevo

Na putu Trnovo – Foča nalazi se potencijalni speleoturistički objekat – pećina Ledenjača. Njen razvoj bi mogao biti zajednički projekat ove dvije općine. Jedna je izrazito nerazvijena, sa nivoom razvijenosti koji se kreće ispod 40 % federalnog prosjeka ukupnog domaćeg proizvoda po stanovniku (tabela 19). Potencijali su učenici osnovnih i srednjih škola (preko 60.000), studenti, turisti (preko 120.000).

	Tendencija	Trnovo	Foča
Turisti K	Rastuća	122.035	4.716*
Zaposleni O	Rastuća	227	3.667
Plata O	Rastuća	706	
Stopa zaposlenosti		36	
Nezaposleni O		403	
Stopa nezaposlenosti		64	
Učenici – osnovne škole K	Smanjenja	39.942	1763*
Učenici – srednje škole K	Smanjenje	19.957	885*
Visoko obrazovanje K	Rastuća	33.372	66*
Stanovništvo		2.182	25.338
Površina km ²		338,4	1.114
GDP u hilj. KM		4.757	180.698
GDP pc u KM		2.180	7.131
FBiH = 100		38,6	150
BiH = 100		40,9	134

Tabela 19. Nivo razvijenosti i potencijal općina Trnovo i Foča (O – općina, K – kanton).
Izvor: Službena web stranica Zavod za statistiku RS, Banjaluka, 2008., <http://www.rzs.rs.ba/>; Podaci o učenicama u osnovnim školama za općinu Foča preuzeti sa: <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/OSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008.; Podaci o učenicima u srednjim školama za općinu Foča preuzeti sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja/Obrazovanje/2008/SSPocetak07-08Prilog.xls> 10. 10. 2008.; Podaci o broju studenata za Foču preuzeti 10. 10. 2008. sa <http://www.rzs.rs.ba/Saopstenja-ObrazCIR.htm>.

*Podaci za općinu.

6.3 IZAZOVI I PRILIKE SPELEOTURIZMA I LOKALNOG RAZVOJA

Lokalne zajednice na čijoj teritoriji su evidentirane potencijalne turističke pećine sa nivoom ekomske razvijenosti nižim od tri četvrte federalnog prosjeka ekomske razvijenosti mjerenoj visinom ukupnog domaćeg proizvoda po stanovniku imaju oko 204.000 stanovnika i oko 23.000 radnih mjesta. Potencijalno tržište za razvoj speleoturizma komponirano od turista koji su pokazali interes za ova područja, studenata i učenika, istraživača može se procijeniti na oko 573.000 posjetilaca. Kao potencijal za kreiranje potražnje za ovim vidom turizma može se uzeti ukupna školska i studentska populacija, kao i turisti koji posjećuju Bosnu i Hercegovinu i koji su pokazali interes za njenu turističku ponudu (tabela 20).

Bosna i Hercegovina	Tendencija	
Učenici osnovnih škola	Smanjenja	380.686
Učenici srednjih škola	Smanjenja	160.497
Studenti	Rasta	104.280
Turisti	Rasta	583.742

Tabela 20. Okvirni speleoturistički potencijali Bosne i Hercegovine.

Izvor: Podaci o obrazovanju za BiH preuzeti 15. 10. 2008. sa <http://bhas.ba/ARHIVA/2008/> SAO/EDU/1.pdf; Podaci o broju turista preuzeti 15. 10. 2008 sa <http://bhas.ba/Arhiva/2007/> Saopcenja/Turizam/turizam_A_07.pdf.

S obzirom na trendove u turističkoj potrošnji, kod analize potencijalnog tržišta za navedene objekte u preliminarnu analizu bi se mogli uzeti i podaci o turističkoj atraktivnosti, mjerenoj brojem turista kontaktnih područja, Hrvatske i Crne Gore. Prema podacima državnih zavoda za statistiku ovih zemalja, 2007. godine je registrirano preko 11 miliona turista: Hrvatska preko 10 miliona i Crna Gora oko 1,1 milion (Anon., 2008k; Anon., 2008j).

Prema dostupnim podacima riječ je o potencijalu od oko 1,2 miliona posjetilaca u prvom krugu izvan samih lokalnih zajednica, odnosno od oko 11 miliona u drugom krugu, krugu neposrednog regionalnog okruženja (slika 85). Kako od ovog potencijala kreirati tržište za speleoturiste, kako njima ovladati i kako njime dominirati?

Lokalne zajednice u Bosni i Hercegovini imaju priliku da podignu zavjesu sa svojih prirodnih vrijednosti, pa i sa pećina, i tako otvore prostor za razvoj speleoturizma. To je mogućnost kojim bi se ovaj, za sada, nevidljivi ekomski potencijal učinio vidljivim i kroz turizam ekomski valorizirao. Mogla bi to biti vrata ka budućnosti, ka

razvoju lokalnih zajednica. To zahtijeva novo razmišljanje, praćenje promjene navika i novih razvojnih paradigma u lokalnom razvoju. Kreatori razvoja u kojem speleoturizam može imati određenu razvojnu ulogu su poduzetnici, javni sektor, lokalna vlasta, biznis i civilni sektor. Veliki broj kreatora prepostavlja određenu fleksibilnost, drugačiji odnos prema veličini, razmjerama, praktičnim pitanjima, koordinaciji, brendiranju pećina i lokalne zajednice, kao i organiziranje. Platformu napretka speleoturizma u bosanskohercegovačkim lokalnim zajednicama određuje isključivo pogled naprijed, razvijanje novih ekološki, ekonomski, socijalno i humano osjetljivih platformi razvoja. Bitna komponenta je pristup znanju, informacijama, tehnologijama, sredstvima, institucijama, programima, projektima i tržištu. Pored prirodnih i drugih vrijednosti bosansko-hercegovačkih pećina veoma bitni su i mitovi, priče, bajke i emocije kojima speleoturizam mora biti veoma vješto protkan.

Speleoturizam kao komponenta lokalnog razvoja podrazumijeva reinveniciju vlasti, posebno lokalne vlasti (čija moć je u nastajanju i/ili jačanju), viziju promjene, ali ne i fantaziju (što je u periodu od kraja rata na ovomo bio čest slučaj). Lokalna zajednica treba u svoju viziju inkorporirati speleoturizam tako da i ona, lokalna zajednica i pećina, čiji razvoj se valorizira budu uočljive. Obrazovanje u tome ima naročit značaj. Lokalna

Slika 85. Položaj potencijalnih turističkih pećina u odnosu na mrežu glavnih puteva.

zajednica mora prihvatići da se sve mijenja, da se tržište budućnosti oblikuje, te da se je potrebno uključiti u taj proces, prihvatići proaktivnu ulogu (pa čak i liderstvo), fleksibilnost, vrednovanje inovacija i informacija, otvorenost i kooperaciju (Ohmae, 2007).

Promišljanje ekonomске valorizacije pećine kroz turističku eksploraciju treba da pomogne lokalnoj zajednici da viziju i maštu transformiraju u lokalni razvoj utemeljen na novim pristupima razvoja. Lokalne zajednice bi trebale razumijeti, kreirati, prenijeti i plasirati pećine kao naročitu turističku vrijednost. Bitno je identifikovanje tržišnih mogućnosti i razvijanje ciljane vrijednosti ponude kako bi se generirala nova energija lokalnog razvoja.

7. PROFIL LOKALNOG RAZVOJA IZABRANIH OPĆINA

Općine Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most izabrane su iz nekoliko razloga. Prvi je potpuna devastiranost socijalne i urbane strukture, budući da su u ratu 1992.–1995. godine bile potpuno uništene. “Osvajenje” teritorija od protivničkih vojski u navedenim općinama podrazumijevalo je izgon stanovništva, pljačku i potpuno razaranje. Drugi razlog je da su to općine u koje se ranije stanovništvo vratilo (povratnici) i koje nema razvojnih kapaciteta u industriji i trgovini, pa turizam ostaje kao najveća razvojna šansa. Svaku od tri općine naseljava, može se reći, mononacionalna struktura stanovništva pa će turizam doprinijeti smanjenju društvene i kulturne izoliranosti. Treći razlog je što se radi o graničnim općinama, bilo republičkim, bilo entitetskim, a ta činjenica je značajan faktor u regionalnim razvojnim politikama koje podržava Evropska Unija. Četvrti je razlog što se sve tri općine nalaze u tzv. dinarskom SE–NW pravcu pružanja kao zaleđu jadranske obale (slika 86) i dio su teritorije identificiranog klastera geoturizma (Clancy, 2006).

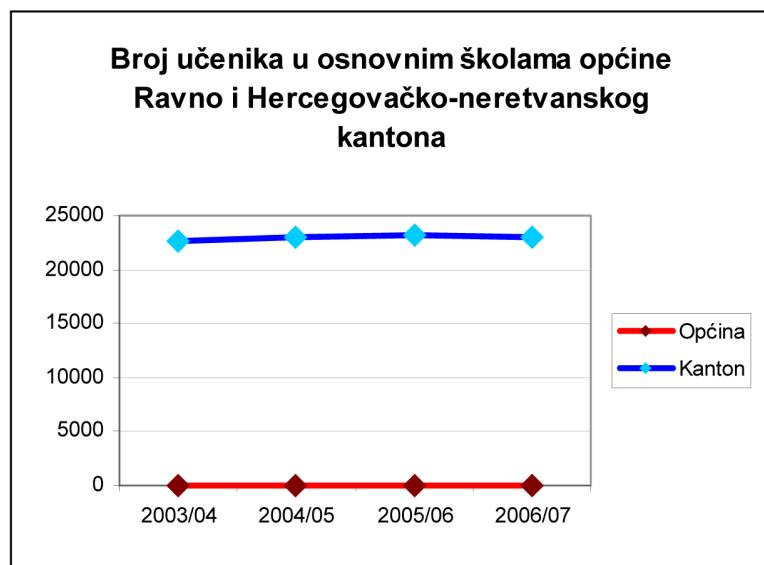

Slika 86. Položaj izabranih općina na karti Bosne i Hercegovine.

7.1 OPĆINA RAVNO (VJETRENICA)

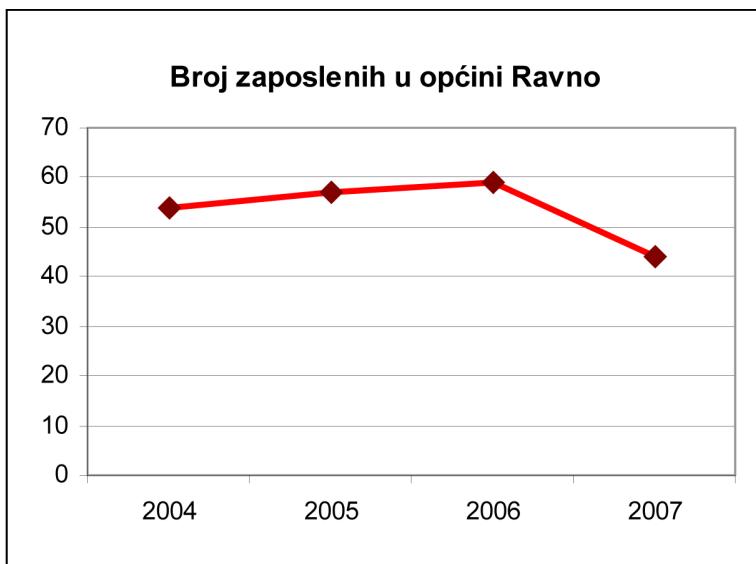
Općina Ravno ima 331 km^2 i pripada području sa mikroklimom koju determiniraju srednje godišnje vrijednosti atmosferskog pritiska od $1.003,2 \text{ mb}$, temperatura zraka od $16,1^\circ\text{C}$, oblačnost 4,2 desetine, godišnje vrijednosti absolutne maksimalne temperature zraka od $43,1^\circ\text{C}$ i minimalne temperature od $-0,9^\circ\text{C}$, količina padavina 1.240 mm i 2.068 sunčanih sati godišnje; nisu zabiljženi dani sa snježnim padavinama, evidentirana su 124 dana sa kišnim padavinama (Anon., 2008h). Na području općine nisu registrirana značajnija rudna bogatstva (Hodžić & Abdurahmanović, 2006). Na prostoru općine nema značajnijih prerađivačkih kapaciteta, kao ni kapaciteta teške industrije.

2004. godine općinu Ravno je naseljavalo 1.854 stanovnika, od čega Bošnjaka (Muslmana) 12 (0,65 %), Srba 91 (4,91 %) i Hrvata 1.751 (94,45 %) (Pejanović et al., 2006). Ovaj prostor je veom rijetko naseljen – manje od 20 stanovnika po km^2 , što pokazuje i broj učenika u općini (slika 87). Oko 30 % stanovnika općine je starije od 65 godina (tabela 21).

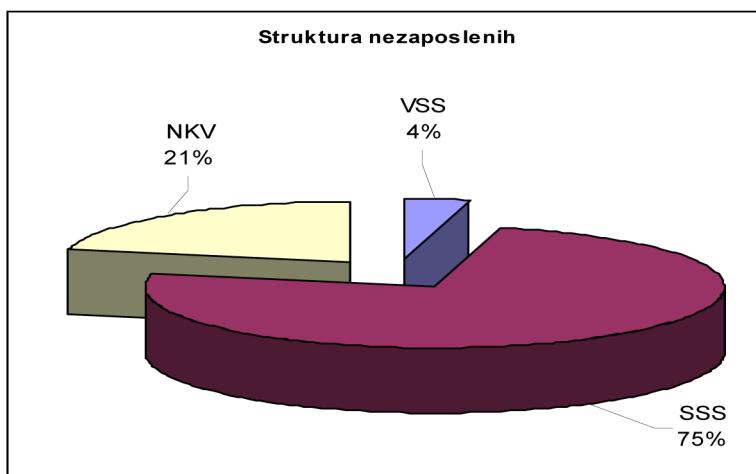
Slika 87. Kretanje broja učenika u osnovnim školama u općini Ravno i Hercegovačko-neretvanskom kantonu.

Izvor: Anon., 2008h.

Slika 88. Kretanje broja zaposlenih u općini Ravno.

Izvor: Anon., 2008h.

Slika 89. Struktura nezaposlenih (SSS = SSS, NSS, VKV, KV, PKV; VSS = VSS, VŠS).

Izvor: Anon., 2008h.

U tabeli 88 prikazano je kretanje broja zaposlenih tokom posljednjih nekoliko godina. Struktura nezaposlenih pokazuje (tabela 89) da tri četvrtine zaposlenih ima SSS, NSS, VKV, KV i PKV, a petina nema nikave kvalifikacije.

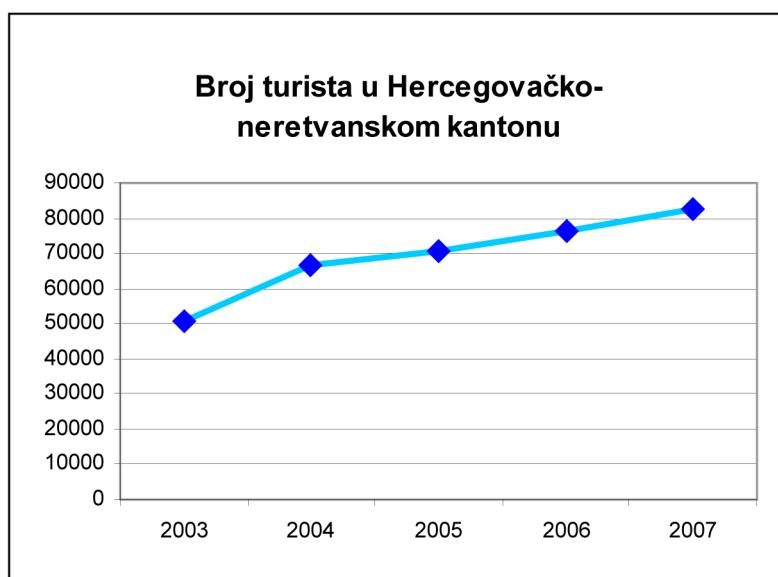
	Ukupno	0-14 god.	15-64 god.	65 god. i više
2005.	1.350	22	920	408
2006.	1.346	22	918	406
2007.	1.346	22	918	406

Tabela 21. Starosna struktura stanovništva.

Izvor: Anon., 2008h.

Kada je riječ o lokalnom razvoju Općine Ravno on je na oko 50 % federalnog prosjeka mjereno ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku. Stopa nezaposlenosti se procjenjuje na oko 40 %. Na temelju korelacije između nivoa razvijenosti i broja stanovnika koji žive ispod linije siromaštva, može se procijeniti da je oko trećine stanovnika siromašno.

Potencijali za razvoj speleoturizma su turisti koji posjećuju Kanton po osnovu drugih turističkih motiva – oko 83.000 (slika 90), zatim učenici osnovnih i srednjih škola u kantonu – oko 33.000 te studenti univerziteta u Trebinju, Mostaru i Dubrovniku.

Slika 90. Kretanje broja turista u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

Općina Ravno pripada Hercegovačko-neretvanskom kantonu. Kao član HNK općina ima pristup Jadranskoj euroregiji, Programskoj oblasti IPA Bosna i Hercegovina – Crna Gora, Skupštini evropskih regija, potencijalnoj euroregiji Herceg–Dalmacija (Hercegovina – Dalmacija). Ravno je i član Hercegovačke regije i Agencije za razvoj regije Hercegovina (REDAH). Preko Saveza općina i gradova Federacije BiH, općina ima mogućnost pristupa Vijeću evropskih općina i regija. Preko predstavnika Bosne i Hercegovine i Saveza općina i gradova Federacije BiH u komori lokalnih vlasti i komori regija, općina ima pristup i Kongresu lokalnih i regionalnih vlasti.

7.2 OPĆINA BOSANSKO GRAHOVO (LEDENICA)

Općina Bosansko Grahovo ima 780 km^2 i pripada području sa mikroklimom koju određuju srednje godišnje vrijednosti atmosferskog pritiska od 932,5 mb, temperatura

zraka od 10,4 °C, oblačnost 5,4 desetine, godišnje vrijednosti apsolutne maksimalne temperature zraka od 37,6 °C i minimalne temperature od –19,3 °C, količina padavina 1.091 mm i 2.524 sunčanih sati godišnje, 148 dana sa padavinama, 40 snježnih dana, maksimalna visina snijega 25 cm (Anon., 2008b). Na području općine nisu registrirana značajnija rudna bogatstva (Hodžić & Abdurahmanović, 2006). Prostor općine je veoma rijetko naseljen – manje od 20 stanovnika po km². U poređenju s drugim izabranim općinama, ova ima najviši stepen vitalnosti – 14 % stanovnika mlađih od 14 godina (tabela 22).

Na tom prostoru je, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, živjelo ukupno 8.311 stanovnika, od čega Muslimana 12 (0,14 %), Srba 7.888 (94,91 %), Hrvata 226 (2,72 %) i ostalih 185 (2,23 %). Prema procjenama iz 2004. godine, na istom prostoru živi ukupno 2.487 stanovnika, od čega Srba 1.882 (75,67 %), Hrvata 605 (24,33 %). Procjenjuje se da Bošnjaka (Muslimana) i ostalih nema. Vidljivo je da je veliki broj Srba napustio općinu, a da je jedan broj Hrvata doselio iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine (Pejanović et al., 2006).

	Ukupno	0–14	15–64	65 i više
2005.	2.115	105	1240	770
2006.	2.112	105	1238	769
2007.	2.111	105	1237	769

Tabela 22. Starosna struktura stanovništva.

Izvor: Anon., 2008g.

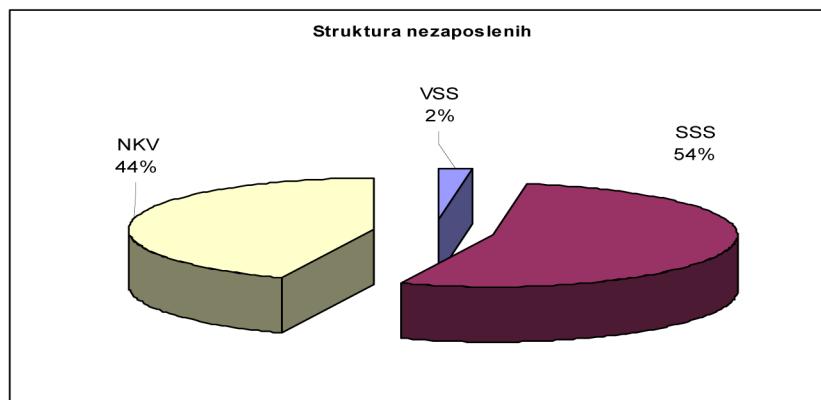
Slika 91. Kretanje broja učenika u osnovnim školama općine Bosansko Grahovo i Kantona 10.

Izvor: Anon., 2008g.

Na području općine nema značajnijih prerađivačkih kapaciteta, ni kapaciteta teške industrije (Hodžić & Abdurahmanović, 2006) U strukturi nezaposlenih, preko 50 % nema nikakve kvalifikacije (slika 93).

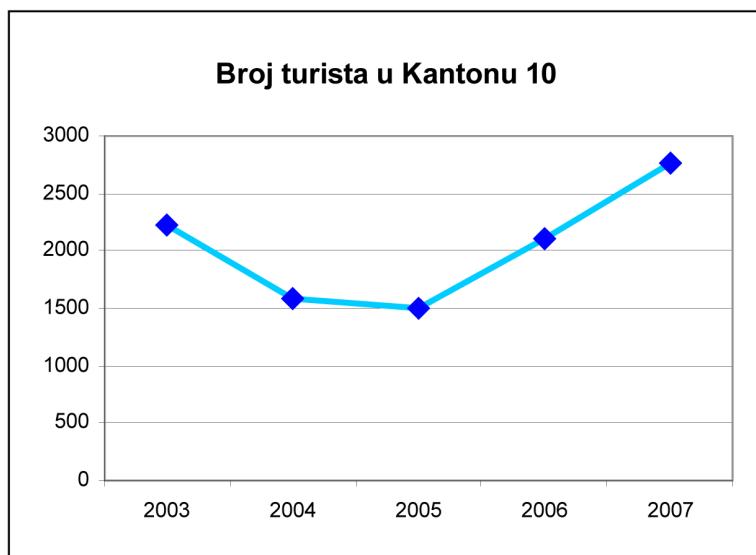
Slika 92. Kretanje broja zaposlenih u općini Bosansko Grahovo.
Izvor: Anon., 2008h.

Slika 93. Struktura nezaposlenih u općini Bosansko Grahovo
(SSS = SSS, NSS, VKV, KV, PKV; VSS = VSS, VŠS).
Izvor: Anon., 2008g.

Lokalni razvoj općine Bosansko Grahovo determiniran je ispodprosječnim nivoom ekonomskog razvijenosti, 46 % nezaposlenošću radne snage, tendencijom smanjenja zaposlenosti, stagnacijom broja učenika (što upućuje na problem depopulacije). Na temelju korelacije između nivoa razvijenosti i broja stanovnika koji žive ispod linije siromaštva može se procijeniti da je oko četvrtine stanovnika siromašno.

Ekonomski turistički valorizacija pećine ne bi se mogla temeljiti samo na potencijalima lokalnog kantonalskog turističkog tržišta (tabela 94) i učenika – oko 10.000 (slika 91). Prema tome, tržište bi trebalo tražiti na širem prostoru (Dalmacija, Unsko-sanski kanton).

Slika 94. Kretanje broja turista u Kantonu 10.

Izvor: Anon., 2008g.

Bosansko Grahovo pripada Kantonu 10 i Regiji Hercegovina za koju REDAH (agencija za regionalni razvoj) obavlja funkciju razvojne agencije. Bosansko Grahovo je dio programske oblasti za prekograničnu saradnju (IPA) Bosna i Hercegovina – Hrvatska. Kada je riječ o geografskim regijama, pripada Zapadnoj Bosni. Preko Saveza općina i gradova Federacije BiH, općina ima mogućnost pristupa Vijeću evropskih općina i regija. Preko predstavnika Bosne i Hercegovine i Saveza općina i gradova Federacije BiH u komori lokalnih vlasti i komori regija, općina ima pristup i Kongresu lokalnih i regionalnih vlasti.

7.3 OPĆINA SANSKI MOST (HRUSTOVAČA)

Općina Sanski Most ima 781 km^2 i pripada području sa mikroklimom koju determiniraju srednje godišnje vrijednosti atmosferskog pritiska od 987,9 mb, temperatura zraka od $12,2^\circ\text{C}$, oblačnost 5,9 desetina, godišnje vrijednosti absolutne maksimalne temperature zraka od $39,4^\circ\text{C}$ i minimalne temperature od $-9,6^\circ\text{C}$, količine padavina 1.331 mm, 2.124 sunčanih sati godišnje, 36 dana sa snježnim padavinama (Anon.,

2008c). Na području općine nisu registrirana značajnija rudna bogatstva (Hodžić & Abdurahmanović, 2006).

	Ukupno	0–14	15–64	65 i više
2005.	45.998	6.621	33.203	6.174
2006.	44.902	6.464	32.411	6.027
2007.	44.859	6.458	32.380	6.021

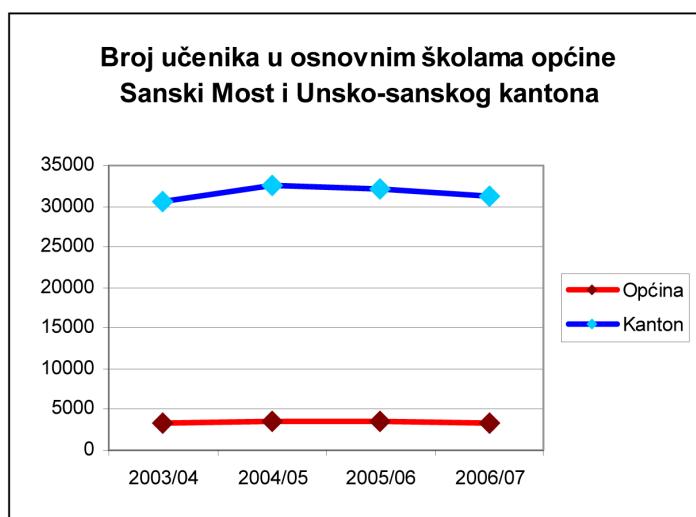
Tabela 23. Starosna struktura stanovništva.

Izvor: Anon., 2008c.

Općina Sanski Most zauzimala je prije posljednjeg rata površinu od 983 km². Na tom je prostoru živjelo 60.307 stanovnika, od čega Muslimana 28.136 (46,65 %), Srba 25.363 (42,07 %), Hrvata 4.322 (7,16 %) i ostalih 2.486 (4,12 %). Novom organizacijom zemlje (nakon Daytonskog mirovnog sporazuma) formiraju se entiteti, a sa njima i rubne općine mijenjaju granice. Prema procjenama 2004. godine općinu je nastanjivalo 53.346 stanovnika, od čega Bošnjaka (Muslimana) 47.486 (88,99 %), Srba 4.511 (8,45 %), Hrvata 1.279 (2,40 %) i ostalih 88 (0,16 %) (Pejanović et al., 2006).

Starosnu strukturu 2007. bitno određuje visoko učešće stanovništva starijeg od 65 godina (tabela 23). Preko trećine stanovništva pripada ovoj životnoj dobi.

Na području općine kao značajniji prerađivački kapaciteti registrirani su kapaciteti drvne industrije. Nisu registrirani značajniji kapaciteti teške industrije (Hodžić & Abdurahmanović, 2006).

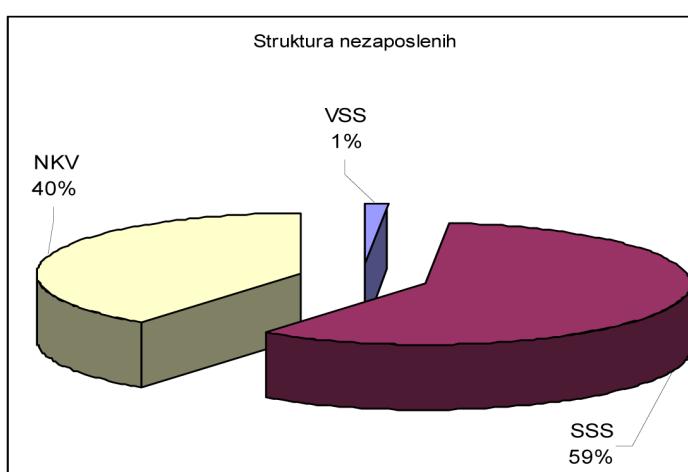
Slika 95. Kretanje broja učenika u osnovnim školama općine Sanski Most i Unsko-sanskog kantona.

Izvor: Anon., 2008c.

Slika 96. Kretanje broja zaposlenih u općini Sanski Most.

Izvor: Anon. 2008c.

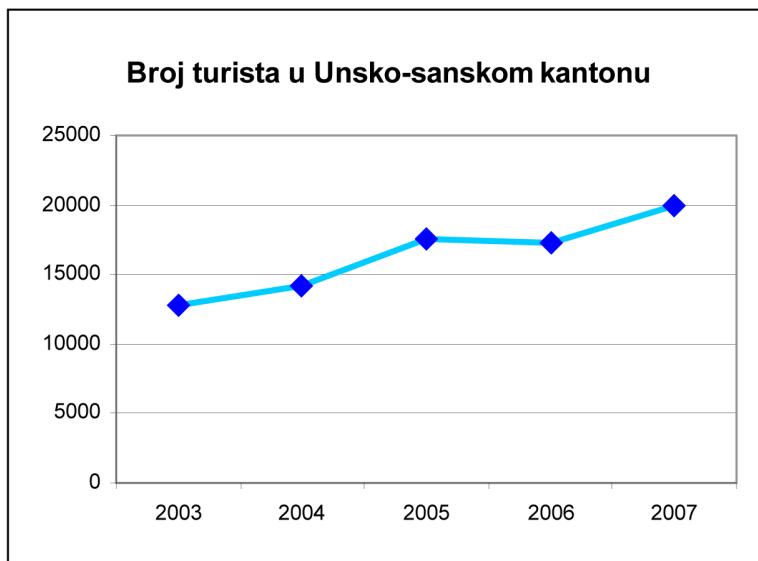
Slika 97. Struktura nezaposlenih općina Sanski Most (SSS = SSS, NSS, VKV, KV, PKV; VSS = VSS, VŠS).

Izvor: Anon., 2008c.

Nivo ekonomске razvijenosti općine Sanski Most se nalazi na oko 50 % prosjeka Federacije, mjereno ukupnim domaćim proizvodom po stanovniku i stopom zaposlenosti. Svaki druga radno sposobna osoba je nezaposlena (slika 96). U strukturi nezaposlenih 40 % osoba nema nikakvu kvalifikaciju (slika 97).

Na temelju korelacije između nivoa razvijenosti i broja stanovnika koji žive ispod linije siromaštva može se procijeniti da je oko trećine stanovnika siromašno.

Potencijali za razvoj speleoturizma su turisti koji posjećuju Kanton po osnovu drugih turističkih motiva – oko 20.000 (slika 98), zatim učenici osnovnih i srednjih škola u kantonu – oko 43.000 (slika 95) te studenti – oko 5.000.

Slika 98. Kretanje broja turista u Unsko-sanskom kantonu.

Sanski Most je jedna od općina Unsko-sanskog kantona, član je Banjalučke regije ili Sjeverozapadne regije i participira u regionalnoj razvojnoj agenciji BLERDA. Sanski Most pripada programskoj oblasti prekogranične saradnje (IPA) Bosna i Hercegovina – Hrvatska, a mogao bi biti član potencijalne euroregije Plitvice – Una (Nacionalni park Plitvice i Nacionalni park Una). Preko Saveza općina i gradova Federacije BiH općina ima mogućnost pristupa Vijeću evropskih općina i regija. Preko predstavnika Bosne i Hercegovine i Saveza općina i gradova Federacije BiH u komori lokalnih vlasti i komori regija, općina ima pristup i Kongresu lokalnih i regionalnih vlasti.

7.4 REZIME

Zajedničke karakteristike lokalnog razvoja općina Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most su:

- ispodprosječna gustina naseljenosti;
- depopulacija;
- starenje stanovništva;
- nizak stepen vitalnosti stanovništva;
- visoka stopa nezaposlenosti;
- veoma loša kvalifikaciona struktura nezaposlenih (visoko učešće nekvalifikovanih osoba – preko 50 % među nezaposlenim);
- odsustvo značajnih prerađivačkih kapaciteta;

- odsustvo kapaciteta industrije;
- odsustvo značajnih rudnih bogatstava;
- ispodprosječan nivo ekonomske razvijenosti, mjerena GDP per capita, četvrta, odnosno trećina stanovništva ispod linije siromaštva;
- značajni prirodni i kulturni resursi (gdje se ubrajaju i pećine);
- mogućnost pristupanja projektima, fondovima i programima koji podržavaju održivi lokalni razvoj temeljen na prirodnim, endogenim resursima;
- mogućnost korištenja fondova IPA – linija 1 i 2;
- mogućnost i spremnost relevantnih međunarodnih organizacija da podrže zaštitu, očuvanje i turističku valorizaciju pećina;
- spremnost jedinstvenog akademskog i naučnog prostora EU da podrži održivi koncept lokalnog razvoja temeljen na novim pristupima (CLDF).

8. ANALIZA RAZVOJA PEĆINA KAO TURISTIČKIH RESURSA

Brojna istraživanja i studije provjeravali su postojanje interakcije između različitih vidova turizma i ekonomskog razvoja na raznim nivoima, od lokalnog preko regionalnog i nacionalnog do globalnog. Do sada su potvrđivane teze o postojanju interakcije između turizma i ekonomskog razvoja, i to, u pravilu, pozitivnog uticaja turizma na ekonomski razvoj. U središtu pažnje ovog poglavlja je postojanje i dimenzioniranje interakcije speleoturizma i lokalnog ekonomskog razvoja.

Ekonomski interesi su jedno vrijeme bili jedino mjerilo relacije "turizam – razvoj". Vremenom se, sa evolucijom poimanja ekonomskog razvoja, ova relacija pretvara u relaciju "ekonomski razvoj – turizam". Za razumijevanje odnosa turizma i lokalnog ekonomskog razvoja posebno su značajna istraživanja u kojima se pokušava razumjeti uticaj turizam na lokalnu zajednicu (Forster 1964; Vukonić & Keča, 2001). Sociolozi posebno istražuju promjene u lokalnoj zajednici pod uticajem turista i turizma. U periodu od 1974. godine Kent (1975), Lanfant (1980), Nunez (1989), Greenwood (1989), V. Smith (1989) i drugi, provjeravaju efekte na lokalni ekonomski razvoj i registriraju negativne sociološke posljedice. Neka istraživanja Wooda (1997), O'Gradya (1981), Lopeza (1980), Pearcea (1982) i drugih, u testiranju hipoteze o efektima turizma na lokalni razvoj dokazuju postojanje pozitivnih socioloških implikacija. Ima i onih teoretičara koji upozoravaju na razorne posljedice po lokalnu zajednicu. Oni koji uticaj turizma ocjenjuju krajnje negativno ističu ugrožavanje autentičnosti, uništavanje prirode i drugih vrijednosti, rasipanje energije i sredstava (Ash & Turner, 1975).

8.1 EFEKTI TURISTIČKIH PEĆINA NA LOKALNI RAZVOJ

Za lokalnu zajednicu posjete speleoturista, zbog ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih razlika mogu dovesti do određenih promjena koje mogu imati negativne posljedice na lokalni razvoj (ilustracije radi: komercijalizacija kulture i drugih autohtonih vrijednosti, socijalna diferencijacija, ekološki poremećaji i drugo). S druge strane, povećani interes za ekologiju i afirmacija ekološke održivosti u kontekstu održivog razvoja, imaju pozitivne reperkusije na interes za speleoturizam i njegov razvoj. Novi

pristup resursima i njihovom razvoju reaffirmirali su značaj prirodnih fenomena za razvoj turizma. U slučaju speleoturizma moguće je izbjegći prigovore da se prostor okupira, da se uništava ravnoteža prirode, kao i da se izazivaju negativne posljedice, da se privatizira javno dobro, da se degradira lokalni pejzaž. S obzirom na karakter speleoturizma i karakteristike speleoturista, najvećem broju ovih prigovora i/ili rizika nema mjesta (Vukonić & Keča, 2001).

Značaj speleoturizma kao faktora lokalnog ekonomskog razvoja temelji se na slijedećim tezama: a) učinci speleoturizma trebaju se razumjeti samo u kontekstu holističkog pristupa; b) speleoturizam po svojoj osnovnoj sadržini djeluje pozitivno na promociju i očuvanje prirodnih vrijednosti, kao i povećanje znanja, odnosno jačanje humanog kapitala, a time i ukupnog bogatstva lokalne zajednice; c) speleoturizam može imati i negativne posljedice na razvoj lokalne zajednice, ukoliko nije ekološki, ekonomski, tehnološki i socijalno senzitivan.

Speleoturizam, kao i svaki drugi oblik turizma može da se razvija kao autohton oblik razvoja turizma, kao turizam koji se temelji na prirodnim i humanim vrijednostima lokalne zajednice, koje se, preko speleoturizma, transformiraju u lokalni razvoj (riječ je o endogenom ili novom konceptu lokalnog razvoja). Može se razvijati i kao egzogeni razvoj, utemeljen u potpunosti na egzogenim faktorima, posebno kapitalu koji dolazi izvan lokalne zajednice i koji ne mora biti ekološki i socijalno senzitivan. Naravno, ove forme mogu da se pojavljuju istovrmeno i sukcesivno. Idelano je osigurati optimalnu kombinaciju ove dvije forme: prve, koja osigurava motiviranost, održivost, ekološku i socijalnu senzitivnost i druge, koja osigurava popunjavanje jaza u štednji, investicijama, menadžerskim znanjima i vještinama, promociji i plasmanu na tržištu.

Ekonomski funkcije speleoturizma su sva ona djelovanja koja su primarno fokusirana na strateške i prioritetne ekonomski ciljeve, i koja rezultiraju ekonomskim efektima za nosioce interesa na nivou lokalne zajednice, i to: na nivou mikro i malih firmi koje bi se bavile speleoturizmom (služba vodiča, održavanja, upravljanje objektom), na nivou firmi koje se bave komplementarnim aktivnostima (dovođenje turista, promocija, priprema materijala, prospekata, video zapisa, dokumentarnih filmova, animacija, karta), na nivou firmi koje stvaraju opće uvjete za speleoturizam (smještaj, saobraćajnice, ugostiteljske usluge) i na nivou lokalne zajednice (službe za lokalni biznis, služba za lokalni turizam, služba strateškog integrativnog i inkluzivnog planiranja lokalnog

razvoja, službe za promociju i imidž lokalne zajednice, protokol lokalne zajednice, službe za financiranje razvoja lokalne zajednice, članstvo u domaćim i međunarodnim organizacijama i institucijama koje podržavaju lokalni razvoj utemeljen na turizmu i prirodnim vrijednostima, i dr.).

Osnovni ekonomski efekti razvoja speleoturizma na lokalni razvoj su: aktiviranje turističkih potencijala, omogućavanje turističkog privređivanja, zapošljavanje, zapošljavanje drugih komplementarnih kapaciteta, zapošljavanje unaprijed i unazad povezanih firmi, povećavanje zaposlenosti, aktiviranje razvoja nerazvijenih lokalnih zajednica ili nerazvijenih područja unutar lokalne zajednice, povećavanje razmjene roba i usluga na domaćem i međunarodnom nivou, poboljšavanje devizne bilance, poticanje ekonomskih tokova (tokova ljudi, roba, usluga, kapitala, znanja, informacija, iskustva, emocija) kako unutar lokalne zajednice, tako i između zajednice i njenog regionalnog i međunarodnog okruženja.

Speleoturizam, kao i turizam generalno ima razvojnu, multiplikativnu, induktivnu i konverzijsku funkciju u lokalnom ekonomskom razvoju. Kada je riječ o dohotku i iz njega izvedenim pokazateljima: dohotku per capita ili dohotku per capita prema paritetu kupovne moći kao osnovnom, najčešće korištenom, indikatoru dostignutog nivoa razvijenosti, speleoturizam djeluje na preraspodjelu već stvorenog dohotka i na stvaranje novog dohotka u lokalnoj zajednici. U lokalnom razvoju posebno se naglašavaju ekonomski efekti i ekonomski interesi. U tom kontekstu značaj speleoturizma je determiniran stvaranjem ekonomskih efekata i ostvarivanjem ekonomskih interesa lokalne zajednice. To se na nivou lokalne zajednice pokazuje kao izgradnja saobraćajne, urbane i komunalne infrastrukture i suprastrukture, zapošljavanje lokalnog stanovništva, razvoj postojećih i novih biznisa, prliv deviza (Vukonić & Keča, 2001).

Multiplikativna funkcija speleoturizma manifestira se kao nastavak kretanja sredstava koja su potrošili speleoturisti u lokalnoj zajednici, a koje i u svom daljem kretanju utiče na lokalnu ekonomiju. Speleoturistička ponuda se temelji na atrakciji, na pećini, na transportu, na smještaju, na infrastrukturi, trgovini, ugostiteljstvu, promociji. Turistička valorizacija prirodnih vrijednosti pećina podrazumijeva određenu, minimalnu institucionalnu, smještajnu i saobraćajnu infrastrukturu, što potiče lokalnu i širu zajednicu da investira i razvija ove sadržaje. Ovi sadržaji nisu samo osnova za razvoj turizma, nego i za razvoj drugih ekonomskih aktivnosti. Multiplikativna funkcija speleoturizma

je najznačajnija funkcija za lokalni razvoj. Ona se izvodi iz činjenice da speleoturizam kreira značajnije indirektne, nego direktne efekte na dohodak, potrošnju i zaposlenost. Posebno su značajni efekti na kreiranje atmosfere razvoja, posvećenosti lokalnom razvoju i harmoniziranju zajednice oko projekta.

Brojne međunarodne organizacije i institucije snažno promoviraju turizam kao aktivnost koja pomaže ili može da pomaže uravnoteženju platne bilance. Speleoturizam može biti izvor deviza, ali donosi i druge koristi bitne za platnu bilancu. U ovom kontekstu je značajno da se može osigurati dio radne snage iz lokalnih izvora, kao i da se turistima mogu plasirati drugi proizvodi i usluge koji ne bi mogli izdržati konkureniju na tržištu sa kojih ovi turisti dolaze. Najveći broj proizvoda lokalnih zajednica gdje se može razvijati speleoturizam zbog kvaliteta, konkurentnosti, carinskih i necarinskih barijera ne bi mogao doći na tržišta sa kojih dolaze speleoturisti. To je posebno važno u Bosni i Hercegovini, u kojoj nisu razvijene lokalne zadruge i posrednički lanci za lokalnu proizvodnju.

Dio investicija potrebnih za turističko aktiviranje pećina se može osigurati preko direktnih stranih investicija, davanja koncesija, javno-privatnog partnerstva u skladu sa Washingtonskim i Santiago konsenzusom, odnosno neoliberalnim konceptom Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Tu su i brojni programi i projekti UNDP, USAID, EC, kao i razvojni programi i projekati pojedinih zemalja (JICA, SIDA, itd.) za podršku razvoju turizma i lokalnom razvoju. S obzirom da je speleoturizam specifičan, jer se fokusira na prirodne vrijednosti, specifičan biljni i životinjski svijet, ostatke starih kultura, za njegov razvoj se mogu koristiti i fondovi UN i drugih organizacija i institucija namijenjeni zaštiti, očuvanju, unaprjeđenju i istraživanju prirode, istorije, kulture. Tu su i mogućnosti korištenja fondova, programa i projekata namijenjenih za obrazovanje, istraživanje, mobilnost učenika, studenata i istraživača.

Većina nerazvijenih lokalnih zajednica ima i problem visoke stope nezaposlenosti radne snage, stanovništva u životnoj dobi od 15 do 64 godine. Speleoturizam ne može riješiti ovaj problem, ali može doprinijeti njegovom rješavanju. Posebno treba imati u vidu multiplikativni učinak turizma, koji će utjecati na zapošljavanje u drugim sektorima i aktivnostima, odnosno kreirati nova radna mjesta. Na drugoj strani, rizici u razvoju speleoturizma i njegovom uticaju na lokalni razvoj su vezani ponajviše za greške u koordinaciji, očekivanja i ekološku senzitivnost.

Speleoturizam je ekonomski opravdan izbor za lokalni ekonomski razvoj samo kad je kapital bolje iskorišten ulaganjem u speleoturizam nego u bilo koji drugi biznis. Troškovi i koristi od speleoturizma zavise i od politike koja ga potiče, promovira i evaluira. U cost benefit analizi potrebno je uzeti sve direktne i indirektne troškove i koristi koje se javljaju u svim fazama speleoturizma.

Speleoturizam preko potrošnje stvara ekonomske efekte i utiče na lokalni ekonomski razvoj. To ima naročit značaj za manje razvijene ili nerazvijene lokalne zajednice kojima nedostaje neki od bitnih faktora razvoja (kapital, infrastruktura, ljudski kapital, prirodni kapital, institucionalni kapital). Dolazak speleoturista, preko njihove potrošenje osigurava prelijevanje dohotka stvorenog izvan lokalne zajednice, odnosno osigurava kretanje dohotka iz razvijenih ka nerazvijenim područjima. To je proces koji osigurava uravnoteženje razvoja lokalnih zajednica u okviru pripadajućih regija.

Kao najznačajniji korisnici speleoturizma mogu se identificirati: individualne firme, turističko mjesto, lokalne vlasti i stanovništvo lokalne zajednice te turisti. Firme u privatnom vlasništvu, koncesionari, javno-privatna partnerstva ostvaruju koristi od speleoturizma, odnosno od turističkih posjeta pećinama, ali to generira ekonomske koristi i drugih firmi. Ekonomski koristi speleoturizma lokalnim vladama proizlaze od taksi, različitih poreza i drugog.

Speleoturizam se ne može, u najvećem broju slučajeva, razvijati kao jedina turistička i ekonomska aktivnost. U najvećem broju slučajeva on može podržavati i/ili obogačiti postojeću turističku ponudu (Pale, Trnovo, Ravno, Stolac) i generirati atmosferu razvoja. On je specifičan u odnosu na druge vidove turizma između ostalog i po tome što treba manja finansijska sredstva za izgradnju infrastrukture. Njegova posebnost je i integrirajuća uloga unutar lokalne ekonomije. Može se razvijati po modelu enklava, modelu liberalnog razvoja i modelu visoko razvijenog turizma prilagođenim okolnostima svake konkretnе lokalne zajednice.

Socijalne funkcije speleoturizma manifestiraju se u smanjivanju razlika imedju stanovnika lokalne zajednice. Posebno je značajna kulturna funkcija, koja označava uticaje receptivne lokacije na inostrane i domaće turiste, ali i turista na lokalno stanovništvo. Specifičnost speleoturizma jesu i efekti na istraživanja i povezivanje naučnog i istraživačkog prostora, ali i na pristup fondovima, programima i projektima koji podržavaju ova istraživanja. Speleoturizam učvršćuje veze između ljudi, unaprjeđuje kooperaciju,

podije nivo obrazovanja, ali, ukoliko je masovan može imati i negativne posljedice vezane za ugrožavanje ili uništavanje podzemne faune, prirodnih kraških fenomena, kao i vrijednih crteža (na primjer u Djevojačkoj pećini). Negativne posljedice se mogu pojaviti ne samo u objektu, nego i u cijeloj lokalnoj zajednici.

Speleoturizam nije agresivan, nije previše zahtjevan prema urbanističkom i prostornom uređenju lokalne zajednice. Posebnost ovog vida turizma je u njegovoj autentičnosti koja se može doživjeti na nivou globalne informacije i kratke posjete, na nivou dužeg boravka, druženja sa vodičima i lokalnim stanovništvom, ali i razgovora sa ekspertima.

Speleoturizam se, kao i ekoturizam suočava i sa određenim problemima. Jedan od problema je stav lokalnog stanovništva koji može biti u rasponu od oponiranja do snažne podrške, zavisno od njegovog angžamana u formiranju, razvijanju i implementiranju ideje razvoja speleoturizma. Lokalni razvoj je proces međusobno povezanih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih promjena sa ciljem poboljšanja dobrotvori stanovništva, smanjenja siromaštva i nejednakosti. I za speleoturizam je relevantan trokut održivosti, koji povezuje: ekološki, ekonomski i socijalni pol. U speleoturizmu posebno je bitna odgovornost svih učesnika s obzirom na njegovu senzitivnost na socijalne, moralne, kulturne i druge koristi za lokalnu ekonomiju.

Inteligentni investitor bi donio odluku da investira u speleoturizam, a intelligentni menadžment lokalne zajednice bi podržao ovaj biznis (Graham, 2006). Zašto? Argumenti i za jednog i za drugog investitora mogu se naći u strategiji "plavog oceana" (Kim & Mauborgne, 2007) ili strategiji koja omogućava da se stvori prostor bez konkurenčije na tržištu. Speleoturizam može biti dio djelotvornog rješenja za nerazvijene lokalne zajednice ili njihove dijelove locirane na teško dostupnim područjima, bez skupe savremene infrastrukture, bez drugih resursa, bez industrijskih i finansijskih kompleksa (Mahajan & Banga, 2007). Prateći misao ovih autora može se doći do slijedećih argumentata koji podržavaju speleoturizam kao komponentu lokalnog razvoja nedovoljno razvijenih ili ispodprosječno razvijenih područja:

- ako lokalne zajednice žele biti dio turističkog tržišta, mogu izabrati speleoturizam kao priliku koja nastaje i koja se stvara;
- kod razmišljanja o speleoturizmu lokalna zajednica treba imati u vidu da "ne pravi automobil, kada treba volovska kola", da ne pravi autoput kada treba tek dobro označenu stazu;

- lokalna zajednica na speleoturizam treba gledati kao na “zemlju prilika”, i to prilika na mnogim funkcionalnim, teritorijalnim i sektorskim nivoima;
- na speleoturizam treba gledati i kao na odskočnu ekonomiju.

8.2 SITUACIONA ANALIZA

U savremenim uslovima oblast turizma (i ugostiteljstva) kao jedinstven termin za usluge smještaja, ishrane i čitavog niza usluga koje prate turističku djelatnost ima sve veće učešće u generiranju i kreiranju GDP i zapošljavanja. Pokazatelji učešća turizma u kreiranju GDP bilježe stalni trend rasta iz godine u godinu. U turističkim velesilama, jednako kao i razvijenim turističkim destinacijama, to se učešće penje i na nekoliko desetina procenata. Sa druge strane, prostor za kreiranje i generiranje radnih mesta – stalnih ili sezonskih, također, je u ovoj oblasti iz godine u godinu veći. Taj se rast osjeti i u Bosni i Hercegovini, mnogo više u glavnim turističkim destinacijama, ali i u sredinama koje tek spoznaju svoje turističke resurse.

Savremeni turizam prati povećanje zahtjeva i složenost turističke potražnje, što zahtijeva i otvaranje novih radnih mesta i kreiranje novih vrsta usluga. Interesantno je što se ti zahtijevi kreću u pravcu zahtjeva za različitošću sadržaja te povezivanje tih sadržaja sa ponudom u drugim oblastima – seoski turizam, različite vrste kulturnog turizma, banjski turizam, svi oblici alternativnog turizma (planinarski turizam, mountbiking, rafting, ...), u kojima turisti aktivno učestvuju u različitim aktivnostima, kako na samom turističkom odredištu, tako i na alternativnim destinacijama. Time ne samo da doprinose generiranju nove vrijednosti, nego istovremeno učestvuju i u generiranju turističke tražnje.

Druga važna odlika savremenog turizma je transformacija od masovnog u individualizirani turizam, i, što je također posebno važno, višekratno korištenje godišnjeg odmora, odnosno povećanje broja destinacija koje se posjete u toku jedne godine (Župan Rusković, 2008). To je direktna posljedica želje da sadržaj odmora bude što sadržajniji i različitiji.

Treća odlika savremenog turizma je udaljavanje od pristupa koji *a priori* prepostavlja agresivan odnos prema okruženju i destinaciji, odnosno njenom nasljeđu i osobenostima, prema pristupu koji uvažava specifičnosti i razlike svake destinacije, posebno kulturne i lokalne, i koji je usmjeren na kreiranje zajedničkih vrijednosti i aktivan odnos prema destinaciji. Iako je taj zaokret postepen, on je značajan budući da se u spe-

leoturizmu radi o novim destinacijama. Neagresivni aranžman prema prirodi prihvata opredjeljenje o održivom razvoju turizma, pri čemu se ne pretenduje na masovni obim i visoke prihode u kratkom roku.

Pećine kao turističke destinacije (koje moraju biti primjer održivog razvoja turizma) moraju se suočiti sa činjenicom da je nužno preuzeti rizik i izazov "dugoročne orijentacije" i prihvati izazov dugoročnog postepenog razvoja pećine kao održive destinacije. Osim toga u ovakovom pristupu nužno je osigurati integralni pristup, odnosno objediniti ponudu drugih različitih sadržaja, kako na samoj destinaciji, tako i sadržaja okolnih mikro destinacija.

U sve tri općine: Ravno, Bosnasko Grahovo i Sanski Most može se uglavnom govoriti o prirodnim, odnosno naslijedenim elemenatima turističke ponude. Izgrađenih elemenata gotovo da i nema, što ide u prilog opredjeljenju da se kreira multidimenzionalna turistička ponuda koja će se orijentisati na klaster geobaštine, sa pećinama Vjetrenicom, Ledenicom i Hrustovačom kao vodećim atrakcijama. Turističku ponudu geobaštine treba kombinovati sa drugim granama privrednih djelatnosti, prije svega ugostiteljstvom, trgovinom, saobraćajem i kućnom radinosti.

U vremenu tranzicije ključni izazov koji se nalazi pred akterima i nosiocima turističke ponude i donosiocima prostornih planova na području sve tri općine jeste očuvanje ravnoteže i zaštita okoliša. Ovo je posebno značajno u općini Ravno, s obzirom na ranije zahvatanje podzemnih voda Popova polja, a sada jake tendencije da se u neposrednom zaleđu Vjetrenice smjeste deponije otpada i provedu trase Jadranskog autoputa. Poznato je šta je za živi svijet Vjetrenice i susjednih pećina značilo odvođenje podzemnih voda (npr. u pećini Crnulji su izumrle ogromne kolonije *Marifugia*) i šta bi mogli značiti tako radikalni infrastrukturni građevinski zahvati.

Na kraju, u situacionoj analizi speleoturizma treba uzeti u obzir da se promjene u oblasti trgovine ili saobraćaja mogu značajno odraziti i na speleoturizam. Trgovine doduše ne kao u velikim gradskim centrima, gdje se pojavljuju veliki trgovački lanci i čije učešće na tržištu značajno raste (kao posljedica njihovog konkurenetskog pritiska i konkurentske prednosti zasnovane na jačoj pregovaračkoj poziciji) pa se broj privrednih subjekata u oblasti trgovine smanjuje iz godine u godinu. Kako se raspoloživost kapitala u rukama poduzetnika vrlo često prvo manifestira formiranjem različitih trgovačkih subjekata i kompanija, trgovina postaje ključni izvor za akumuliranje kapitala,

koji se, u slijedećoj fazi, investira u proizvodnju. Nagli porast broja trgovačkih lanaca u Bosni i Hercegovini učiniće da izvjestan broj malih radnji nestane ili će biti sa vrlo ograničenim mogućnostima daljeg rasta i razvoja. Oni će se morati repozicionirati ili u proizvodnju ili u druge oblasti – turizam kao najbliži. Takav bijeg kapitala je moguć samo u Sanskom Mostu kao najvećoj od naše tri općine (gdje već posluje “Konzum”, trgovački lanac iz susjedne Hrvatske) i gdje se već pojavljuju prve inicijative za ulazak kapitala u turizam (rekreacioni centar u Vrhopolju) i speleoturizam (Hrustovača) baš iz oblasti trgovine.

8.3 PEST ANALIZA

PEST (Politička, Ekonomski, Socio-kulturalna, Tehnološka) analiza okoline¹ služi da se uoče elementi odvijanja budućih promjena koje su važne kao prilike za razvoj, odnosno kao prijetnje ili smetnja razvoju.

8.3.1 Uticaj političkog okruženja

Političko okruženje na nivou općine logična je posljedica postojećeg državnog i ustavnog uređenja (entiteti, kantoni u Federaciji BiH, općine), što za rezultat ima niz problema u svim oblastima djelovanja i privređivanja, pa tako i u oblasti zaštite okoline i turizma. Jednako kako ne postoji jedinstveni tržišni prostor, ne postoje ni jedinstvene politike zaštite okoline i razvoja turizma. To rezultira i različitim zakonskim i legislativnim uređenjem koje se odražava na mogućnost osnivanja različitih poslovnih subjekata u turizmu.

Poseban problem političkog okruženja su višestruki nivoi birokracije, a onda i korupcije koja je njen proizvod u ovakvim političkim uslovima. Političke opcije koje su na vlasti u općinama i kantonima najčešće nisu na istim razvojnim pravcima. Suočavanje Bosne i Hercegovine sa liberalizacijom, globalizacijom, prihvatanjem evropskih standarda u zakonodavstvu i modernoj tržišnoj ekonomiji dovest će do slobodnijeg kretanja kapitala, ali to u ovom trenutku, na lokalnom nivou (općine), ne daje nikakve pozitivne efekte. Ipak, u budućnosti će to biti više šansa, nego prijetnja za sektor turizma.

Poseban problem u speleoturizmu jeste zaštita speleoloških objekata koja se u sadašnjem trenutku odvija preko federalnog i kantonalnih ministarstva i ne postoji insti-

¹ http://www.mindtools.com/pages/article/new/TMC_09.htm.

tucionalni model koji bi omogućio partnerski odnos privatnih institucija i vladinih agencija.

Uticaj nevladinih organizacija u zaštiti, eksploataciji i promociji prirodnih resursa je vrlo mali i ograničen je, uglavnom, na javno zagovaranje i animiranje javnosti u zaštiti.

Uticaj političkog okruženja je negativan i predstavlja prijetnju za speleoturizam.

8.3.2 Uticaj ekonomskog okruženja

U Bosni i Hercegovini ne postoji ekomska stabilnost, a niti elementi privredne strukture koji su pretpostavka održivog rasta. Makroekonomija ne podržava alociranje sredstava u sektore koji omogućavaju zapošljavanje. Uz to, nepostojanje poduzetničke kulture i infrastrukture za razvoj malih preduzeća i agencija je značajan problem u gotovo svim sredinama.

Ni u jednoj od tri općine nije razvijena institucionalna podrška razvojnim programima, razvoju poduzetničkog duha, inkubatorima, a da se i ne govori o dodatnom obrazovanju kao jednom od uslova za kreiranje novih radnih mjesta. Uz sve to, nizak nivo ličnih primanja, a samim tim i nizak životni standard, su dodatni limitirajući faktor.

Problem nezaposlenosti je veoma izražen, pogotovo u općinama Bosansko Grahovo i Sanski Most. Sadašnji nivo prosječnih troškova radnog mjesa u Federaciji BiH (znatno viši u poređenju sa zemljama iz neposrednog okruženja) teško da može doprinijeti otvaranju novih radnih mjesta u složenijoj proizvodnoj djelatnosti. Zbog toga je upravo razvoj malih trgovina bio najčešći oblik akumulacije kapitala. Pojava velikih trgovачkih lanaca već značajno utiče na smanjenje samostalnih trgovaca radnji, pa se može očekivati migracija u druge, slične sektore, kao što je turizam. Troškovi radnog mjesa u speleoturizmu su značajno manji, a omogućavaju zapošljavanje i u formalnom i u neformalnom sektoru.

Uticaj ekonomskog okruženja, bez obzira na sve negativne efekte koji proističu iz makroekonomске politike i izostanka institucionalne podrške, predstavlja šansu za speleoturizam, posebno s obzirom na cijenu i broj radnih mjesta.

8.3.3 Uticaj socio-kulturnog okruženja

Osnovna karakteristika ovog okruženja je socijalna nestabilnost. Raspad socijalističke Jugoslavije i prelazak sa jednog načina življenja i ekonomskog promišljanja na

novi, zatekao je većinu stanovnika Bosne i Hercegovine nespremnim. Pogotovo je to izraženo u manjim sredinama. Rat i poslijeratna tranzicija brutalno su osiromašili većinu stanovništva, a u ratom opustošenim općinama kakve su Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most uništena je i gotovo sva infrastruktura. To je osnovni uzrok kako nezapošljavanja, tako i općenito slabog razvoja stanovništva. Ratne traume u sve tri povratničke općine karakteriše etnička distanciranost, etnocentrizam, a nisu rijetki slučajevi ni nacionalizma. Sve ovo ima uticaja i na negativne demografske trendove, depopulaciju, starenje stanovništva i odlazak mlađih.

Ono što posebno karakteriše sve tri općine (a može se reći i većinu sredina u Bosni i Hercegovini) jeste uticaj tradicije na razvoj. Zbog toga što ne postoji kvalitetno obrazovanje, pogotovo u dodatnom usavršavanju, kvalitetnoj prekvalifikaciji, treninzima za nove oblike zanimanja i pronalaženja posla, razvoju ideja, tradicija i dalje ostaje okvir za razmišljanje o načinu zapošljavanja (ili samozapošljavanja).

Uticaj socio-kulturnog okruženja predstavlja šansu za speleoturizam, bez obzira na uticaj tradicije na razvoj. Naime, u općinama Ravno i Bosansko Grahovo imaju iskušta sa pećinskim turizmom od ranije, a u općini Sanski Most prije rata je, također, postojala lokalna inicijativa za pokretanje speleoturizma.

8.3.4 Uticaj tehnike i inovacija

Tehnološko okruženje podrazumijeva investiranje u razvoj novih tehnologija što je za većinu naših sredina, pa tako i za općine Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most, teško premostiva barijera s obzirom na skorašnja ratna događanja i zaostajanje. Tehnološko okruženje podrazumijeva isto tako i ulaganje u razvoj ljudskih resursa. Svega toga nema ni u mnogo razvijenijim općinama. S druge strane, moderne komunikacije i informacione tehnologije pružaju ogromne mogućnosti u menadžmentu, proizvodnji i posebno marketingu vezanom za speleoturizam. Internetsko oglašavanje i promocija su dostupni uz mala ulaganja u opremu i znanje.

Uticaj tehnologije je šansa za speleoturizam.

8.4 SWOT MATRICE I ALTERNATIVNE STRATEGIJE

Uticaj unutrašnje okoline na speleoturizam procjenjuje se u vremenskoj dimenziji sadašnjosti. To su oni elementi na kojima se na neki način ima kontrola ili su, kao u

slučaju speleoturizma, prirodna datost. Na drugoj strani slabosti su kao neka vrsta “sadašnjeg stanja stvari” razvijenosti, odnosno nerazvijenosti općine. Vanjska okolina se procjenjuje u vremenskoj dimenziji budućnosti. To su oni elementi na koje općina ne može uticati, ali, također, i elementi makrookoline i poslovne okoline. Tako se dobije praznina (*gap*) koju za razvoj speleoturizma treba popuniti (u verzijama različitih scenarija) odgovarajućom strategijom.

U SWOT analizi uzeti su u obzir slijedeći faktori za kvantificiranje uticaja vanjske okoline:

- trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam;
- aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma;
- strategija razvoja regije Hercegovina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva;
- geografska pozicija u odnosu na susjedne države i mogućnost jednostavnijeg uključivanja u njihove putne mreže, nakon ukidanja graničnih ograničenja;
- konkurenција susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude;
- regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja;
- mogućnosti finansiranja iz različitih fondova;
- nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH;
- lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma;
- neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa;
- rast cijena i negativan uticaj na životni standard;
- broj učenika u kantonu/županiji.

Za kvantificiranje unutrašnje okoline uzeti su slijedeći faktori:

- raspoloživi prirodni resurs – pećina,
- izgrađena turistička atrakcija,
- značajne prirodne atrakcije,
- značajni spomenici kulturne baštine,
- diferenciranje ponude turističkih subjekata,
- nepostojanje turističke ponude općine,
- slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine,
- neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti,

- loša povezanost subjekata turističke ponude općine i kantona/županije,
- loša saobraćajna infrastruktura,
- loša struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata,
- nepostojanje smještajnih kapaciteta,
- ulaganja u izgradnju.

8.4.1 Pećina Vjetrenica

U skladu sa ranije navedenim faktorima kvantificirani su uticaji vanjske okoline i prikazani u tabeli 24. Faktori vanjske okoline klasificirani su u prilike i prijetnje prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 99. Kvantifikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10, i to:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam	9	Prilika
Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma	7	Prilika
Strategija razvoja regije Hercegovina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva	9	Prilika
Geografska pozicija u odnosu na susjedne države i mogućnost jednostavnijeg uključivanja u njihove putne mreže, nakon ukidanja graničnih ograničenja	9	Prilika
Konkurenca susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude	3	Prijetnja
Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja	8	Prilika
Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova	9	Prilika
Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH	2	Prijetnja
Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma	2	Prijetnja
Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa	1	Prijetnja
Rast cijena i negativan uticaj na životni standard	2	Prijetnja
Broj učenika u kantonu/županiji	8	Prilika
Ukupno	69	
Prosjek	5,75	

Tabela 24. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Vjetrenicu.

Na sličan način kao i vanjski faktori, kvantificirani su i unutrašnji faktori i prikazani u tabeli 25. Faktori unutrašnje okoline klasifikovani su u snage i slabosti prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 99. Kvantifikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10, i to:

- Snage: ocjene od 7 do 10,
- Slabosti: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

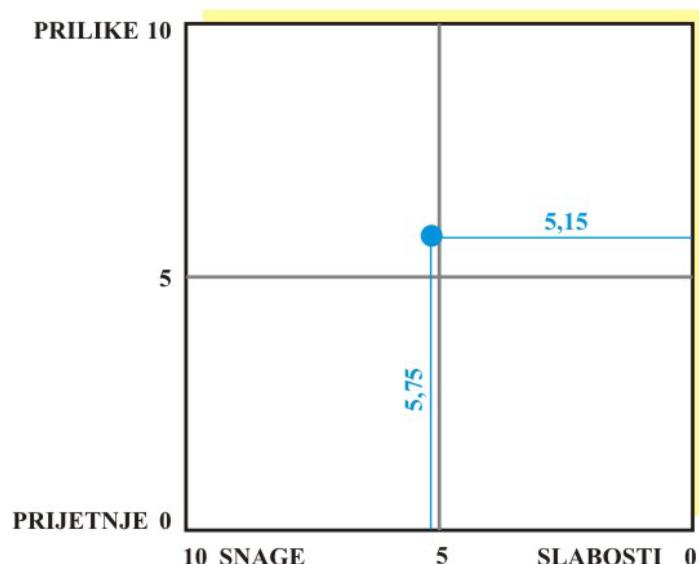
Pozicioniranje speleoturizma Vjetrenice na SWOT matrici prikazano je na slici 100.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Raspoloživi prirodni resurs – pećina	10	Snaga
Izgrađena turistička atrakcija	9	Snaga
Značajne prirodne atrakcije	8	Snaga
Značajni spomenici kulturne baštine	8	Snaga
Diferenciranje ponude turističkih subjekata	8	Snaga
Nepostojanje turističke ponude općine	2	Slabost
Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine	2	Slabost
Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti	1	Slabost
Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije	2	Slabost
Loša saobraćajna infrastruktura	5	Neutralno
Loša struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata	1	Slabost
Nepostojanje smještajnih kapaciteta	1	Slabost
Ulaganja u izgradnju	10	Snaga
Ukupno	67	
Prosjek	5,15	

Tabela 25. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Vjetrenicu.

Prilike	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja Strategija razvoja regije Hercegovina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova Geografska pozicija u odnosu na susjedne države i mogućnost jednostavnijeg uključivanja u njihove putne mreže, nakon ukidanja graničnih ograničenja Broj učenika 	<ul style="list-style-type: none"> Konkurenčija susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa Rast cijena i negativan uticaj na životni standard Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma
Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> Raspoloživi prirodni resurs – pećina Izgrađena turistička atrakcija Značajni spomenici kulturne baštine Diferenciranje ponude turističkih subjekata Značajne prirodne atrakcije 	<ul style="list-style-type: none"> Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije Nepostojanje turističke ponude općine Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine Loša saobraćajna infrastruktura Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti Loša struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata Nepostojanje smještajnih kapaciteta

Slika 99. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.

Slika 100. Speleoturizam Vjetrenice na SWOT matrici.

Iz rezultata SWOT analize mogu se sugerirati osnovne strateške opcije za budućnost turističke pećine Vjetrenice u spoju elemenata vanjske i unutrašnje okoline prema slici 101.

Unutrašnja okolina		Snage	Slabosti
Vanjska okolina		Snage/Prilike	Slabosti/Prilike
Prilike	Istovremeno i kumulirajuće djelovanje snaga i prilika osiguralo bi punu ekonomsku razvojnu valorizaciju pećine kao turističkog objekta. S: Strategija ekspanzije po osnovu valorizacije prilika i snaga SO: Optimistički scenarij	Analiza prilika i slabosti, odnosno njihovog intenziteta upućuje na zaključak da je intenzitet slabosti veći snažniji. S: Strategija neutraliziranja i/ili minimiziranja i/ili eliminacije slabosti. SI: Scenarij orijentiran prema unutra	
Prijetnje	Komparacija intenziteta snaga i prijetnji, upućuje na zaključak da su prijetnje (0,2) snažnije i da bi mogle ugroziti snage i blokirati razvoj. S: Strategija eliminiranja prijetnji. SV: Scenarij orijentiran prema vani	Ukoliko bi došlo do istovremenog ispoljavanja slabosti i prijetnji, njihovi negativni efekti bi potpuno onemogućili generiranje i/ili razvoj speleoturizma. S: Strategija – bez strategije SP: Pesimističan scenarij	
Snage/Prijetnje		Slabosti/Prijetnje	

Slika 101. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Vjetrenicu.

S: Strategija ekspanzije/ofanzivna, ali i na okoliš senzitivna strategija

SO: Scenarij optimistički

U okolnostima kada:

- je jedan od trendova u razvoju turizma orijentacija na alternativni turizam;
- regije dobivaju sve veći značaj kao okvir ekonomskog razvoja, a posebno razvoja turizma;
- je turizam strateški cilj razvoja Hercegovine (Saffery, 2006);
- su naporci usmjereni na jačanje turističkih destinacija i njihovo brendiranje;
- postoje mogućnosti pristupa finansijskim sredstvima;
- postoji dobra geoprometna pozicija;

- postoje realne mogućnosti da se snaga lokacije ekonomski valorizira te da se, po osnovu istovremenog aktiviranja snaga i prilika, osigura i ekomska valorizacija speleološkog objekta.

Projekt: *Projekt razvoja speleoturizma baziran na snagama i prilikama sa snažnom promocijom, kao i horizontalnim i vertikalnim vezama unaprijed i unazad*

Programi:

P1 – *Program identificiranja i korištenje fondova za potporu lokalnom i regionalnom razvoju*

P2 – *Program integrirane turističke ponude lokalne zajednice*

S – Strategija neutraliziranja i/ili minimiziranja i/ili eliminacije slabosti

SI: Scenarij orijentiran prema unutra

Scenarij uključuje kreiranje integralnog paketa turističke ponude lokalne zajednice, izgradnju i jačanje svijesti zajednice o mogućnostima i značaju ovog vida turizma, jačanje ljudskih potencijala, jačanje veza unatrag i unaprijed, izgradnju kapaciteta.

Projekt: *Integralno eliminiranje evidentiranih slabosti lokalne zajednice*

Programi: Za svaku slabost se može napraviti poseban program sa standardnim elementima

P1 – *Povezivanje svih učesnika turističke ponude*

P2 – *Formiranje paketa turističke ponude općine*

P3 – *Izgradnja svijesti o značaju speleoturizma – izgradnja “vidljivosti” speleoturizma u lokalnoj i regionalnoj zajednici*

P4 – *Popravka infrastrukture*

P5 – *Program jačanja ljudskih kapaciteta u turizmu*

P6 – *Program adaptacije i unaprjeđenja ugostiteljskih objekata i sadržaja*

P7 – *Program izgradnje i adaptacije smještajnih kapaciteta*

S: Strategija eliminiranja prijetnji

SV: Scenarij orijentiran prema vani

Ovaj scenarij podrazumijeva dvije grupe aktivnosti. Prva je upoznavanje i informiranje sa konkurentnošću drugih te sa trendovima i očekivanjima u relevantnim sektorima. Drugu grupu aktivnosti čine aktivnosti usmjereni na pokretanje inicijative za osiguravanje adekvatnog pravnog okvira, strateških razvojnih dokumenata i podrške razvoju speleoturizma.

Projekt: *Eliminiranje prijetnji*

Programi:

P1 – Pokretanje inicijative za *Analizu konkurentnosti regionalnog okruženja*

P2 – Pokretanje incijative za *Izradu strategije razvoja turizma FBiH s posebnim osvrtom na alternativni turizam, uključivo i speleoturizam*

P3 – Pokretanje incijative za *Podršku startanju i razvoju novih biznisa u speleoturizmu*

P4 – Pokretanje incijative za *Definiranje pravnog okvira za alternativni turizam*

S: Strategija: bez strategije

SP: Pesimističan scenarij

U ovom slučaju, ne samo da nema inicijative, aktivnosti, ne samo da se ništa ne poduzima, nego se generira negativno, depresivno raspoloženje koje rezultira degradacijom prirodnih i drugih vrijednosti same pećine, demotivacija i onih koji u ovom trenutku imaju ideju ili viziju razvoja speleoturizma.

8.4.2 Pećina Ledenica

Kvantificirani uticaji vanjske okoline pećine na turističku pećinu Ledenicu prikazani su u tabeli 26. Faktori vanjske okoline klasifikovani su u prilike i prijetnje prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 102. Kvantifikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10 i to:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam	9	Prilika
Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma	7	Prilika
Strategija razvoja regije sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva	9	Prilika
Geografska pozicija u odnosu na susjedne države i mogućnost jednostavnijeg uključivanja u njihove putne mreže, nakon ukidanja graničnih ograničenja	6	Neutralno
Konkurenčija susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude	3	Prijetnja
Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja	8	Prilika
Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova	9	Prilika
Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH	2	Prijetnja
Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma	2	Prijetnja
Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa	1	Prijetnja
Rast cijena i negativan uticaj na životni standard	2	Prijetnja
Broj učenika u kantonu/županiji	5	Neutralno
Ukupno	63	
Prosjek	5,25	

Tabela 26. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Ledenicu.

Kvantificirani uticaji unutrašnje okoline na turističku pećinu Ledenicu prikazani su u tabeli 27. Faktori unutrašnje okoline klasifikovani su na snage i slabosti prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 102. Kvantifikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10 i to:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

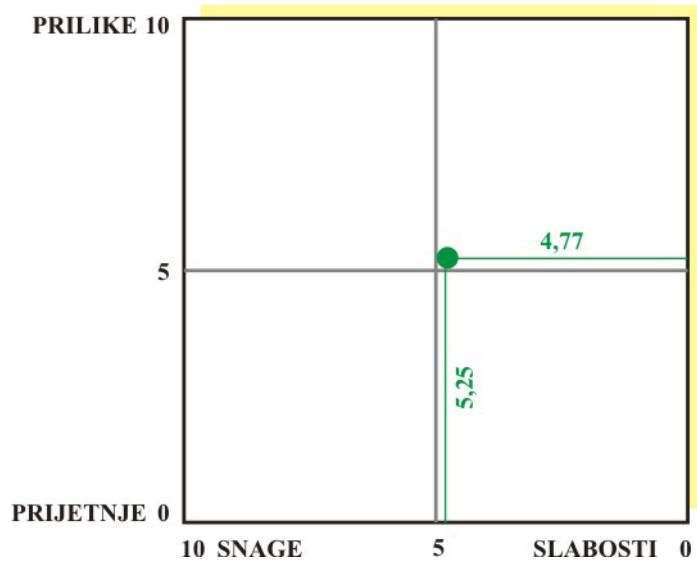
Pozicioniranje speleoturizma pećine Ledenice na SWOT matrici prikazano je na slici 103.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Raspoloživi prirodni resurs – pećina	10	Snaga
Izgrađena turistička atrakcija	9	Snaga
Značajne prirodne atrakcije	8	Snaga
Značajni spomenici kulturne baštine	2	Slabost
Diferenciranje ponude turističkih subjekata	8	Snaga
Nepostojanje turističke ponude općine	2	Slabost
Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine	2	Slabost
Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti	1	Slabost
Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije	1	Slabost
Saobraćajna infratstruktura	7	Snaga
Loša struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata	1	Slabost
Nepostojanje smještajnih kapaciteta	1	Slabost
Ulaganja u izgradnju	10	Snaga
Ukupno	62	
Prosjek	4,77	

Tabela 27. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Ledenicu.

Prilike	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja Strategija razvija regije Hercegovina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova 	<ul style="list-style-type: none"> Konkurenca susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa Rast cijena i negativan uticaj na životni standard Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma
Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> Raspoloživi prirodni resurs – pećina Izgrađena turistička atrakcija Diferenciranje ponude turističkih subjekata Značajne prirodne atrakcije Saobraćajna infratstruktura 	<ul style="list-style-type: none"> Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije Nepostojanje turističke ponude općine Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine Značajni spomenici kulturne baštine Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti Loša struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata Nepostojanje smještajnih kapaciteta

Slika 102. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.

Slika 103. Speleoturizam pećine Ledenice na SWOT matrici.

Iz rezultata SWOT analize mogu se sugerirati osnovne strateške opcije za budućnost u spoju elemenata vanjske i unutrašnje okoline prema slici 104.

Unutrašnja okolina		
	Snage	Slabosti
Vanjska okolina		
Prilike	Istovremeno i kumulirajuće dejstvo snaga i prilika je potrebno osigurati strategijom koordinacije u funkciji ekspanzije i pune ekonomski razvojne valorizacije resursa speleoturizma. S: Strategija koordinacije u funkciji ekspanzije SO: Scenarij optimističan	Identificirane slabosti su intenzivnije od prilika (2,6), pa je potrebna strategija eliminiranja slabosti i scenarij orientiran prema unutrašnjosti fokusiranjem na kadrove, komunikacije i kapacitete. S: Strategija eliminiranja slabosti SI: Prema unutrašnjosti orientirani scenarij
Prijetnje	Analiza intenziteta snaga i prijetnji upućuje na zaključak da su neznatno (0,3) intenzivnije prijetnje. Prema tome, snage i prijetnje su skoro u ravnoteži, pa postoji prostor za realan razvoj ovog vira turizma. S: Strategija eliminiranja prijetnji i osnaživanja snaga SV: Scenarij orientiran prema vani	Kombinacija istovremenog dejstva slabosti i prijetnji bez intervencije vodi ne samo blokiranju razvoja, nego i otvaranju negativnih procesa. S: Strategija prepustanja inerciji SP: Scenarij krajnje pesimističan

Slika 104. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Ledenicu.

S – Strategija razvoja (ali senzitivna na okoliš)

SO – Scenarij optimistički

Scenarij uključuje punu ekonomsku i razvojnu valorizaciju identificiranih snaga lokalne zajednice i puno korištenje prilika koje otvara vanjsko okruženje.

Projekt: *Projekt razvoja speleoturizma baziran na snagama i prilikama sa snažnom promocijom, kao i horizontalnim i vertikalnim vezama*

Programi:

P1 – *Program ekonomske valorizacije snaga*

P2 – *Program korištenja prilika*

S – Strategija neutraliziranja i/ili minimiziranja i/ili eliminacije slabosti

SI: Scenarij orijentiran prema unutra

Nosilac projekta, lokalna/regionalna zajednica se fokusira na eliminiranje identificiranih slabosti u ljudskim resursima, integralnim komunikacijama i kapacitetima.

Projekt: *Jačanje humanih resursa, izgradnja komunikacija i kapaciteta*

Programi:

P1 – *Program jačanja humanih resursa*

P2 – *Izgradnja komunikacija*

P3 – *Izgradnja kapaciteta*

S – Strategija eliminiranja prijetnji

SV: Scenarij orijentiran prema vani

Ovaj scenarij podrazumijeva dvije grupe aktivnosti. Prva grupa aktivnosti je usmjerenata na eliminiranje prijetnji, a druga na osnaživanje i valorizaciju snaga.

Projekt: *Eliminiranje prijetnji – valorizacije i osnaživanja snaga*

Programi:

P1 – *Neutralizacija prijetnji*

P2 – *Osnaživanje i ekonomsko-razvojno valoriziranje snaga*

S – Strategija: bez strategije

SP: Pesimističan scenarij

U ovom slučaju, ne samo da nema inicijative, aktivnosti, ne samo da se ništa ne poduzima, nego se generira negativno i depresivno raspoloženje koje rezultira degradacijom prirodnih i drugih vrijednosti same pećine, te demotivacijom i odustajenjem od ideje ili vizije razvoja speleoturizma.

8.4.3 Pećina Hrustovača

Tabela 28. pokazuje kvantificirane uticaje vanjske okoline na turističku pećinu Ledenicu. Kao i za pećine Vjetrenicu i Ledenicu faktori vanjske okoline klasifikovani su u prilike i prijetnje prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 105. Kvanti-fikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10 i to:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam	9	Prilika
Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma	7	Prilika
Strategija razvoja regije Bosanska krajina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva	9	Prilika
Geografska pozicija u odnosu na susjedne države i mogućnost jednostavnijeg uključivanja u njihove putne mreže, nakon ukidanja graničnih ograničenja	5	Neutralno
Konkurenca susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude	7	Prilika
Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja	8	Prilika
Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova	9	Prilika
Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH	2	Prijetnja
Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma	2	Prijetnja
Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa	1	Prijetnja
Rast cijena i negativan uticaj na životni standard	2	Prijetnja
Broj učenika u kantonu/županiji	9	Prilika
Ukupno	70	
Prosjek	5,83	

Tabela 28. Kvantificiranje uticaja vanjske okoline na turističku pećinu Hrustovaču.

Kvantificirani uticaji unutrašnje okoline na turističku pećinu Hrustovaču prikazani su u tabeli 29. I za turističku pećinu Hrustovaču su faktori unutrašnje okoline klasifikovani na snage i slabosti prema visini ocjena, a sintetizirani prikaz dat je na slici 105.

Kvantifikacija je napravljena prema ocjenama na skali od 1 do 10 i to:

- Prilike: ocjene od 7 do 10,
- Prijetnje: ocjene od 1 do 3,
- Neutralni uticaj: ocjene od 4 do 6.

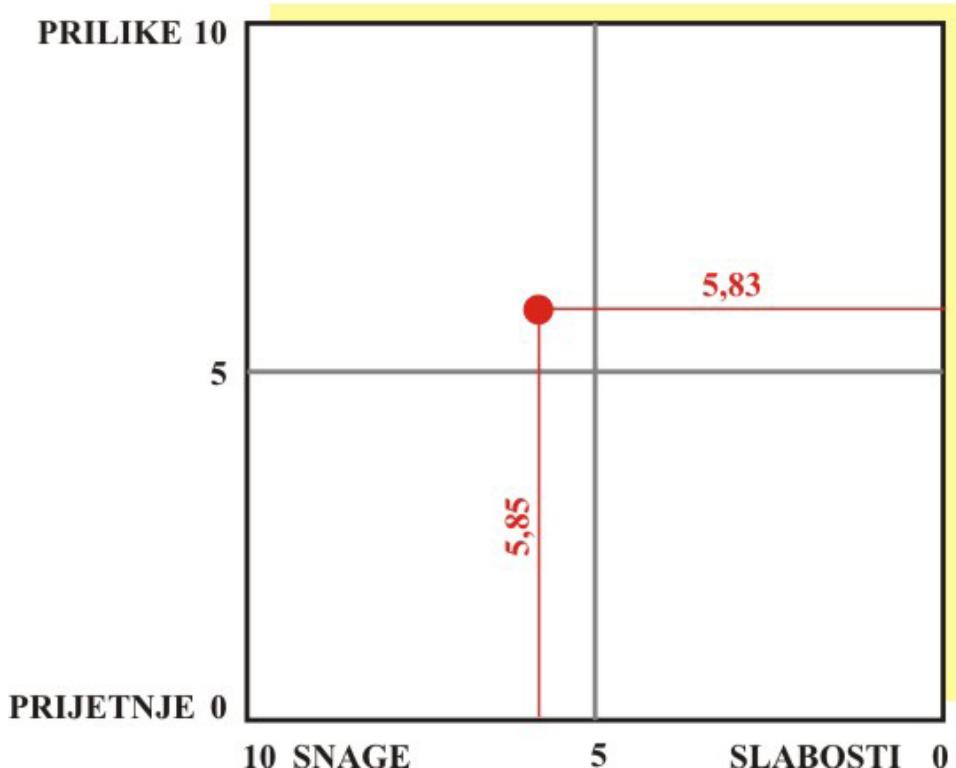
Pozicioniranje speleoturizma pećine Hrustovače prikazano je na slici 106.

Faktor	Ocjena	Kategorizacija
Raspoloživi prirodni resurs – pećina	10	Snaga
Izgrađena turistička atrakcija	7	Snaga
Značajne prirodne atrakcije	8	Snaga
Značajni spomenici kulturne baštine	5	Neutralno
Diferenciranje ponude turističkih subjekata	7	Snaga
Nepostojanje turističke ponude općine	3	Slabost
Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine	3	Slabost
Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti	1	Slabost
Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije	2	Slabost
Saobraćajna infratstruktura	8	Snaga
Struktura i kvalitet ugostiteljskih objekata	6	Neutralno
Smještajni kapaciteti	6	Neutralno
Ulaganja u izgradnju	10	Snaga
Ukupno	76	
Prosjek	5,85	

Tabela 29. Kvantificiranje uticaja unutrašnje okoline na turističku pećinu Hrustovaču.

Prilike	Prijetnje
<ul style="list-style-type: none"> Trendovi u razvoju turizma – usmjerenje na alternativni turizam Regionalizacija i povezivanje potencijalnih turističkih sadržaja Strategija razvoja regije Bosanska krajina sa turizmom kao jednim od prioritetnih ciljeva Aktivnosti na jačanju BiH kao turističke destinacije i pokušaj brendiranja u oblasti turizma Mogućnosti finansiranja iz različitih fondova Broj učenika 	<ul style="list-style-type: none"> Nedefinisana strategija razvoja turizma na nivou FBiH Neodgovarajuća podrška pokretanju novih biznisa Rast cijena i negativan uticaj na životni standard Lutanje u zakonskoj regulativi i rješenjima koja se primjenjuju u oblasti alternativnog turizma
Snage	Slabosti
<ul style="list-style-type: none"> Raspoloživi prirodni resurs – pećina Izgrađena turistička atrakcija Diferenciranje ponude turističkih subjekata Značajne prirodne atrakcije Saobraćajna infratstruktura Konkurenčija susjednih država sa sličnim oblicima turističke ponude 	<ul style="list-style-type: none"> Loša povezanost subjekata turističke ponude općine i Kantona/Županije Nepostojanje turističke ponude općine Slab odnos/klima za razvoj turizma – svijest o značaju turizma za razvoj općine Neadekvatni kadrovi i menadžerske vještine – odsustvo poduzetništva u ovoj oblasti

Slika 105. Sintetizirani prikaz unutrašnjih i vanjskih faktora.

Slika 106. Speleoturizam Hrustovače na SWOT matrici.

Iz rezultata SWOT analize mogu se sugerirati osnovne strateške opcije za budućnost pećine Hrustovače u spoju elemenata vanjske i unutrašnje okoline prema slici 107.

Unutrašnja okolina	Snage	Slabosti
Vanjska okolina	Snage/Prilike	Slabosti/Prilike
Prilike	Istovremeno i kumulirano dejstvo snaga i prilika moglo bi biti optimalan okvir za razvoj speleoturizma. S: Strategija koordinacije korištenja snaga i prilika SO: Scenarij valorizacije	Intenzitet slabosti je veći od intenziteta prilika (0,4). S: Rješenje je strategija eliminiranja slabosti SI: Scenarij orientiran prema unutra
Prijetnje	Snage/Prijetnje	Slabosti/Prijetnje
	Snaga prijetnji je veća od intenziteta snaga (0,9). S: Strategija eliminiranja prijetnji SV: Scenarij okrenut prema vani	Istovremeno i kumulirajuće djelovanje slabosti i prijetnji u okolnostima odsustva intervencije S: Strategija nedjelovanja SP: Krajnje pesimističan scenarij

Slika 107. Osnovne strateške opcije za turističku pećinu Hrustovaču.

S: Strategija ekspanzije/ofanzivna, ali i na okoliš senzitivna strategija

SO: Scenarij optimistički

U okolnostima kada:

- je jedan od trendova u razvoju turizma orijentacija na alternativni turizam;
- regije dobivaju sve veći značaj kao okvir ekonomskog razvoja, a posebno razvoja turizma;
- je turizam strateški cilj razvoja Bosanske krajine (Saffery, 2006);
- su naporci usmjereni na jačanje turističkih destinacija i njihovo brendiranje;
- postoje mogućnosti pristupa finansijskim sredstvima;
- postoje okolnosti dobre geoprometne pozicije;

onda postoje i realne mogućnosti da se snaga lokacije ekonomski valorizira, te da se po osnovu istovremenog aktiviranja snaga i prilika osigura ekomska valorizacija pećine.

Projekat: *Projekt razvoja speleoturizma baziran na snagama i prilikama sa snažnom promocijom, kao i horizontalnim i vertikalnim vezama*

S: Strategija neutraliziranja i/ili minimiziranja i/ili eliminacije slabosti

SI: Scenarij orijentiran prema unutra

Scenarij uključuje kreiranje paketa integrirane turističke ponude, kreiranje atmosfere potpore razvoju speleoturizma, izgradnju osjećaja vlasništva nad idejom.

Projekt: *Integralno eliminiranje uočenih slabosti*

Programi:

P1 – *Formiranje paketa turističke ponude općine*

P2 – *Izgradnja svijesti o značaju speleoturizma – izgradnja “vidljivosti” speleoturizma u zajednici*

P3 – *Program jačanja ljudskih kapaciteta u turizmu*

S: Strategija eliminiranja prijetnji

SV: Scenarij orijentiran prema vani

Ovaj scenarij podrazumijeva dvije grupe aktivnosti. Prva, upoznavanje i informiranje sa konkurentnošću drugih te sa trendovima i očekivanjima u relevantnim sektorima. Drugu grupu aktivnosti čine aktivnosti usmjerene na osiguravanje i pokretanje inicijative za osiguravanje adekvatnog pravnog okvira, strateških razvojnih dokumenata i podrške razvoju speleoturizma.

Projekt: *Eliminiranje prijetnji*

Programi:

Programi bi se trebali fokusirati na najsnažnije prijetnje, posebno odsustvo podrške pokretanju novih biznisa u speleoturizmu.

S: Strategija: bez strategije

SP: Pesimističan scenarij

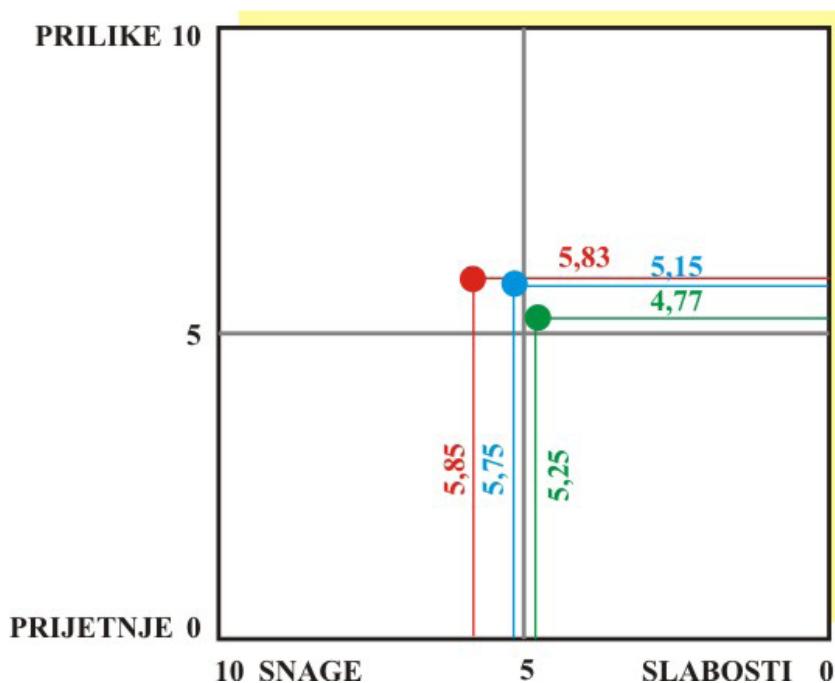
U ovom slučaju, ne samo da nema inicijative ili aktivnosti, nego se generira negativno i depresivno raspoloženje koje rezultira degradacijom prirodnih i drugih vrijednosti pećine, ali i demotivacijom i onih koji u ovom trenutku imaju ideju ili viziju razvoja speleoturizma.

8.5 KOMPARATIVNA ANALIZA

Komparativna analiza pećina Hrustovače, Vjetrenice i Ledenice u smislu njihovog korištenja kao turističkih pećina provedena je na slijedeći način:

- izračunata je prosječna vrijednost svakog od četiri elementa (snage, slabosti, prilike, prijetnje) za svaku pećinu;
- zatim je utvrđen rang pojedine pećine po svakom elementu:
 - najveća vrijednost snaga i prilika je označena rangom 1, manja rangom 2, a najmanja rangom 3;
 - kada je riječ o slabostima i prijetnjama, one su rangirane na slijedeći način: najmanja vrijednost je označena rangom 1, slijedeća rangom 2, a najveća rangom 3;
- utvrđen je kumulativ;
- sve općine su rangirane: najmanji zbir rang 1, slijedeći rang 2, a najveći zbir rang 3.

Iz ranije sačinjenih analiza vidi se da su vrijednosti parova: za pećinu Hrustovaču 5,85 (snage – slabosti) : 5,83 (prilike – prijetnje), za pećinu Ledenicu 5,25 (snage – slabosti) : 4,77 (prilike – prijetnje) i za pećinu Vjetrenicu 5,75 (snage – slabosti) : 5,15 (prilike – prijetnje). Njihov položaj na SWOT matrici prikazan je na slici 108.

Slika 108. Speleoturizam pećina Hrustovače, Vjetrenice i Ledenice na SWOT matrici.

Izračunate prosječne vrijednosti unutrašnjih snaga i slabosti, kao i vanjskih prilika i prijetnji za svaku pećinu prikazane su u tabeli 30.

	Snage	Slabosti	Prilike	Prijetnje
Hrustovača	8,33	2,25	8,29	1,75
Vjetrenica	8,83	1,50	8,43	2,00
Ledenica	8,67	1,43	8,40	2,00

	Rang snage	Rang slabosti	Rang prilike	Rang prijetnje	Suma rangova	Kumulativ
Hrustovača	3	3	3	2	11	3
Vjetrenica	1	2	1	1	5	1
Ledenica	2	1	2	1	6	2

Tabela 30. Prosječne vrijednosti unutrašnjih i vanjskih faktora.

Kao što se vidi, u krajnjem rezultatu pećina Vjetrenica je rangirana kao prva, pećina Ledenica kao druga i pećina Hrustovača kao treća.

Na kraju, utvrđen je intenzitet snaga, slabosti, prilika i prijetnji za svaku pećinu. Za to je korišteno odstojanje od maksimalne vrijednosti. Intenzitet snaga i prilika je izmjerен kao razlika između konkretnih vrijednosti i maksimalne vrijednosti (10), a intenzitet slabosti i prijetnji kao odstupanje od 1 (maksimalna vrijednost). Kumulativ intenziteta prilika i snaga je stavljen u odnos sa kumulativom slabosti i prijetnji. Izračunata je razlika ova dva kumulativa. Rang 1 dodijeljen je pećini sa najvećom razlikom intenziteta snaga – prilika i slabosti – prijetnji. Rang aktiviranja pećina je po redoslijedu Ledenica, Hrustovača i Vjetrenica (tabela 31).

	Snage	Slabosti	Prilike	Prijetnje
Hrustovača	1,67	1,25	1,71	0,75
Vjetrenica	1,17	0,50	1,57	1,00
Ledenica	1,33	0,43	1,60	1,00

	Kumulativ 1 Snage & Prilike	Kumulativ 2 Slabosti & Prijetnje	Razlika	Rang 1/2	Rang
Hrustovača	3,38	2,00	1,38	1/1	2
Vjetrenica	2,74	1,50	1,24	3/2	3
Ledenica	2,93	1,43	1,50	2/2	1

Tabela 31. Prosječne vrijednosti intenziteta unutrašnjih i vanjskih faktora.

Treći način je rangiranje pećina po snagama, slabostima, prilikama i prijetnjama i to na slijedeći način: rang 1 se dodjeljuje za najveće vrijednosti. Krajnji rezultat je: pećine Vjetrenica i Hrustovača dijele rang 1 i 2, a pećina Ledenica rang 3 (tabela 32).

	Snage	Slabosti	Prilike	Prijetnje
Hrustovača	1,67	1,25	1,71	0,75
Vjetrenica	1,17	0,50	1,57	1,00
Ledenica	1,33	0,43	1,60	1,00

	Rang snage	Rang slabosti	Rang prilike	Rang prijetnje	Kumulativ
Hrustovača	3	1	1	2	7
Vjetrenica	1	2	3	1	7
Ledenica	2	3	3	1	9

Tabela 32. Prosječne vrijednosti intenziteta unutrašnjih i vanjskih faktora (kriterij najveće vrijednosti).

Na kraju, tri analizirane pećine se na temelju provedene SWOT analize sa stajališta ekonomskih mogućnosti za turističku valorizaciju mogu rangirati na slijedeći način: pećina Vjetrenica kao prva, pećina Ledenica kao druga i pećina Hrustovača kao treća.

8.6 COST BENEFIT ANALIZA

Iz jednog neselektivnog pregleda cijena posjeta turističkim pećinama (2001.–2002.) može se steći uvid u prosječnu cijenu ulaznice, s tim što treba napomenuti da neke turističke pećine imaju posebne cijene za porodične posjete. Tako su u Francuskoj ulaznice (odrasli/omladina/djeca) 8/5/4 E² (Grotte de Dargilan), 7.9/5.5/4.4 (Grotte des Demoiselles), 5/-/2,5 (Grottes de Saint-Cezaire); Belgiji (odrasli/djeca/ penzioneri) 5.5/3.5/- (Cavernes préhistoriques de l'Abîme), 7.25/4.70/- (Grotte de Lorette), 8/5/- (Grotte et Abîme de Comblain-au-Pont) 5/3.5/4.5 (Grotte La Merveilleuse), 10.75/7/-/6 (djeca od 3–5 godina?!) (Grottes de Han-sur-Lesse), 8/5/- (Grotte de Neptune); Austriji 8.5/5.1 (Dachstein-Reiseneishöhle), 8.8/5.2 (Dachstein-Mammuthöhle), 7/4.5 (Entrische Kirche), 5/-/2.5 (Hundalm Eis- und Tropfsteinhöhle), 7.7/4.5 (Koppenbrüllerhöhle), 6/4.5/4 (Lurgrotte Peggau), 18/17/10 (Obir Tropfsteinhöhlen); Njemačkoj (odrasli/djeca) 6/4 (Barbarossa höhle), 3/1.5 (Charlotten höhle), 6/3 (Schillathöhle),

² 1 EUR = 1,954 KM.

3.5/2.5 (Sophie höhle), 5/3.5 (Dechen höhle); Češkoj Republici (odrasli/penzioneri/studenti/djeca) 40/30/20/- CZK³ (Chynovske jeskyne), 60/50/30/30 (Katerinska jeskyne), 80/60/40/- (Punkevni jeskyne), 40/30/20/- (Sloupsko-Šošuvkske jeskyne). U Hrvatskoj su cijene ulaznica npr. 50/25 HRK⁴ Baraćeve špilje, 25/20/15 Veternica, 30/20/20 Samograd, 15/-/8 Biserujka. U Bosni i Hercegovini cijena ulaza je 8/5/3 KM (Vjetrenica).

Za naredna izračunavanja bit će uzeta prosječna cijena ulaznice od 5 KM.

U poglavlju 6. se može vidjeti da su prosječne plate u sve tri općine različite, a sa njima i plate u ugostiteljstvu koje je najbliže speleoturizmu.

Općina	Prosječna plata	Plata u ugostiteljstvu	Bruto plata	God. plata
Ravno	808	567	850	10.200
Bos. Grahovo	681	477	716	8.592
Sanski Most	535	375	564	6.756
FBiH	662	456		

Tabela 33. Prosječne plate u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most.

Bruto vrijednost proizvodnje u turizmu ne vodi se u statističkim godišnjacima. Na nivou privrede Bosne i Hercegovine ona se dijeli u omjeru 50,1 % : 49,9 %.

Bruto vrijednost proizvodnje	= Međufazna proizvodnja (sirovine, materijal, usluge, ostali troškovi)	+ Dodana vrijednost (amortizacija, indirektni porezi, sredstva zaposlenika, poslovni višak)
100 %	=	50,1 % + 49,9 %

Na nivou ugostiteljstva, kao najsrodnije grane odnosi međufazne proizvodnje i dodane vrijednosti su 54 % : 46 %, ali po strukturi troškova međufazne proizvodnje te dvije djelatnosti se uveliko razlikuju (npr. nema sirovina i materijala).

Speleoturizam je u svojoj osnovnoj funkciji najbliži obrazovanju, po svemu osim po strukturi zaposlenih.

Na nivou obrazovanja međufazna proizvodnja je 14 %, a dodana vrijednost 86 %.

Struktura dodane vrijednosti je:

3 10 CKR = 0,73 KM.

4 10 HRK = 2,7 KM.

- amortizacija 4,6 %
- indirektni porezi 0,8 %
- sredstva zaposlenika 80 %
- poslovni višak 0,6 %.

Kako se radi o privrednom subjektu bit će uzet poslovni višak iz dodane vrijednosti na nivou privrede, dakle 5,2 %, pa će sada raspodjela dodane vrijednosti za speleoturizam izgledati ovako:

- amortizacija 4,6 %
- indirektni porezi 0,8 %
- sredstva zaposlenika 75,4 %
- poslovni višak 5,2 %.

Iz visine plate u ugostiteljstvu, u općini Ravno, godišnja bruto plata jednog zaposlenika u turističkoj pećini Vjetrenica je 10.200 KM. Pod pretpostavkom da je struktura zaposlenih (u prvoj fazi): 1 menadžer, 2 vodiča, 1 ugostitelj (prodavač), onda su sredstva zaposlenika 40.800 KM.

Pri tome je bruto vrijednost proizvodnje 54.111 KM, a poslovni višak 2.814 KM.

Za ostvarenje ovakvog poslovnog rezultata pećinu Vjetrenicu bi trebalo godišnje da posjeti 10.822 posjetioca (u obzir je uzeta prosječna cijena ulaznice od 5 KM).

Poznato je, međutim da se ukupna bruto vrijednost proizvodnje speleoturizma ostvara od prodaje ulaznica i dodatnih usluga. Dodatne usluge (suveniri i snek, hrana, transport, agencije) se procjenjuju (prema Cigna & Burri 2000) kao:

– ulaznica	: 5 KM
– dodatne usluge:	
suveniri i snek	: 1,5
hrana	: 5
transport	: 2
putnička agencija	: 2.

U našem slučaju u obzir se mogu uzeti samo prve dvije dodatne usluge u iznosu (procijenjenom) od 5 KM.

Uzimajući u obzir vrijednost dodatnih usluga, broj posjetilaca koji bi ostvarili ukupnu bruto vrijednost turističke pećine je oko 900 posjetilaca mjesečno tokom šestomjesečne sezone ili 54.111 KM.

Izračunato na isti način za ostvarenje ukupne bruto vrijednosti proizvodnje speleoturizma Ledenice potrebno je ostvariti 45.581 KM, od čega su sredstva zaposlenika (1 menadžer, 2 vodiča, 1 ugostitelj – prodavač) 34.368 KM.

Za ostvarenje ovakvog poslovnog rezultata pećinu Ledenicu bi trebalo godišnje da posjeti 9.117 posjetilaca sa kupljenom ulaznicom, dok bi, uzmu li se u obzir dvije dodatne usluge (suveniri i hrana) taj broj bio upola manji, dakle 4.558, ili oko 760 posjetilaca mjesečno tokom šestomjesečne sezone.

Za ostvarenje ukupne bruto vrijednosti proizvodnje speleoturizma Hrustovače potrebno je ostvariti 35.841 KM, od čega su sredstva zaposlenika (1 menadžer, 2 vodiča, 1 ugostitelj – prodavač) 27.024 KM.

Za ostvarenje ovakvog poslovnog rezultata pećinu Hrustovaču bi trebalo godišnje da posjeti 7.168 posjetilaca sa kupljenom ulaznicom, dok bi, uzmu li se u obzir dvije dodatne usluge (suveniri i hrana) taj broj bio upola manji, dakle 3.584, ili oko 600 posjetilaca mjesečno tokom šestomjesečne sezone.

Na ovom mjestu treba reći da je Titovu pećinu u Drvaru 2008. godine posjetilo 6.000 turista, od čega oko 50 % iz inostranstva.⁵

Gornji izračuni su imali za cilj da pokažu kako je za održivi razvoj jedne turističke pećine potreban relativno skroman broj posjetilaca godišnje, uz dodatne usluge.

8.7 MOGUĆNOSTI RAZVOJA

Potencijalno tržište omogućava mnogo značajniji razvoj speleoturizma. Pri tome treba kombinovati različite strategije ponude zavisno od tržišta i ciljnih grupa. Tri su najvažnije: strategija diferencirane ponude, strategija standardizirane ponude i strategija tržišnih niša. Iako u cjelini nekompatibilne, za neke turističke pećine sve tri strategije su moguće.

Strategija diferencirane ponude odnosi se na pokrivanje nekoliko tržišnih segmenata uz kreiranje različitih ponuda za svaki od njih. Tu se posebno izdvajaju segmenti učenika

⁵ Dnevnik Javnog servisa BHT, 2. 2. 2009. godine u 19:00.

osnovnih i srednjih škola, pri čemu bi se koristio lokalni marketing (Tihi *et al.*, 2006).

Diferencirani marketing prema teoriji (Kotler, 2006) daje veću ukupnu prodaju.

Strategija standardizirane ponude ili nediferenciranog marketinga zanemaruje razlike u tržišnim segmentima i nastupa na tržištu sa jednom tržišnom ponudom, smatrajući da je pećina kao turistička destinacija privlačna za, ako ne sve segmente, a ono bar za najveće segmente na tržištu. Marketinške aktivnosti bi bile usmjerene na masovno oglašavanje, naglašavajući atrakcijsku stranu destinacije i prirodnu jedinstvenost.

Strategija tržišnih niša ili koncentrisani marketing mogu biti interesantni za neke segmente potrošača, kakvi su recimo starija populacija kojoj se mogu ponuditi terapeutiske vrijednosti pećina ili istraživačke grupe.

Mogućnosti razvoja prema različitim scenarijima procijenjene su na osnovu broja učenika i broja turista u općinama, kantonima/županijama i Federaciji BiH. U razmatranje će biti uzete dvije varijante.

U prvoj varijanti obuhvaćen je puni obuhvat učenika u općini, 50 % obuhvata u kantonu/županiji, 5 % obuhvata u Federaciji BiH, 50 % obuhvata studenta u kantonu/županiji, 50 % obuhvata turista u kantonu/županiji i 5 % obuhvata na nivou Federacije BiH.

U drugoj, optimističnijoj varijanti, obuhvaćen je puni obuhvat učenika u općini, 50 % obuhvata u kantonu/županiji, 10 % obuhvata u Federaciji BiH, 50 % obuhvata studenta u kantonu/županiji, 100 % obuhvata turista u kantonu/županiji i 10 % obuhvata na nivou Federacije BiH. Kod ovih procenata uzet je u obzir podatak kolika je atraktivnost prirodnog (i vještačkog) podzemlja u Sloveniji: među prvih deset atrakcija tri pripadaju speleoturizmu – 2 prirodne pećine: Postojnska jama i Škocjanske Jame (Paternost, 2004), a među podzemnim objektima od njih 9 tri su rudnika – Velenje, Idrija, Mežica (Ramšak, 2004).

U obje varijante samo će broj ulaznica biti osnov za računanje ukupne bruto vrijednosti proizvodnje (dakle, bez dodatne usluge), odnosno broja radnih mesta.

U takvim scenarijima broj posjetilaca za pećinu Vjetrenicu je slijedeći:

Varijanta A

učenici – općina (100 %) = 17

učenici – kanton/županija (50 %) = 16.543

studenti – kanton/županija (50 %) = 2.560

učenici Federacija BiH (5 %) = 17.508

turisti – kanton/županija (50 %) = 41.281

turisti Federacija BiH (5 %) = 17.366

Ukupno: 95.275

Ukupan bruto proizvod pećine je 476.375 KM ili vrijednost dovoljna za 35 zaposlenika.

Varijanta B (optimistična varijanta)

učenici – općina (100 %) = 17

učenici – kanton/županija (50 %) = 16.543

studenti – kanton/županija (50 %) = 2.560

učenici Federacija BiH (10 %) = 35.017

turisti – kanton/županija (100 %) = 82.563

turisti Federacija BiH (10 %) = 34.732

Ukupno: 171.432

Ukupan bruto proizvod pećine je 857.160 KM ili vrijednost dovoljna za 63 zaposlenika.

Jednaka dva scenarija uzeta su za broj posjetilaca pećine Ledenice.

Varijanta A

učenici – općina (100 %) = 76

učenici – kanton/županija (50 %) = 4.635

studenti – kanton/županija (50 %) = 0

učenici Federacija BiH (5 %) = 17.508

turisti – kanton/županija (50 %) = 746

turisti Federacija BiH (5 %) = 17.366

Ukupno: 40.331

Ukupan bruto proizvod pećine je 201.655 KM ili vrijednost dovoljna za 17 zaposlenika.

Varijanta B (optimistična varijanta)

učenici – općina (100 %) = 76

učenici – kanton/županija (50 %) = 4.635

studenti – kanton/županija (50%) = 0

učenici Federacija BiH (10 %) = 35.017

turisti – kanton/županija (100 %) = 1.492

turisti Federacija BiH (10 %) = 34.732

Ukupno: 75.952

Ukupan bruto proizvod pećine je 379.760 KM ili vrijednost dovoljna za 33 zaposlenika.

Za pećinu Hrustovaču broj posjetilaca za dva scenarija je slijedeći:

Varijanta A

učenici – općina (100 %) = 2745

učenici – kanton/županija (50 %) = 20.454

studenti – kanton/županija (50 %) = 2.343

učenici – Federacija BiH (5 %) = 17.508

turisti – kanton/županija (50 %) = 10.022

turisti – Federacija BiH (5 %) = 17.366

Ukupno: 70.438

Ukupan bruto proizvod pećine je 352.190 KM ili vrijednost dovoljna za 39 zaposlenika.

Varijanta B (optimistična varijanta):

učenici – općina (100 %) = 2745

učenici – kanton/županija (50 %) = 20.454

studenti – kanton/županija (50 %) = 2.343

učenici Federacija BiH (10 %) = 35.017

turisti – kanton/županija (100 %) = 20.044

turisti Federacija BiH (10 %) = 34.732

Ukupno: 115.335

Ukupan bruto proizvod pećine je 576.675 KM ili vrijednost dovoljna za 64 zaposlenika.

8.8 PROCJENA EFEKATA SPELEOTURIZMA NA LOKALNI RAZVOJ

Lokalne zajednice mogu se opredjeljivati za razvoj speleoturizma, imajući u vidu ekonomski efekti turističke valorizacije prirodnih resursa koji se nalaze na teritoriji lokalne zajednice. Pretpostavka za razvoj speleoturizma je postojanje speleoloških objekata, i to je u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most osigurano turistički atraktivnim pećinama Vjetrenicom, Ledenicom i Hrustovačom. To samo po

sebi, međutim, nije dovoljno za razvoj speleoturizma. Jednako koliko i postojanje, bitna i spoznaja o postojanju i potencijalnom turističkom i ekonomskom značaju speleoloških objekata. Lokalne zajednice se moraju uključiti u promociju speleoturizma na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i internacionalnom nivou. Tek u tom slučaju će razvoj speleoturizma predstavljati osnovu za direktno i indirektno zapošljavanje, za generiranje prihoda lokalne zajednice, za uspostavljanje veza unaprijed i unazad sa drugim sektorima i aktivnostima.

Razvojni efekti na općine analizirani su samo na osnovu povećanja broja radnih mesta uposlenih u turističkim pećinama (tabela 34), u skladu sa ranije usvojenim scenarijima.

	Broj zaposlenih 2007	Rast zaposlenih A	Stopa rasta	Rast zaposlenih B	Stopa rasta	Rang
Vjetrenica	44	35	70,5	63	143,2	1
Ledenica	304	17	5,6	33	10,9	2
Hrustovača	4.571	39	0,9	64	1,4	3
Ukupno	4.919	91	1,8	160	3,3	

Tabela 34. Povećanja broja radnih mesta.

Mjereno brojem novih radnih mesta, turističko aktiviranje pećine Vjetrenica imalo bi najveće razvojne efekte. Broj radnih mesta bi se povećao u rasponu od 70 % (varijenta A) do 143 % (varijenta B). U slučaju Ledenice, aktiviranje pećine generira novu zaposlenost u rasponu od 5,6 % (varijenta A) do 10,9 % (varijenta B), a u slučaju Hrustovače u rasponu od 1,8 % (varijenta A) do 3,3 % (varijenta B).

Pod pretpostavkom konstantnih povrata prema omjeru, u neoklasičnom modelu Solowa (prema Todaro & Smith, 2006), porast zaposlenosti bi trebao generirati porast ukupnog domaćeg proizvoda lokalne zajednice u istom omjeru. U varijanti A, nova radna mjesta bi generirala rast GDP u rasponu od 70 % (Vjetrenica) do 0,9 % (Hrustovača). U varijanti B, porast zaposlenosti kao ulaz generirao bi rastom izlaza u rasponu od 143 % (Vjetrenica) do 1,4 % (Hrustovača).

Prepostavljeni rast produktivnosti mogao bi akcelerirati ili dinamizirati efekte razvoja (zaposlenosti) u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most prema vrijednostima prikazanim u tabeli 35.

	Broj nezap. 2007	Rast zapos. A	Broj nezap.	Rast zapos. B	Broj nezap.	Stopa smanjenje nezap. A	Stopa smanjenje nezap. B
Vjetrenica	28	35	-7	63	-35		
Ledenica	260	17	243	33	227	- 6,5	-13
Hrustovača	4.371	39	4.332	64	4.307	- 0,9	- 1,5

Tabela 35. Rast zaposlenosti u općinama Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most.

Efekti na nezaposlenost su najznačajniji u općini Ravno, a zatim u Bosanskom Grahovu i Sanskom Mostu. Kao što se vidi, došlo bi do smanjenja broja nezaposlenih u sve tri općine. Efekti na smanjenje nezaposlenosti bili bi najznačajniji na području općine Ravno (pećina Vjetrenica).

Efekti na platni bilans su proporcionalni učešću stranih turista u posjeti pećinama. U Hrvatsko-neretvanskom kantonu (Vjetrenica) u 2007. godini ih je bilo 50.262 (Anon., 2008h), Kantonu 10 samo 1.192 (Anon., 2008g) a u Unsko-sanskom kantonu 13.460 (Anon., 2008c). Pozitivan efekt na platni bilans će imati i odluka da se škole u prirodi iz programa redovnog osnovnog obrazovanja, kao i neki nastavni i drugi srednjoškolski programi, realiziraju u Bosni i Hercegovini. Isti efekat će imati i odluka dijela stanovništva da svoje potrebe za putovanjem, za turističkim uslugama zadovolji u Bosni i Hercegovini.

9. MOGUĆNOSTI REALIZACIJE

S obzirom da se ekomska, preciznije rečeno turistička valorizacija pećina dovođi u kontekst lokalnog razvoja, ovdje se apostrofiraju institucije, fondovi, programi i projekti koji podržavaju lokalni razvoj. Na tu činjenicu se naslanja stav da bi ove institucije, fondovi, programi i projekti mogli podržati (finansijski, menadžerski, tehnički, marketinški) održivu turističku valorizaciju pećina kao turističkih objekata u kontekstu lokalnog razvoja.

9.1 INSTITUCIJE

Svijest o ulozi i značaju lokalnog razvoja generirala je potrebu za institucionalizacijom potpore, koordinacije, transfera znanja i iskustava. Tako je, uporedo s uspostavljanjem zakonskog okvira kojim se reguliraju prava i obaveze lokalnih zajednica, u Evropskoj Uniji i Vijeću Evrope osnovano nekoliko važnih institucija koje se bave različitim aspektima lokalnog razvoja. Cilj im je, između ostalog, zastupati interes lokalnih zajednica u procesima odlučivanja, posebno o lokalnom ekonomskom razvoju, ali i pitanjima horizontalne i vertikalne kooperacije. Mrežu institucija relevantnih za lokalni razvitak, neposredno ili posredno preko regija kojima pripadaju, čine: Vijeće Evrope, zatim Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope (CLRAE), Vijeće evropskih općina i regija (CEMR), Nacionalno udruženje lokalnih vlasti jugoistočne Evrope (NALAS), Forum pograničnih gradova Evrope, Skupština evropskih regija (AER), Odbor regija (COR), Radna zajednica Alpe-Jadran, Eurocities, Mreža urbane tehnologije (UTN), Održivi informacioni sistemi gradova, Evropska mreža gradova srednje veličine, Vijeće Evrope – Lokalna demokracija i prekogranična saradnja, Udruženje evropskih prekograničnih regija (AEPR), Povezivanje, pomoć i suradnja za Evropske pogranične regije (LACE), Evropska okvirna konvencija o prekograničnoj saradnji Vijeća Evrope, Institut Istok-Zapad (EWI), Međunarodna jedinica za istraživanje gradova (IBRU), Fondacija za ekonomiju i održivi razvitak regiona Evrope (FEDRE), Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi (SECI), South East Europe Co-operation Process (SEECP), itd.

9.1.1 Vijeće evropskih općina

Vijeće evropskih općina (www.ccre.org) osnovano je 1951. godine u Ženevi, da bi mu 1984. naziv bio promijenjen u Vijeće općina i regija Evrope – CEMR (Council of European Municipalities and Regions). U Vijeću ima više od 100.000 članova, predstavnika lokalnih i regionalnih vlasti Evrope, učlanjenih u CEMR neposredno ili kroz četrdeset dvije velike nacionalne asocijacije lokalnih i regionalnih vlasti iz 29 evropskih zemalja. Svaka nacionalna sekcija definira svoju politiku i organizira dijalog s centralnom vlašću onako kako smatra adekvatnim. Isto tako, ona može koristiti i primjere drugih evropskih zemalja, a stara se o tome da vlada njene zemlje usvoji i u potpunosti poštuje Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi Vijeća Evrope. Na evropskom nivou Vijeće podržava, između ostalog, lokalne vlasti u njihovoј potrazi za donacijama povezanim s programima Evropske Unije te u odbrani i zaštiti interesa lokalnih zajednica u okviru evropskih institucija. Glavni ciljevi, posebno značajni za lokalni razvoj, su: jačanje uticaja lokalnih zajednica, poticaj razmjene iskustava i saradnje, pružanje informacija o radu i aktivnostima svih institucija EU, pomoći da stavovi, interesi i glas članica dođu do reprezentativnih institucija i tijela (Osmanković & Pejanović, 2007).

9.1.2 Komitet ili Odbor regija

Komitet ili Odbor regija (COR – The Committee of the Regions <http://www.cor.eu.int/>) osnovan je Ugovorom o Evropskoj Uniji (Maastricht), a počeo je djelovati 1994. godine. To je savjetodavno tijelo koje čine predstavnici evropskih regionalnih i lokalnih vlasti. On osigurava da lokalne vlasti imaju svoju riječ u odlučivanju o politikama, te da lokalni identiteti budu poštovani. Osnivanjem ovog Komiteta po prvi put u historiji Evropske Unije postoji pravna obveza da se traži mišljenje od predstavnika lokalnih vlasti o pitanjima koja ih se direktno tiču, npr. kada se rješavaju pitanja regionalne politike Evropske Unije, ekonomske i socijalne povezanosti (kohezije), o transevropskoj mreži prioritetnih infrastrukturnih pravaca (TEN's), obrazovanju i stručnom usavršavanju, itd. Uloga Komiteta je iznošenje lokalnih i regionalnih gledišta o zakonima. Komitet od 2004. godine ima 317 članova i isto toliko zamjenika. Broj predstavnika svake države članice u Komitetu približno odražava broj stanovnika (nacionalne kvote). Putem ovog komiteta sve Evropske nerazvijene ili zapostavljene regije mogu se obratiti za pomoći direktno Bruxellesu, bez posredovanja svojih centralnih vlada ili

njenih predstavnika u Uniji. U okviru Komiteta djeluje šest komisija, i to: Komisija za politiku teritorijalne kohezije (COTER), Komisija za ekonomsku i socijalnu politiku (ECOS), Komisija za održivi razvitak (DEVE), Komisija za kulturu i obrazovanje (EDUC), Komisija za ustavna pitanja i evropsku upravu (CONST) i Komisija za vanjske poslove (RELEX). Prve četiri komisije su posebno značajne za turističku valorizaciju pećina i njihovo pozicioniranje kao komponente lokalnog razvoja. Komitet regija se pojavljuje i pod imenom Komitet regionalnih i lokalnih teritorijalnih organa.

9.1.3 Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope

Kongres lokalnih i regionalnih vlasti Evrope – CLRAE (www.coe.int/T/E/Clrae) osnovan je u Vijeću Evrope 1994. godine kao konsultativno tijelo koje pomaže novim državama članicama u različitim aspektima razvoja. Kongres je glas evropskih općina i regija, forum u kome izabrani lokalni i regionalni predstavnici mogu raspravljati o problemima, razmjenjivati iskustva i izražavati svoje stavove. Kongres savjetuje Komitet ministara i Parlamentarnu skupštinu Vijeća Evrope o svim aspektima lokalne i regionalne politike. Kongres priprema redovne izvještaje po državama, o stanju lokalne i regionalne demokratije u svim zemljama članicama Vijeća Evrope i, naročito, prati ostvarivanje principa Evropske povelje o lokalnoj samoupravi. Kongres je podijeljen u dvije komore: Komoru lokalnih vlasti i Komoru regiona. Skupština je dvodomna i čini je 315 članova. Članovi su izabrani predstavnici preko dvije stotine hiljada lokalnih i regionalnih vlasti iz 46 država članica Vijeća. Ciljevi Kongresa su: promocija djelotvornih struktura lokalne i regionalne vlasti, ispitivanje stanja lokalne i regionalne demokratije, razvijanje inicijativa djelotvornog učešća u lokalnoj i regionalnoj demokratiji, zastupanje interesa lokalnih i regionalnih vlasti u profiliraju evropske politike, podržavanje i promocija regionalne i prekogranične saradnje za mir i održiv razvitak, promatranje lokalnih i regionalnih izbora. U kontekstu hipoteza iznesenih u ovom radu posebno je bitna promocija djelotvornih, efikasnih struktura u lokalnim zajednicama, struktura koje mogu prepoznati i podržati održivu ekonomsku i ekološku valorizaciju speleoloških objekata.

9.1.4 Skupština evropskih regija

Skupština evropskih regija – AER (Assembly of European Regions – www.are-regions-europe.org) osnovana je 1985. godine s ciljem da se glas evropskih regija čuje na

međunarodnom nivou i s misijom da podrži regionalizaciju i institucionalno učešće regija u procesu odlučivanja, te da osnaži njihovu ulogu u Vijeću Evrope, OSCE-u i Evropskoj Uniji. Njena Generalna skupština ima 250 članica – regija iz 30 zemalja (koje predstavljaju oko četiri stotine miliona ljudi) i 20 interregionalnih organizacija, a u radu ovog tijela obično sudjeluju i predstavnici centralne vlasti. Kao ciljevi Skupštine evropskih regija označeni su: promoviranje demokratskih evropskih struktura i razvoj međunarodne saradnje na polju kulture, podrška ekonomskom razvoju, zdravstvu, društvenim djelatnostima, mladima, obuci radnika i slično. Najduži “staž” u članstvu Skupštine evropskih regija iz Bosne i Hercegovine ima Zeničko-dobojski kanton⁶, a danas se u Skupštini još nalaze: Bosansko-podrinjski, Livanjski (Kanton 10), Hercegovačko-neretvanski, Sarajevski, Tuzlanski i Zapadnohercegovački kanton. Prioritetni ciljevi Skupštine su: ubrzanje procesa regionalizacije u Evropi i rad na stvaranju Evrope regija, promocija i razvoj mreže međuregionalne saradnje i kulturnog, ekonomskog i društvenog partnerstva između regija Evrope kroz transfer i razmjenu tehnologija, znanja i iskustva. Lokalne zajednice preko regija kojima pripadaju, odnosno koje su formirale, mogu koristiti određene benefite njihovog članstva.

9.1.5 Asocijacija evropskih prekograničnih regija

Asocijacija evropskih prekograničnih regija (AEBR) osnovana je 1971. godine na inicijativu deset regija. Ciljevi su: angažiranje u rješavanju prekograničnih problema, pripremanje i provedba zajedničkih projekata, zajednički nastup prema donatorima i drugim izvorima sredstava, organiziranje skupova o prekograničnoj suradnji i informiranje javnosti o ovoj problematici. Forum pograničnih gradova Evrope proučava fenomen pograničnih gradova. To je forum za raspravu o iskustvima saradnje i rješavanju problema. S obzirom na lokaciju Vjetrenice u Jadranskoj euroregiji (slika 109), i u okviru ove asocijacije i foruma se može dobiti potpora za lokalni razvoj utemeljen na endogenim faktorima.

⁶ Zeničko-dobojski kanton dobio je status punopravnog člana 29. 11. 2001. godine i prva je regija iz Bosne i Hercegovine koja je pristupila ovoj izuzetno važnoj evropskoj asocijaciji.

Slika 109. Evropske prekogranične regije u Bosni i Hercegovini.

9.1.6 Mreža nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti jugoistočne Evrope

Na inicijativu Asocijacije lokalnih vlasti zemalja jugoistočne Evrope (CLRAE) ođeno je da se osnuje Mreža nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti jugoistočne Evrope – NALAS, na dobrovoljnoj osnovi i u cilju pružanja adekvatnih usluga svom članstvu, velikom broju lokalnih vlasti, koje imaju značajnu ulogu u razvitku demokratskog života u njihovim zemljama. Nacionalne asocijacije lokalnih vlasti jugoistočne Evrope imaju najmanje dvije osnovne uloge. Prvo, treba da osiguraju usluge svom članstvu, posebno u razvitku njihovih sposobnosti i mogućnosti. Drugo, treba da razvijaju efikasnu saradnju s centralnim vlastima, koja bi vremenom postala partnerstvo, u cilju predstavljanja i obrane interesa svojih članova. CLRAE smatra da je od suštinske važnosti doprinositi, u duhu Pakta za stabilnost jugoistočne Evrope, jačanju nacionalnih asocijacija lokalnih vlasti u regionu. U skladu s tim, CLRAE smatra da će povezivanje među njima osigurati razmjenu iskustava i doprinijeti jačanju njihove pozicije na unutrašnjoj političkoj sceni. Među najvažnijim strateškim ciljevima NALAS-a je, između ostalih, i organiziranje zajedničkih projekata koji će se podnosići donatorima za financiranje.

Mrežu trenutno materijalno pomažu: Vijeće Evrope, vlada Švicarske i Fondacija za ekonomiju i fond za održivi razvitak evropskih regiona – FEDRE. NALAS funkcioniра kao horizontalno postavljena mreža, u kojoj sve asocijacije imaju podjednako važnu ulogu. Stalna konferencija gradova i općina je aktivni član NALAS-a.

9.1.7 Radna zajednica Alpe-Jadran

Radna zajednica Alpe-Jadran ustanovljena je 1978. u Veneciji, a njeni ciljevi su: informativno-stručne rasprave i koordinacija; razvijanje saradnje i razmjena na istočnoalpsko-jadranskom području; jačanje kulturnog identiteta; uključivanje u procese Evropske saradnje i integracije; potpora ulasku država kandidata s područja Radne zajednice u Evropsku Uniju i kandidiranje nekih zajedničkih projekta za sufinanciranje iz programa pomoći Evropske Unije. Glavna područja saradnje su: prekoalpske saobraćajne veze i lučki promet; proizvodnja i prijenos energije; poljoprivreda, šumarstvo i vodoprivreda; turizam; zaštita okoliša, prostorno planiranje i razvitak naselja; povezivanje gradova; očuvanje kulturnog i rekreacijskog prostora; kulturne i naučne veze; informiranje i Evropske integracije. Za potporu lokalnom razvoju posebno je bitna kooperacija u sektoru turizma, zaštite okoliša, prostornog planiranja, očuvanja kulturnog nasljeđa i informiranje.

9.2 FONDOVI, PROGRAMI I PROJEKTI

9.2.1 Propuštene prilike

Regionalna politika Evropske Unije danas se u osnovi sastoji od alociranja finansijskih sredstava iz proračuna Evropske Unije siromašnjim regijama, lokalnim zajednicama i stanovništvu. Ukupan iznos sredstava alociranih u periodu od 2000. do 2006. godine iznosi 213 milijardi eura. Ova sredstva koriste se za poticanje razvijanja zaostalih područja, izmjeni starih industrijskih zona, pomaganje omladini i dugotrajno pomaganje nezaposlenim da pronađu posao, za modernizaciju poljoprivrede i potpomaganje siromašnjih ruralnih područja.

Strukturalni fondovi djelovali su u skladu sa četiri načela:

- koncentracija – fokusiranje na određeni set prioriteta;
- programiranje – elaboracija strateških planova umjesto provođenja pojedinačnih, odvojenih projekata. Ovo načelo naglašava i potrebu partnerstva sa svim zainteresiranim nosiocima interesa u procesu programiranja razvoja (javni, privatni, civilni sektor);

- dodatno djelovanje – imajući na umu da sredstva iz fondova trebaju predstavljati dodatnu pomoć, obavezno je sufinanciranje programa kao izraz posvećenosti i uvjerenosti u njihov kvalitet od strane lokalne i regionalne zajednice;.
- partnerstvo – uključivanje državnih, regionalnih, lokalnih te socijalnih partnera. U svim stadijima planiranja programa bilo je predviđeno djelovanje u partnerstvu. Razmjere do kojih će sudionici – partneri biti uključeni u određenu fazu ovisilo je o spremnosti i volji, kao i snazi/vještinama i znanjima zainteresiranih institucija.

Novac za podršku isplaćivan je putem strukturalnih fondova (koji su reformirani 1999.). Ilustracije radi, za cilj "jedan" Lisabonske strategije u periodu 2000.–2006. godina programirano je 118,5 milijardi eura, a za cilj "dva" 22,5 milijardi eura (za radna mjesta, ekonomiju znanja, inovacije, informacijsko-komunikacijske tehnologije, istraživanje i razvitak oko 49 %, za okoliš 14 %, za transport 24 % i ostalo (turizam, socijalna i zdravstvena infrastruktura, ruralni razvitak) 13 % sredstava). Za cilj "jedan" najviše sredstava programirano je za Španiju (33 milijarde eura), a za cilj "dva" za Francusku (5,9 milijardi eura). Kada je riječ o novim članicama za: industriju, preduzeća, infrastrukturu, humane resurse razvjeta, ruralni razvitak, zajedničke regionalne programe, poboljšanje življenja u urbanim centrima, tržiste radne snage, obrazovanje i treninge, kompetitivnost, ribarstvo, okoliš, regionalni razvitak, teritorijalnu koheziju, inovacije, socijalnu i ekonomsku infrastrukturu, produktivne sektore razvjeta, poslovnu kompetitivnost, razvitak ostrva, proizvodnju hrane, tehničku pomoć, šumarstvo, usluge, Češka Republika je dobila preko 1,5 milijardi eura podrške, Cipar 53,4 miliona eura, Estonija 371 miliona eura, Mađarska oko 2 milijarde eura, Latvija 626 miliona eura, Malta 63,2 miliona eura, Poljska 8,3 milijarde eura, Slovenija oko 237 miliona eura, Slovačka oko 1,1 milijardu eura (Osmanković & Pejanović, 2007).

Evropski fond za regionalni razvitak (ERDF) je glavni fond s ukupnim proračunom od blizu 13 milijardi eura. Fokusiran je na razvitak socijalne i privredne kohezije kako bi se smanjile razlike u socioekonomskoj razvijenosti. Fond je ustanovljen 1975. godine. Sredstva se uglavnom koriste za poboljšanje infrastrukture, lokalni razvitak i zaštitu životne sredine.

Evropski socijalni fond (ESF) bavi se prekvalifikacijom radnika, ima proračun od 7,5 milijardi eura godišnje. ESF funkcioniра od 1960. godine. Ovaj fond podržava usavršavanje. To je najvažniji finansijski instrument za poticanje zaposlenosti i unapređenje ljudskih potencijala.

ISPA je instrument strukturalne politike za pomoć zemljama istočne i centralne Evrope koje su se prijavile za pristupanje. Finansiraju se programi zaštite životne sredine i saobraćajna mreža. Od programa koji su razvijeni za razvoj lokalnih zajednica posebno su interesantni: Program INTERREG III, PHARE program prekogranične saradnje, program prekogranične saradnje Istok-Zapad, višekorisnički programi malih projekata, CARDS – pomoć Zajednice za obnovu i razvitak i stabilizaciju, TACIS – partnerski program izgradnje institucija IBPP, program ACCESS 2000 – program jačanja civilnog društva, ACE – program saradnje na ekonomskom području, FEDRE – fondacija za ekonomiju i održivi razvitak regija Evrope, LEEDS – program razvitka lokalne ekonomije i zapošljavanja, MEDA – sporazum o razvitku Sredozemlja, Program za susjede, RECHAR II, RESIDER II, RATEX i KONVER – inicijative koje podržavaju diversifikaciju i konverziju u područjima sa izraženim strukturalnim problemima.

Od 1999. godine Evropska Unija je osigurala više od sedam milijardi eura kao pomoć zemljama zapadnog Balkana. Kao zamjenu ranijim programima PHARE i OBNOVA, a u cilju pomoći regionu, osmišljen je novi programa nazvan CARDS.

Projekt financijske pomoći CARDS (Community Assitance for Reconstruction, Development and Stabilisation – Pomoć Zajednice za rekonstrukciju, razvitak i stabilizaciju) predstavlja najvažniju pomoć Evropske Unije zapadnom Balkanu. To je šestogodišnji instrument pomoći Evropske Unije (2000.–2006.) državama regionala koji pomaže izgradnju institucija i ispunjavanje obveza preuzetih *Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju*. Svi do tada postojeći programi pomoći zemljama Balkana objedinjeni su u CARDS. Korisnici CARDS-a su državne, entitetske i druge javne institucije, udruženja, zadruge, fondacije i nevladine organizacije. Program ima za cilj osposobljavanje Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Makedonije i Srbije za približavanje Evropskoj Uniji kroz rekonstrukciju, jačanje demokratije, pomirenje, stvaranje uslova za povratak izbjeglica i raseljenih osoba, razvitak institucija, uspostavljanje pravne države, zaštitu ljudskih prava, jačanje nezavisnosti medija, poštovanje manjina, uspostavu samoodržive ekonomije, slobodno tržište, ekonomski i socijalni razvitak, strukturne reforme i međudržavnu saradnju.

Prekogranična saradnja čini liniju A, B i C INTERREG programa.

Cilj linije **A** INTERREG programa je razvijanje institucionalne, privredne i socijalne suradnje pograničnih regija. Prekogranična saradnja promoviše regionalni razvitak

i saradnju između susjednih graničnih regija, uključujući vanjske granice Evropske Unije i granice na moru. Bosna i Hercegovina (s Italijom, Hrvatskom, Srbijom, Crnom Gorom i Slovenijom) sudjeluje u programu INTERREG IIIA kroz program Jadranske prekogranične saradnje. Saradnja regija u pograničnim prostorima (transgranične regije) bitan je preduslov za ekonomski razvitak graničnih regija, odnosno lokalnih zajednica lociranih u ovim područjima. Ovo je naročito bitno kada se ima u vidu činjenica da značajan procent "manjina" živi u slabije razvijenim područjima.

Transnacionalna saradnja je u fokusu linije **B INTERREG** programa, a odnosi se na transnacionalnu saradnju državnih, regionalnih i lokalnih vlasti. Za cilj ima podršku skladnoj teritorijalnoj integraciji područja Evropske Unije, kao i održivi i harmoničan razvitak Evropske Unije kroz oblikovanje velikih grupa evropskih regija.

Kroz liniju **C INTERREG III** programa promovira se međuregionalna saradnja na širokoj geografskoj osnovi. INTERREG IIIC podupire Evropska projektna partnerstva gradova, regija i drugih aktera na području gradskog i regionalnog razvijatka. Cilj programa je pružanje poticaja koji će omogućiti snažniju razmjenu iskustava te izradu zajedničkih strategija i aktivnosti na području regionalnog razvijatka. Program pruža regijama koje nemaju zajedničke granice mogućnost saradnje u okviru zajedničkih mreža, pojedinačnih projekta ili operacija regionalnog okvira. Program, osim toga, pridaje posebnu važnost izazovima i mogućnostima koje se pružaju za regije duž sadašnje vanjske granice Evropske Unije.

Novi programski okvir prekogranične saradnje na vanjskim granicama Evropske Unije, nakon posljednjeg proširenja, jest **Program za susjede** (Neighbourhood Programme). Promoviran je 2003. godine u okviru Evropske politike za susjede (European Neighbourhood Policy – ENP), a operativan je od 2004. godine. Odnosi se na preko 10.000 km granice Evropske Unije s Rusijom, Ukrajinom, Bjelorusijom i Moldovom, zemljama zapadnog Balkana i sa zemljama Mediterana.

Osnovne karakteristike Programa za susjede su: programiranje ciljeva i aktivnosti uz sigurne izvore financiranja na obje strane granice i zajedničke strukture upravljanja koje će osigurati jedinstvene procedure prijavljivanja i izbor projekta. Program za susjede objedinit će sve oblike prekogranične saradnje na vanjskim granicama Evropske Unije i dobit će svoj puni zamah kreiranjem novog finansijskog instrumenta u proračunu Evropske Unije 2007.–2013.

Još jedan aktuelan evropski projekt u kontekstu međuregionalne saradnje i povezivanja jest Program bratimljenja gradova, koji je pokrenut 1989. godine. O uspjehu ove inicijative dovoljno govorи činjenica da je samo 2002. godine Evropska komisija dobila čak 2.500 prijava za sredstva iz ovog programa. Značajno je da ovaj program sve više uključuje i gradove iz zemalja koje nisu članice Evropske Unije. U tim slučajevima saradnja funkcioniра tako da Evropska Unija pokriva troškove grada iz zemlje članice, a Centralnoevropska inicijativa pokriva troškove "grada pobratima" u državi nečlanici.

SAPARD je poseban predpristupni program za poljoprivredu i ruralni razvoj. Ciljevi su mu:

1. primarna ulaganja u poljoprivredu i ruralnu infrastrukturu,
2. kreiranje konkurentnog i efikasnog sektora poljoprivrede i prerade hrane,
3. kreiranje novih radnih mesta i prihoda u najmanje razvijenim regijama,
4. kreiranje uslova održivog razvoja u ruralnim područjima,
5. poboljšanje kvalitete života ruralnog stanovništva,
6. pomoć u provedbi zakonodavstva EU,
7. priprema države kandidata za korištenje sredstava iz fondova Zajedničke poljoprivredne politike (CAP),
8. ravnopravno sudjelovanje na jedinstvenom evropskom tržištu.

9.2.2 Prilike koje ne bi trebalo propustiti (period 2007.–2013.)

IPA je novi predpristupni instrument za finansiranje reformi u državama kandidatima za članstvo u EU koji će zamijeniti programe Phare, ISPA, SAPARD i CARDS u periodu 2007.–2013. Cilj ovog instrumenta je da olakša i objedini finansijsku pomoć državama kandidatima, kao i potencijalnim kandidatima za ulazak u Evropsku Uniju. Finansijski okvir za IPA je deset milijardi eura, koliko će članice Unije izdvojiti kao pomoć za potencijalne i buduće članice EU.

IPA program ima pet komponenti. Prva se odnosi na izgradnju institucija i stabilnost, a druga na regionalnu saradnju. Ostale tri namijenjene su zemljama kandidatima kao što su Hrvatska i Makedonija. Na raspolaganju su poljoprivredni, regionalni i socijalni fondovi. U okviru regionalne i prekogranične saradnje podržavaju se: održiv ekonomski i socijalni razvoj, okoliš, javno zdravstvo, prevencija i borba protiv organizovanog kriminala, efikasne i sigurne granice, promocija lokalnih aktivnosti između građana,

regionalni razvoj, razvoj ljudskih potencijala i ruralni razvoj. Prve dvije komponente su dostupne svim kandidatima i potencijalnim kandidatima. Prema tome, dostupne su i BiH, odnosno lokalnim zajednicama za razvoj projekata speleoturizma. Primarni cilj je smanjivanje razlika u nivou ekonomske razvijenosti jačanjem ekonomske i socijalne kohezije. U okviru programa prekogranične saradnje BiH – Crna Gora i prekogranične saradnje BiH – Hrvatska mogu učestvovati sve tri općine (Ravno, Bosansko Grahovo i Sanski Most).

Program prekogranične saradnje između BiH i Crne Gore – Program sa Republikom Crnom Gorom će ojačati zajednički održivi razvoj prekograničnog područja (slika 110) te njegove privredne, kulturne, prirodne i ljudske potencijale jačanjem ljudskih resursa i zajedničkih institucionalnih mreža među lokalnim zajednicama i lokalnim akterima u privatnom i javnom sektoru. Dogovorena je realizacija slijedećih mjera:

- Inicijative prekograničnog privrednog razvoja sa naglaskom na turizam i ruralni razvoj;
- Inicijative za razvoj zaštite životne sredine uglavnom usmjerenе na zaštitu, unapređenje i upravljanje prirodnim resursima;
- Društvena kohezija i kulturna razmjena kroz institucionalne i direktnе intervencije;

Slika 110. Prostori BiH i Crne Gore uključeni u prekograničnu saradnju.

- Podrška administriranju i realizaciji programa;
- Podrška programu informiranja, promoviranja i ocjenjivanja.

Ukupan budžet programa za prve tri godine je 1,1 milion eura (razvoj i tehnička pomoć), od čega 0,5 miliona eura za BiH i 0,6 miliona eura za Crnu Goru.

Evropska Unija će učestvovati sa 85 % sredstava.

Program prekogranične saradnje između BiH i Hrvatske – Program sa Republikom Hrvatskom je usmjeren na stvaranje zajedničkog ekonomskog prostora (slika 111) kroz razvoj turizma i unapređivanje preduzetništva, bolji kvalitet života i društvenog jedinstva kroz zaštitu životne sredine i obezbjeđivanje boljeg pristupa uslugama u zajednici te tehničkoj pomoći u administriranju i realizaciji programa. U okviru ovog programa podržavaju se:

- Razvoj zajedničke turističke ponude;
- Unapređivanje preduzetništva;
- Zaštita životne sredine;
- Bolji pristup uslugama koje se pružaju u zajednici;

Slika 111. Prostori BiH i Hrvatske uključeni u prekograničnu saradnju.

- Podrška administriranju i realizaciji programa;
- Podrška programu informiranja, promoviranja i ocjenjivanja.

Ukupan budžet programa za prve tri godine je 2 miliona eura ili jedan milion eura za svaku zemlju.

Program prekogranične saradnje između BiH i Srbije – Program saradnje sa Srbijom ima za cilj povezivanje stanovništva, zajednica i privrede u pograničnim oblastima (slika 112) kako bi zajednički učestvovali u stvaranju područja saradnje koristeći svoje ljudske, prirodne i ekonomski resurse i prednosti. Kao osnova za realizaciju programa, podržava se:

- Unapređivanje produktivnosti i konkurentnosti privrednih, ruralnih i kulturnih resursa ovog područja;
- Prekogranične inicijative čiji je cilj razmjena ljudi i ideja kako bi se poboljšala profesionalna saradnja i saradnja civilnog društva;
- Podrška administriranju i realizaciji programa;
- Podrška programu informiranja, promoviranja i ocjenjivanja.

Slika 112. Prostori BiH i Srbije uključeni u prekograničnu saradnju.

Ukupan budžet programa za prve tri godine je 1,8 miliona eura, od čega 0,7 miliona eura za BiH i 1,1 miliona eura za Srbiju.

Podrška prekograničnoj saradnji (BiH – Hrvatska/Srbija/Crna Gora) – **EU CORIN** je projekat tehničke pomoći koji finansira EU i čiji je glavni zadatak da se pomogne uspostavljanje državnih i zajedničkih upravljačkih struktura za realizaciju programa prekogranične saradnje sa susjednim zemljama.

IPA Jadranski program – Program u osnovi obuhvata jadranski priobalni pojas Hercegovine, ali će njime biti obuhvaćena i čitava teritorija BiH kako bi se apsorbovala izdvojena sredstva. Program ima za cilj pružanje pomoći različitim kategorijama stanovništva kako bi u što većoj mjeri dostigli životni standard EU. Opšti ciljevi su unapređenje društvenog i privrednog razvoja i saradnja među jadranskim zemljama.

Sredstva izdvojena za BiH za prve tri godine iznose 6 miliona eura.

Od **transnacionalnih programa** vrijedi još istaći:

Program MED – Program obuhvata obalni dio Sredozemlja (9 država članica EU) i proširen je uključivanjem zemalja Sredozemlja koje su kandidati ili potencijalni kandidati za članstvo u EU. Program ima za cilj poboljšanje konkurentnosti u regionu na način da se garantuje privredni rast i zapošljavanje budućih generacija te unapređenje teritorijalnog jedinstva i zaštite životne sredine. Sredstva izdvojena za BiH za prve tri godine iznose 300.000 eura.

Program za jugoistočnu Evropu – Program uključuje 16 zemalja, a ima za cilj razvoj transnacionalnih partnerskih odnosa u pitanjima od strateškog značaja, kako bi se unaprijedio proces teritorijalne, ekonomске i društvene integracije i poboljšalo jedinstvo, stabilnost i konkurentnost regiona. Kroz ovaj program se pomaže jačanje integracije država članica EU, zemalja kandidata, potencijalnih kandidata i susjednih zemalja. Sredstva izdvojena za BiH za prve tri godine iznose 1.319.302 miliona eura.

Iz gore navedenih programa jasno je vidljivo da projekti za razvoj speleoturizma mogu naći mjesto u svakom od njih. U nekim od njih je razvoj turizma i eksplicitno naveden kao primarni cilj. Na lokalnim zajednicama, ali i akademskoj zajednici, je da te prilike iskoriste.

10. ZAKLJUČAK

U radu su provjerene radne hipoteze: (1) Pećine kao turistički objekti nude kvalitetan turistički doživljaj i u skladu su sa afirmacijom kriterija ekološkog kapaciteta prostora kao jedne od karakteristika “novog” turizma; (2) Pećine kao turistički objekti nude višeslojan turistički proizvod sa kumulativnim atrakcijama (prirodni fenomeni podzemlja, estetski doživljaj, avantura, kulturno-historijske vrijednosti, rekreacija); (3) Pećine kao turistički objekti su resurs koji je zanimljiv sudionicima različitih društvenih slojeva i interesa. On je po tome i “masovni” (školska populacija) i “novi”, zbog čega su vrlo “životan” turistički resurs; (4) Pećine kao turistički objekti u potpunosti se uklapaju u koncept novih oblika turizma jer isključuju kriterij fizičkog prihvatanog kapaciteta prostora (a samim tim i velikih građevinskih zahvata). Prema tome će i vrlo ograničena ulaganja omogućiti održiv razvoj turizma; (5) Odnos ulaganja u razvoj pećine kao turističkog objekta i dobiti po osnovu cijene ostvarenog radnog mesta je neuporedivo povoljniji od drugih turističkih objekata ili privrednih kapaciteta, kao potpora provjeri osnovne radne hipoteze: Speleoturizam može, uz uvažavanje specifičnih uslova i određenja te potpunu integraciju u prirodno, kulturno i humano okruženje, kao i uz uvažavanje faktora identiteta i interesa lokalne zajednice, snažno participirati u generiranju održivog, humanog i potpunog razvoja nekih nerazvijenih područja Bosne i Hercegovine.

Istraživanje se temeljilo na slijedećim teorijskim stavovima:

- Endogeni razvoj – razvoj fokusiran na optimalnom korištenju endogenih faktora može generirati razvoj nerazvijenih područja;
- Koordinacija je preduslov za pokretanje razvoja nerazvijenih područja;
- Turizam na temelju objektivne turističko-tržišne verifikacije može odigrati značajnu ulogu u presjecanju začaranog kruga siromaštva.

U naznačenim teorijskom okviru su provjereni potencijali, šanse, mogućnosti i rizici orijentacije na speleoturizam kao izlaznu strategiju za savladavanje ili izbjegavanje zamke nerazvijenosti izabralih nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini: općina Ravno, Sanski Most i Bosansko Grahovo.

Provjera i dokazivanje je izvršeno upotrebom relevantnih metoda, posebno primjenom PEST i SWOT analize u svrhu kvantificiranja prilika i prijetnji, odnosno snaga i slabosti te primjenom odgovarajućih procjena efekata speleoturizma na lokalni razvoj. U postupku provjere konsultirano je preko 290 članaka, knjiga i studija, obavljeno je više posjeta pećinama i općinama, te obavljeni razgovori i intervjuji sa kreatorima politike lokalnog ekonomskog razvoja, potencijalnim nosiocima projekata, korisnicima i drugim učesnicima lokalnog razvoja.

Analiza i istraživanje razvoja, stanja i trendova speleoturizma na globalnom, evropskom, regionalnom i lokalnom bosansko-hercegovačkom nivou podržava pomoćne i osnovnu radnu hipotezu. Speleoturizam se pokazuje kao vrlo vitalna grana turizma, budući da u sebi sadrži sve elemente novog ili alternativnog turizma koji je prilagođen pojedincu i njegovom ličnom doživljaju (edukacija, avantura, estetika).

Relevantne argumente potpore osnovnoj radnoj i pomoćnim hipotezama daje inventarizacija potencijalnih turističkih pećina na području Bosne i Hercegovine, i to: Megare kod Hadžića, Hrustovače kod Sanskog Mosta, Hukavice kod Velike Kladuše, Rastuše kod Teslića, Klokočevice na Igmanu, Djivojačke pećine kod Kladnja, Bijambarskih pećina kod Olova, Vjetrenice kod Ravnog, Ledenice kod Bosanskog Grahova, Titove pećine kod Drvara, Mračne pećine kod Rogatice, Orlovače kod Pala, Ledenjače kod Miljevine, Vaganske pećine kod Šipova i Badnja kod Stoca.

Sve nabrojane općine imaju ispodprosječan nivo ekomske razvijenosti, nadprosječan nivo nezaposlenosti, neiskorištene prirodne resurse, ispodprosječan nivo infrastrukturne povezanosti, ispodprosječan kvalitet urbane i komunalne opremljenosti i demografsku strukturu koju karakterizira starenje, depopulacija i migracije. Potreba za novim radnim mjestima je više nego evidentna.

Analiza razvoja pećina kao turističkih resursa fokusirana na tri odabrane pećine: Vjetrenicu kod Ravnog, Ledenicu kod Bosanskog Grahova i Hrustovaču kod Sanskog Mosta (sve tri u nerazvijenim općinama) dala je važne dokaze osnovne radne i pomoćnih hipoteza da pećine, kao turistički resurs, mogu imati pozitivne efekte na lokalni razvoj nerazvijenih općina. Svaka od dimenzija analize, analiza prostornih preduslova (pećina i okolni prostor kao turistički resurs, položaj i saobraćajni preduslovi i sistematizacija / tipologija prostora), analiza demografskih i ekonomskih preduslova, ana-

liza ekonomске i razvojne politike i analiza dosadašnjeg razvijenosti turizma potvrđuje hipoteze.

Kvalitativna i kvantitativna procjena razvojnih efekata koje bi pećine kao turistički proizvod i destinacija imali na razvoj lokalnih i regionalnih zajednica, na primjeru izabranih pećina i lokalnih zajednica, Vjetrenica – općina Ravno, Ledenica – općina Bosansko Grahovo i Hrustovača – općina Sanski Most potvrđuje hipoteze. Kvanti-ficirani su direktni efekti na zapošljavanje, rast dohotka, investiranje na lokalnom i regionalnom nivou, kao i procijenjeni efekti na platni bilans korištenjem relevantnih modela.

Na kraju je dat pregled izvora strane pomoći kroz različite programe, projekte i fondove koji podržavaju lokalni razvoj, razvoj nerezvijenih i razvoj općina (sredina) sa povratničkom populacijom.

Rezultati istraživanja pokazaju kolike su šanse koje speleoturizam kao jedan od “novih turizama” pruža upravo nerazvijenim ili slabo razvijenim područjima s obzirom na njegove specifičnosti, ali i mogućnosti za korištenje različitih razvojnih programa i fondova te prekogranične regionalne saradnje.

Rezultati bi mogli imati upotrebnu vrijednost u pripremi programa, projekata razvoja speleoturizma, turizma, lokalnog i/ili regionalnog razvoja; pripremi nacionalne razvojne strategije za period 2007.–2013. godina, pripremi prostorno-planskih dokumenata na lokalnom, kantonalm, regionalnom ili entitetskom nivou, eliminiranju ili redukciji siromaštva u izabranim lokalnim zajednicama. Posebno bi mogao biti značajan doprinos procjeni doprinosa prirodnih vrijednosti lokalnog ekonomskog razvoja.

Dobijeni rezultati bi bili primjenjivi i za istraživanje i analizu drugih vidova “novog” turizma kao što su posmatranje ptica (birdwoching), “mauntbajking”, rafting, planinarski turizam, kanjoning i sl.

DETERMINANTS AND EFFECTS OF SPELEOTOURISM ON THE DEVELOPMENT OF SUB DEVELOPED REGIONS

Summary

The Dinaric karst of Bosnia and Herzegovina, which occupies some 50 % of its area, is the country's greatest natural resource. More than 4,000 speleological features have been recorded there, many of which are of considerable aesthetic, biological and cultural value. Now that in recent years the environmental approach has become integral to many aspects of life, karst tourism too has acquired a new significance. It is in this context too that the development of speleotourism in Bosnia and Herzegovina is considered. Then again, poverty, unemployment and inequality are major features of the present-day economic profile of Bosnia and Herzegovina. About 20 % of the population is living below the internationally recognized poverty line, and another 30 % are at risk of slipping below the line as a result of even the most minor market tremors. The number of unemployed is estimated at anything from 740,000 to more than one million. Poverty is more widespread in Bosnia and Herzegovina than in the other countries of the former Yugoslavia, and such development as there is, is concentrated solely in the country's regional urban centres (Sarajevo, Banja Luka, Mostar and Tuzla); the rest of the country is faced with the many problems caused by under-development. The question is what are the country's real opportunities and potentials and its natural spatial characteristics, and are they potentially of interest to the tourism market. Given the country's problems (war damage, outdated technology, social problems), tourism, including speleotourism, could play an important part in generating and/or accelerating the regional development of Bosnia and Herzegovina. This paper posits the theory that, provided speleotourism respects the country's specific conditions and determinants and is fully integrated into the natural, cultural and human environment and respects identity factors and the interests of the local community, it could be a significant component in the generation of sustainable, humane and full development in certain sub developed areas in Bosnia and Herzegovina.

Though evidence of earlier speleotourism can be found, extensive visits to caves for reasons of tourism began only with the introduction of Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina. Foreign workers, and later local people too, especially those belonging to tourist and alpinist societies, began to visit caves and to make them more suitable for tourist visits. Such works dating from that period have been preserved in the Klokočevica cave on Mt Igman, the Vjetrenica cave in the Popovo plain, and Mračna (dark) cave in the Prača gorge. More extensive development of speleotourism began in Bosnia and Herzegovina with the development of speleology in the 1950s, associated with major hydro-electric works in eastern Herzegovina and with the activities that followed the first Yugoslav Speleological Congress. The central Bijambare cave and Vjetrenica were soon open to tourists. The first major theoretical works on speleotourism also date from that period. Bosnia and Herzegovina's neighbouring countries, particularly Slovenia and Croatia, have a longer and richer tradition of speleotourism, associated with the tradition of caving in Europe. By the 1990s, five caves in Bosnia and Herzegovina (of the forty-two in former Yugoslavia) had been opened to tourists.

An idea of the opportunities for speleotourism can best be gained from its historical development, both abroad and in the immediate neighbourhood of Bosnia and Herzegovina. Its beginnings date back to mediaeval times, and the role of the Postojnska pit is of particular importance. Modern trends in the development of speleotourism, with about a thousand tourist caves, a steady rise in visitor numbers and the consequent revenue, are the best indicator of the potential of speleotourism. Trends in modern tourism generally also need to be taken into account – the steady growth in alternative and sustainable tourism, and the changing demands of the modern tourist (adventure tourism, educational tourism, the protection of nature, interest in various aspects of the cultural heritage and in the indigenous environment and culture of local communities).

Some of the numerous caves of aesthetic and cultural value in Bosnia and Herzegovina are inaccessible and remote from main roads, which is a major obstacle to their exploitation for tourism purposes. Only those caves that are within easy reach by road, and have some kind of tourism tradition, significant aesthetic value or cultural value are treated as a possible tourism resource. The caves in question are Megara in Hadžići Municipality (paleontological and aesthetic interest), Hrustovača in Sanski Most Municipality (aesthetic and cultural interest), Hukavica in Velika Kladuša Municipality (cultural interest), Rastuša in Teslić Municipality (aesthetic interest),

Klokočevica in Trnovo Municipality (for its situation), Djekočka (Maiden's) cave in Kladanj Municipality (cultural and religious interest), the Srednja Bijambare cave in Ilijaš Municipality (aesthetic and cultural interest), Vjetrenica in Ravno Municipality (aesthetic, cultural, paleontological and biological interest), Ledenica in Bosansko Grahovo Municipality (aesthetic interest), Tito's cave in Drvar Municipality (historical interest), Mračna cave in Prača – Pale Municipality (aesthetic interest), Orlovača in Pale Municipality (aesthetic and paleontological interest), Vaganska cave in Šipovo Municipality (aesthetic interest), Badanj in Stolac Municipality (cultural interest) and Ledenjača in Foča Municipality (cultural interest).

All these caves could become important tourist destinations. For each, details are given of the possibility of organizing them for visits, their major morphological features, their aesthetic and cultural value, their location and means of access by road, and their links with possible tourist potential (regional centre, region). All the municipalities in which there are potential tourist caves – Hadžići (Megara cave), Velika Kladuša (Hukavica cave), Teslić (Rastuša cave), Trnovo (Klokočevica cave), Trnovo/Foča (Ledenjača cave), Kladanj (Djekočka cave), Ilijaš (caves as Bijambare), Ravno (Vjetrenica cave), Bosansko Grahovo (Ledenica cave), Drvar (Tito's cave), Pale (Orlovača cave), Prača (Mračna cave), Šipovo/Kupres (Vaganska cave), Stolac (Badanj cave), Sanski Most (Hrustovača cave) – are generally characterized by a below-average level of economic development, higher than average unemployment, under-exploitation of natural resources, below-average infrastructure facilities, urban amenities and utilities, and a demographic structure of which the principal features are an aging population, depopulation and migration. The development level of ten of the fifteen municipalities is less than 75 % of the average for Bosnia and Herzegovina as measured by per capita GDP. In such circumstances, local economic development can provide rapid and effective results in reducing unemployment and poverty levels. A specific feature of local economic development is the ability of local communities to react quickly and flexibly to change, while local economic development is a successful tool of economic transition.

The analysis of the development of caves as a tourist resource focuses on three caves: Vjetrenica near Ravno, Ledenica near Bosansko Grahovo, and Hrustovača, near Sanski Most. All three are located in sub developed municipalities, where the 1992–1995 war destroyed the social and urban structure, and which lack development capacities in industry and trade, making tourism their best hope for development. Also common

to all three is their "returnee" population (a mononational population), so that tourism would also help to reduce their social and cultural isolation. A third reason is that all three are "frontier" municipalities, adjacent to either the state border or the entity border, which is a significant factor in the regional development policy backed by the European Union. The local development profile of the selected municipalities gives the level of economic development achieved as measured by per capita GDP, levels of employment and unemployment, and the identified potentials of the local community and the region.

The analysis of the development of caves as a tourist resource makes use of situation analysis, PEST and SWOT analyses and an econometric model for direct effects (employment, income growth, investment at the local and regional level, and the effect on the balance of payments). In all three municipalities the tourist offer consists mainly of natural or inherited features, with almost no created elements, an argument in favour of opting for the creation of a multidimensional tourist office focusing on the geoheritage cluster with Vjetrenica, Ledenica and Hrustovača caves as the principal attractions. As regards the PEST analysis, the effect of the political environment is negative, and is a threat to speleotourism, whereas the effect of the economic, socio-cultural and technical environment offers opportunities for speleotourism. The SWOT analysis takes into account a greater range of factors for quantifying the effect of the external and internal environment. The gaps arising from these effects are filled (in different scenarios) by a suitable strategy for the development of speleotourism. The cost benefit analysis is based on the 2001–2002 price of entrance fees to tourist caves. The ratios between interphase production and added value are based on a combination of catering and education as the most similar branches, with a structure of added values of depreciation 4.6 %, indirect taxation 0.8 %, employment resources 80 %, and trading surplus 0.6 %. With this as the basis, the number of visitors required to achieve total gross value for each of the three caves is calculated. The number is certainly achievable, and the market potential is such as to facilitate much greater development of speleotourism. Finally, the development effects on the municipalities are given, analyzed solely on the basis of the increase in jobs from employment in the tourist caves and the growth in GDP of the local community.

The potential for speleotourism in the sub developed regions of Bosnia and Herzegovina is shown through an overview of sources of foreign aid in the form of various programmes, projects and funds supporting local development and the development of sub developed municipalities and areas with returnee populations.

DETERMINANTE IN UČINKI JAMSKEGA TURIZMA NA RAZVOJ NERAZVITIH PODROČIJ

Povzetek

Dinarski kras Bosne in Hercegovine (zavzema približno 50 % površine) je največje naravno bogastvo države. Na tem prostoru je registriranih več kot 4.000 speleoloških objektov, od katerih imajo številni pomembno estetsko, biološko in kulturno vrednost. Glede na to, da se v zadnjem času uvajajo okoljski pristopi v mnogih področjih življenga, dobiva tudi turizem na krasu nov pomen. V tem okviru obravnavamo tudi razvoj jamskega turizma v Bosni in Hercegovini. Po drugi strani označujejo sedanji ekonomski profil Bosne in Hercegovine revščina, nezaposlenost in neenakomernost. Približno 20 % prebivalstva je pod mednarodno priznano linijo revščine, pod njenim robom pa je lahko ob najmanjšem potresu na tržišču pahnjeno še 30 %. Število nezaposlenih se po nekaterih ocenah giblje v razponu od 740.000 do preko milijona. Revščina je v Bosni in Hercegovini bolj razširjena kot v drugih deželah nekdanje Jugoslavije. Poleg tega je razvoj skoncentriran izključno v regionalnih urbanih središčih (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla), medtem ko se ostala področja srečujejo s številnimi problemi odsotnosti razvoja. Vprašanje je, kakšne so dejanske možnosti na tem prostoru, kakšne so njihove naravne prostorske značilnosti in ali so potencialno zanimive na turističnem področju. Glede na številne okoliščine (vojno uničevanje, zaostajanje v tehnologijah, družbeni problemi) bi imel turizem lahko, vključno s jamskim turizmom, pomembno vlogo pri ustvarjanju in/ali pospeševanju ekonomskega regionalnega razvoja Bosne in Hercegovine. Postavljena je hipoteza, da bi jamski turizem, ob upoštevanju specifičnih pogojev in določitve ob popolni integraciji v naravno, kulturno in humano okolje, ter ob upoštevanju faktorja identitete in interesa lokalne skupnosti, lahko močno participiral pri ustvarjanju znosnega, humanega in popolnega razvoja nekaterih nerazvitih področij Bosne in Hercegovine.

Čeprav lahko najdemo sledi jamskega turizma že prej, se začnejo množični obiski jam z turističnimi podbudami šele s prihodom avstro-ogrskih uprave v Bosno in Hercegovino. Tuji delavci, kasneje pa tudi domačini začenjajo obiskovati in tudi urejevati jame

za obisk turistov v okviru turističnih in planinskih društev. Iz tega časa so ohranjeni gradbeni posegi v jamah Klokočevica na Igmanu, Vjetrenica na Popovem polju in v Mračni pećini v kanjonu Prače. Pomembnejši razvoj jamskega turizma v Bosni in Hercegovini se začne z razvojem speleologije v 50-tih letih, povezanim z velikimi hidrotehničnimi posegi v vzhodni Hercegovini, kot tudi z dejavnostmi po Prvem jugoslovanskem speleološkem kongresu. Kmalu sta za turiste odprti dve jami: Srednja Bijambarska pećina in Vjetrenica. V tem času nastajajo o jamskem turizmu tudi prva pomembnejša teoretična dela.

V deželah, ki so bližje Bosni in Hercegovini, zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem, je tradicija jamskega turizma daljša in bogatejša ter je povezana s tradicijo jamskega turizma v Evropi. Do 90-tih let prejšnjega stoletja je bilo v Bosni in Hercegovini za turiste odprto 5 jam (od 42, kolikor jih je bilo v nekdanji Jugoslaviji).

Uvid v možnosti jamskega turizma se najbolj kaže tako v svetu kot v neposredni bližini Bosne in Hercegovine skozi zgodovinski razvoj. Njegovi začetki segajo v srednji vek, posebno pomembna pa je vloga Postojnske jame. Tudi sodobni trend razvoja jamskega turizma s približno tisočimi turističnimi jamami, številom obiskovalcev, ki je v stalnem porastu in ustvarjenim dohodkom, so najboljši pokazatelji možnosti jamskega turizma. Pri tem je treba upoštevati tudi premike v sodobnem turizmu, vse bolj prisotni alternativni turizem in turizem, ki ga je mogoče ohranjati, kot tudi spremembe pri zahtevah sodobnih turistov (avantura, učenje, varstvo naravnih vrednosti, različne oblike kulturno-zgodovinske dediščine, avtohtoni okoliš in kulturo lokalnih skupnosti).

Med velikim številom jam z estetsko in kulturno vrednostjo v Bosni in Hercegovini so nekatere nedostopne in so oddaljene od glavnih poti, kar je velika ovira za njihovo uporabo. Med jamami, ki bi bile lahko turistični resurs, so izbrane samo tiste, ki imajo ugoden položaj v pogledu prometnih povezav, neko vrsto turistične tradicije, pomemben estetski ali kulturni pomen. To so: Megara v občini Hadžići (paleontološke in estetske vrednosti), Hrustovača v občini Sanski Most (estetske in kulturne vrednosti), Hukavica v občini Velika Kladuša (kulturne vrednosti), Rastuša (estetske vrednosti), Klokočevica v Občini Trnovo (lokacijska vrednost), Djevojačka pećina v občini Kladanj (kulturne in religiozne vrednosti), Srednja Bijambarska pećina v občini v občini Ilijas (estetske in kulturne vrednosti), Vjetrenica v občini Ravno (estetske, kulturne, paleontološke in biološke vrednosti)), Ledenica v občini Bosansko Grahovo

(estetske vrednosti), Titova pećina (zgodovinske vrednosti), Mračna pećina v občini Prača – Pale (estetske vrednosti), Orlovača v občini Pale (estetske in paleontološke vrednosti), Vaganska pećina v občini Šipovo (estetske vrednosti), Badanj v občini Stolac (kulturne vrednosti) in Ledenjača v občini Foča (kulturne vrednosti).

Vse naštete jame bi lahko postale pomembne turistične destinacije. Za vsako od njih so dane možnosti ureditve, najpomembnejše morfološke lastnosti, estetske in kulturne vrednosti, položaj in mesto dostopa ter prometne možnosti in zveza z možnimi turističnimi potenciali (regionalno središče, regija). Vse občine v katerih se nahajajo potencialne turistične jame: Hadžiči (jama Magara), Velika Kladuša (jama Hukavica), Teslić (jama Rastuša), Trnovo (jama Klokočevica), Trnovo/Foča (jama Ledenjača), Kladanj (Djevojačka pećina), Ilijaš (jame na Bijambarah), Ravno (jama Vjetrenica), Bosansko Grahovo (jama Ledenica), Drvar (Titova pećina), Pale (jama Orlovača), Prača (Mračna pećina), Šipovo/Kupres (Vaganska pećina), Stolac (jama Badanj), Sanski Most (jama Hrustovača) generalno karakterizira podpovprečna raven ekonomske razvitosti, nadpovprečna raven nezaposlenosti, neizkoriščeni naravni resursi, podpovprečna raven infrastrukturne povezanosti, podpovprečna kvaliteta urbane in komunalne opremljenosti, demografska struktura, ki jo karakterizira staranje, upadanje števila prebivalcev in migracije. V desetih od petnajst omenjenih občin je raven razvitosti manjša od 75% bosansko-hercegovskega povprečja razvitosti merjenega z bruto domaćim proizvodom na prebivalca. V takšnih sredinah lahko dajo tehnike lokalnega ekonomskega razvoja hitre in učinkovite rezultate v zvezi s problemom nezaposlenosti in revščine. Posebnost lokalnega ekonomskega razvoja je v tem, ker se lokalne skupnosti hitreje in bolj fleksibilno odzovejo na spremembe, lokalni ekonomski razvoj pa je dokaj uspešen instrument za ekonomsko tranzicijo.

V analizah razvoja jam kot turističnih resursov je fokus na treh izbranih jamah: Vjetrenici pri Ravnem, Ledenici pri Bosanskem Grahovu in Hrustovači pri Sanskem mostu. Vse tri jame so v nerazvitih občinah, katerih socialna in družbena struktura je bila v minuli vojni popolnoma uničena in ki nimajo razvojnih kapacitet v industriji in trgovini, tako da jim turizem ostaja največja priložnost. Vse tri občine so v tako imenovani “povratniški” populaciji (mononacionalna struktura prebivalstva) tako, da bi turizem prispeval k zmanjšani družbeni in kulturni izoliranosti. Tretji razlog je, da gre za republiške ali entitetske občine ob meji; to dejstvo pa je pomemben dejavnik v regionalnih razvojnih politikah, ki jih podpira Evropska skupnost. V profilu lokalnega razvoja iz-

branih občin je dano težišče na doseženi ravni ekonomske razvitosti, merjene z bruto domačim proizvodom na prebivalca, stopnji zaposlenosti in stopnji nezaposlenosti prebivalstva ter identificirani potenciali lokalne skupnosti, kot tudi regije.

V analizi razvoja jam kot turističnega resursa je uporabljena situacijska analiza, analizi PEST in SWOT kot tudi ekonometričen model za direktne učinke (zaposlovanje, rast dohodka, vlaganje na lokalni in regionalni ravni, kot tudi efekti na plačilno bilanco). V vseh treh občinah lahko govorimo o naravnih, oziroma podedovanih elementih turistične ponudbe. Zgrajenih elementov skorajda ni, kar je v prid opredelitvi, da bi ustvarili multidimenzionalno turistično ponudbo, ki bi se orientirala na klaster geode-diščine z jamami Vjetrenica, Ledenica in Hrustovača kot vodilnimi atrakcijami. Kar zadeva analizo PEST, lahko povemo, da je vpliv političnega obkrožanja negativen in da predstavlja grožnjo jamskem turizmu, medtem ko je vpliv ekonomskega, socio-kulturnega in tehnološkega obkrožanja priložnost za jamski turizem. V SWOT analizi je upoštevano večje število faktorjev za kvantificiranje vpliva zunanjega in notranjega okolja. Praznine (*gap*), ki nastajajo zaradi teh vplivov, so dopolnjene (v verzijah različnih scenarijev) z ustrezno strategijo za razvoj jamskega turizma. Analiza *kost benefit* je narejena glede na ceno vstopnic v turistične jame (raven iz let od 2001 do 2002). Odnosi med fazami proizvodnje in dodane vrednosti so narejeni v kombinaciji z gostinstvom in izobraževanjem kot najbolj sorodnima dejama, pri katerih je struktura dodanih vrednosti: amortizacija 4,6 %, indirektni davki 0,8 %, sredstva zaposlenih 80 % in poslovni višek 0,6 %. Na tej osnovi je izračunano število obiskovalcev, ki bi ustvarili skupno bruto vrednost za vsako od treh jam. To število je še kako dosegljivo, potencialno tržišče pa omogoča še pomembnejši razvoj jamskega turizma. Na koncu analize so podani razvojni učinki po občinah analizirani samo na temelju povečanja števila delovnih mest zaposlenih v turističnih jahah kot tudi porast bruto domačega proizvoda lokalne skupnosti.

Možnosti realizacije jamskega turizma v nerazvitih krajih Bosne in Hercegovine so podane s pregledom virov tuje pomoči na osnovi različnih programov, projektov in skladov, ki podpirajo lokalni razvoj, razvoj nerazvitih in razvoj občin (okolja) s populacijo povratnikov.

11. LITERATURA

- A. Du., 2008: Zatražili od bh. vlasti da se obustave radovi u Vjetrenici. *Dnevni avaz*, 10. 8. 2008., 6, Sarajevo.
- A. Du., 2009: Općina Ravno šikanira članove udruženja. *Dnevni avaz*, 12. 1. 2009., 6, Sarajevo.
- Alfier, D., 1971: Nekoliko pogleda na mogućnosti i potrebe razvijanja turizma na unutrašnjem dijelu krša Hrvatske. U: *Simpozij o zaštiti prirode na našem kršu*, Zagreb, 2. i 3. listopada 1970., Odjel za prirodne nauke JAZU, 315–328, Zagreb.
- André, D., Casteret, M., Carlier, P., Gautier, A., Kalliatakis, G., Renouard, C. & L., 1997: *La Plume et les gouffres. Correspondance d'Edouard Alfred Martel (1868–1936)*. Association Edouard Alfred Martel, 608 str., Hyelzas-Meyrueis.
- Andrić, V., 1978: Neke geološke karakteristike krša Bosne i Hercegovine. *Naš krš*, IV, 4, 33–42, Sarajevo.
- Anon., 1913: *Sarajevski naputnik s nacrtom Sarajeva i okolice i Bosne i Hercegovine : Sarajevoer Wegweiser versehen mit einem Plan von Sarajevo und Umgebung und der Verkehrskarte von Bosnien-Hercegovina : Vođa po Sarajevu i okolini sa nacrtom Sarajeva i okolice i Bosne i Hercegovine* (Treće izdanje). Sarajevo (nepotpuno, nepaginirano, dostupno u biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu).
- Anon., 1914: *Bosanski glasnik. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu : Bosnischer Bote. Universal=hand= und adreszbuch für Bosnien und die Hercegovina 1914*. Izdanje c. kr. dvorske i državne štamparije u Beču, 623 str., Sarajevo.
- Anon., 1964: Speleologija. U: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. Jugoslovenski leksikografski zavod, 117, Zagreb.
- Anon., 1995: *Transverzala Turistične jame Slovenije*. Gospodarsko interesno združenje Turistične jame Slovenije – Jamarski klub Črni galeb, 44 str. (bez paginacije), Postojna – Prebold.
- Anon., 1998: *Capacity-Building Supported by the United Nations Some Evaluations and Some Lessons*. 198 str., Dostupno 23. 12. 2008 na: http://www.un.org/esa/coordination/Capacity_Building_supported_by_the_UN.pdf
- Anon., 1998a: *Capacity-Building for Poverty Eradication Analysis of, and Lessons from, Evaluations of UN System Support to Countries' Efforts*. 240 str., Dostupno 23. 12. 2008 na: http://www.un.org/esa/coordination/Capacity_Building_for_Poverty_Eradication.pdf
- Anon., 2000a: *Instrumenti lokalnog ekonomskog razvoja*. CARE – QIF, Vodič za brzi početak, knjiga 2., 39 str., Sarajevo.
- Anon., 2000b: *Prvi koraci u lokalnom ekonomskom razvoju*. Vodič Za brzi početak, knjiga 1., CARE – GIF, str. 56. Sarajevo.
- Anon., 2003: *Zakon o proglašenju zaštićenog pejzaža Bijambare*. Kanton Sarajevo, 8 str., Sarajevo, dostupno 3. 1. 2009. na: <http://www.bijambare.com/zakon.pdf>.
- Anon., 2007: Definition of CDL. Federation for Community Development Learning. Pristup: 28. 07. 2007.
- Anon., 2008a: *Srednjobosanski kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 30 str., Sarajevo
- Anon., 2008b: *Tuzlanski kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 31 str., Sarajevo
- Anon., 2008c: *Unsko-sanski kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 29 str., Sarajevo
- Anon., 2008d: *Zapadno-hercegovački kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 26 str., Sarajevo.
- Anon., 2008e: *Kanton Posavski u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 25 str., Sarajevo.

- Anon., 2008f: *Bosansko-podrinjski kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 26 str., Sarajevo.
- Anon., 2008g: *Kanton 10 u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 27 str., Sarajevo.
- Anon., 2008h: *Hercegovačko-neretvanski kanton u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 30 str., Sarajevo
- Anon., 2008i: *Kanton Sarajevo u brojkama*. Federalni zavod za statistiku, 34 str., Sarajevo.
- Anon., 2008j: *Statističke informacije 2008*. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 121 str., Zagreb.
- Anon., 2008k: *Statistički godišnjak 2008*. Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT, 340 str., Podgorica.
- Apfelbeck, V., 1889: Nove bube (zareznici, koleopteri) u pećinama južne Bosne. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, I, I, 61–65, Sarajevo.
- Apfelbeck, V., 1901: Drei neue Höhlenkäfer aus Bosnien. *Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft*, LI, 14–16, Wien.
- Arifagić, H., 2008a: Općina skida stoljetna vrata. *Oslobodenje*, 16. 8. 2008., 12, Sarajevo.
- Arifagić, H., 2008b: Spas u sedam projekata. *Oslobodenje*, 10. 9. 2008., 14, Sarajevo.
- Ash, J., & Turner, L., 1975: *The golden hordes: international tourism and the pleasure periphery*. Constable, 319 str., London.
- Avdagić, I. (Red.), 1979: *Vjetrenica : Program mjera za intenzivnije turističko korištenje*. Speleološko društvo “Bosansko-hercegovački krš”, 68 str., Sarajevo.
- Avdagić, I. (Ur.), 1983: *Dnevnik speleološke transverzale “Titove pećine u Bosni i Hercegovini”*. Savez speleologa Bosne i Hercegovine, 15 str., Sarajevo (interna dokumentacija Saveza speleologa BiH).
- Avdagić, I., Bušatlija, I., Kurtović, M., Močević, K., Mulaomerović, J., Petrović, B. & Urlih, Ž., 1985: *Savina pećina (Orlovača) u Sinjevu. Program mjera za uređenje i turističko korištenje*. S.D. “Bosansko-hercegovački krš”, 32 str., Sarajevo (elaborat).
- Ballif, Ph., 1896: *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina. I. Theil. Meliorationsarbeiten und cisternen im karstgebiete*. Druck un verlag von Adolf Holzhausen, 92+XXIV, Wien.
- Barović, G., 2003: Potreba izrade speleološke turističke karte Crne Gore u funkciji poboljšanja turističke ponude. U: *4. Simpozijum o zaštiti karsta, Despotovac, 3–5. XI 2000.*, 169–170, Beograd.
- Basler, Đ., 1974: Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, XXIX, 5–13, Sarajevo.
- Basler, Đ., 1980: Pećinski crteži u istočnoj Bosni : Rock drawings in Eastern Bosnia. *Naš krš*, VI, 8, 65–76, Sarajevo.
- Basler, Đ., 1985a: Pećinski crteži u Bosni i Hercegovini. *Radio Sarajevo – Treći program*, XIII, 50, 413–419, Sarajevo.
- Basler, Đ., 1985b: Klimatske prilike na kršu početkom željeznog doba. *Naš krš*, XI, 18–19, 133–135. Sarajevo.
- Basler, Đ., 1986: Prirodne rijetkosti : Biser Orlovače. *Sarajevo '84 Yugoslavia*, juni 1986, 66–67, Sarajevo.
- Baučić, I. & Ržehak, V., 1959: Bijambarska pećina. *Naše starine*, VI, 219–231, Sarajevo.
- Basler, Đ. & Mulaomerović, J., 1984: Pećinski crteži u Brateljevićima kod Kladnja. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, XV, 5–11, Tuzla.
- Bećirbašić, E., 2008: Očuvajmo Vjetrenicu. *Dani*, 29. 8. 2008., 64, Sarajevo.
- Benac, A., 1948: Završna istraživanja u pećini Hrustovači. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N. s., III, 5–41 + I–XV, Sarajevo.
- Benac, A., 1988: Hrustovača. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Tom 2, 146–147, Sarajevo.
- Bokan, B. J., 1974: *Opština Sanski Most. Dio I do jula 1941. g.* – NIGP “Borba” & SO Sanski Most, 307 str. Beograd – Sanski Most.

- Bokan, R., 1983: Turističko korištenje pećine Vjetrenice i šireg područja jugozapadne Hercegovine : Touristic aspects of Vjetrenica cave and a langer area of the soutwestern Herzegovina. Naš krš, IX, 14–15, 143–152, Sarajevo.
- Borić, S., 2006: Amerikanci obnovili Titovu pećinu. – *Nacional*, 548 (22. 5. 2006.). Dostupno 24. 3. 2008. na: <http://www.nacional.hr/hr/articles/view/25338/>.
- Boué, A., 1889: *Die europäische Türkei*. F. Tempsky, Wien. Korišteno drugo izdanje: Wagener Edition, 2 toma, 674 + 578 str., Melle, 2008.
- Božić, V., 1974: Uređene špilje u Hrvatskoj. *Naše jame*, 16, 37–39, Ljubljana.
- Božić, V., 1984: Počeci spiljskog turizma u Hrvatskoj. U: *Deveti jugoslavenski speleološki kongres, Karlovac, 17–20. X 1984.*, *Zbornik predavanja*, 829–839, Zagreb
- Božić, V., 1999: *Speleološki turizam u Hrvatskoj : vodič po uređenim i pristupačnim špiljama i jamama*. Ekološki glasnik, 168 str., Zagreb.
- Božić, V., Radošević, B. & Ržehak, V., 1981: Vpliv Postojnske jame na speleologijo v jugoslovenskih republikah. *Naše jame*, 22 (1980), 71, Ljubljana.
- Božičević, S., 1961: Titove pećine. – *Speleolog*, IX, 3–10, Zagreb.
- Božičević, S., 1961: Zaštita pećina u Hrvatskoj i njihovo uredenje u turističke svrhe. U: *Drugi jugoslavenski speleološki kongres, Split i Dalmatinska Zagora 1. – 4. VI 1958.*, 147–154, Zagreb.
- Božičević, S., 1990: *Jame (kao) grobnice*. Azur journal, 80 str., Zagreb.
- Britton, S. G., 1982: The political economy of tourism in the third World. *Annals of Tourism Research* 9, 2, 331–358, Amsterdam.
- Britton, S. G., 1989: Tourism, dependency and development: A model of analysis. U: Singh, T. V., Theuns, H. L. and Go, F. M. (Ed.), *Towards Appropriate Tourism: The Case of Developing Countries*. Peter Lang Publishing Group, 93–116, Frankfurt.
- Cigna, A. A. & Burri, E., 2000: Development, management and economy of show caves. *International Journal of Speleology*, 29 B (1/4), 1–27, Bologna.
- Clancy, T., 2006: Uvod u konferenciju: geo-turizam, tekući trendovi, zajednička strategija. Predavanje održano na Radionici "Geo-turizam u fokusu", 5–6. 10. 2006, Blagaj.
- Community development, n.d.: Preuzeto 20. 9. 2008. sa: www.answers.com/topic/community-development.
- Cvitas, W., 1884: Beschreibung des Kesselthales bei Han Cadjavica. – *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 29–30, Wien.
- Čaušević, H., 1967: Planinarstvo u Bosni i Hercegovini između dva rata. *Naše planine*, XIX, 9–10, 214–217, Zagreb.
- Čelebija, E., 1996: *Putopis : Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo-Publishing, 702 str., Sarajevo.
- Čičić, S., 1998: Karbonatne facije u geološkoj građi terena Bosne i Hercegovine : Carbonate facies in geological constitution of the terrain of Bosnia and Herzegovina. Naš krš, XVIII, 3–37, Sarajevo.
- Čović, B., 1978: Izvještaj o sondažnim iskopavanjima na ulazu u "Ledenjaču". – U: *Gornje Podrinje u doba Kosača*. Vol. 5, 49–53, Sarajevo.
- Čović, B., 1987: Srednjobosanska grupa. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba*, ANUBiH, 481–528, Sarajevo.
- Ćurčić, V., 1940: Pećine u okolini Sarajeva. *Hrvatski planinar*, XXXVI, 8–9, 246–253 Zagreb..
- Ćurić, B. & Ognjeva, S., 1950: Dve pećine iz Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Biološkog instituta u Sarajevu*, III, 1–2, 213–218, Sarajevo.
- Dadić, Ž., 1984: Osvrt Nikole Gučetića u 16. stoljeću na dvije spilje u okolici Dubrovnika. U: *Deveti jugoslavenski speleološki kongres, Karlovac, 17–20. X 1984.*, *Zbornik predavanja*, 741–746, Zagreb.
- Daneš, J., 1921: Pećine u kanjonu Prače i okolini Glasinačkog polja. *Glasnik Geografskog društva*, 5, 139–142, Beograd.

- Davidović, R., 1984: Mogućnost turističke valorizacije speleoloških objekata u sklopu memorijalnog kompleksa Korčanica kod Lušci Palanke. *Naš krš*, X, 16–17, 159–163, Sarajevo.
- Dénes, G., 1981: Postojna und die Ungarische Speläologie. *Naše jame*, 22 (1980), 73–75, Ljubljana.
- Diethelm, I. & H., 1996: The Petroglyphs of the "Altopiano dei Sette Comuni", Trentino Alps / Italy. *Adoranten*, 1996, 36–41, slika broj 9, Tanumshede (Sveden).
- Dobre, R., 2005: *Osnove turizma* (skripta). Visoka škola za turistički menadžment, 193 str., Šibenik.
- Dulčić, A. & Petrić, L., 2001: *Upravljanje razvojem turizma*. MATE d.o.o, 406 str., Zagreb.
- Dujaković, G., 2004: *Pećine i jame Republike Srpske*. – Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 330.
- Evans, A. Dž., 1967: *Ilirska pisma*. "Veselin Masleša", 175 str., Sarajevo.
- Fiala, F., 1892: Pretraživanje pećina u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, IV, 237–243, Sarajevo.
- Fiala, F., 1893: Höhlenforschungen in Bosnien. *Wissenschaftliche mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, I, 29–34, Wien.
- Fukarek, P. & Ržehak, V., 1956: Neka razmatranja o zaštiti prirode i prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini. *Naše starine*, III, 275–288, Sarajevo.
- Funk, J., 1884: Daten zur Beschreibung der Schlundbache. – *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 20–21, Wien.
- Gams, I., 1980: Jamarstvo : jamoslovje ali jamarstvo + jamoslovje? *Naše jame*, 21 (1979), 95–96, Ljubljana.
- Gavrilović, D., 1965: Zlotska pećina i Vernjikica zanimljivi turistički objekti u Srbiji. *Priroda*, LII, 5–6, 158–162, Zagreb.
- Graham, B., 2006: *Inteleigentni investitor*. Masmedia, 534 str., Zagreb.
- Grbelja, T., 1980: Titove pećine u Bosni i Hercegovini. *Naš krš*, VI, 8, 7–18, Sarajevo.
- Greenwood, D. J., 1989: Culture by the Pound: An Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commoditization. U: Smith, V. L. (Ed.), *Hosts and Guests : The Anthropology of Tourism* (2nd ed.), University of Pennsylvania Press, 171–185, Philadelphia, USA.
- Grimani, A., 1971: Spilja Vranjača. *Naše planine*, XXIII, 3–4, 65–66, Zagreb.
- Grmek, M. D., & Balabanić, J., 2000: *O ribama i školjkama dubrovačkog kraja. Korespondencija Sorkočević – Aldrovandi, Dubrovnik – Bologna: 1580–1584*. Dom i svijet, 194 str., Zagreb.
- Gujić, K., 1942: Hercegovina kao interesantan turistički kraj. *Napredak*, XVII, 5–6, 43–45, Sarajevo.
- Gunn, A. C. & Var, T., 2002: *Tourism planning: basics, concepts, cases* (4th Ed.). Routlage Taylor & Francis, xxii+442 str., London.
- Habe, F., 1969: Vodniška literatura Postojnske jame. *Naše jame*, 10/1968, 15–32, Ljubljana.
- Habe, F., 1972: Kostanjevška jama na Dolenjskem – turistična. *Naše jame*, 13 (1971), 123–124, Ljubljana.
- Habe, F., 1974a: Stopedeset let turističnega razvoja Škocjanskih jam. *Naše jame*, 15 (1973), 23–40, Ljubljana.
- Habe, F., 1974b: Turistične jame v Jugoslaviji in njihova zaščita. *Naše jame*, 16, 7–16, Ljubljana.
- Habe, F., 1978: S Postojnsko jamo se je pred 160 leti začel jamski turizam. *Naše jame*, 19 (1977), 3–5, Ljubljana.
- Habe, F., 1980: Turističke pećine u Crnoj Gori i njihova zaštita u starijoj literaturi. *Sedmi jugoslavenski speleološki kongres, Herceg-Novi, 9.–14. 0. 1976.*, 151–159, Titograd.
- Habe, F., 1981: Vloga Postojnske jame v znanstvenem i turističnem pogledu v svetu. *Naše jame*, 22/1980, 1–5, Ljubljana.
- Habe, F., 1983: Turistične jame vzhodne Srbije so vredne obiska. *Naše jame*, 25/1983, 77–79, Ljubljana.

- Habe, F., 1991: Katastrofa kraškega turizma in jamarstva v Jugoslaviji. *Lipov list, turistički vestnik*, 9, 237, Ljubljana.
- Habe, F. & Sajevic, J., 1981: Die entwicklung der beleuchtung in der Höhle von Postojna und ihr einfluss auf andere schauhöhlen der welt. *Naše jame*, 22 (1980), 87–91, Ljubljana.
- Halliday, W. R., 1981: Karstic national parks: international economic and cultural significance. U: *Proc. Int. Symp. Utilization of Karst Areas, Trieste March 29–30, 1980. Ist. Geol. e Paleont. Commissione Grotte E. Boegan, CAI*, 135–144, Trieste.
- Herak, M., 1974: Prilog hrvatskoj krškoj terminologiji. *Krš Jugoslavije*, 9, 1–72, Zagreb.
- Hirc, D., 1900: Nekoje znamenite pećine u Hrvatskoj. *Nada*, VI, 20: 307–309, 21: 328–330, 22: 345–346, 23: 262–263, 24: 378–379., Sarajevo.
- Hodžić, T., & Abdurahmanović, A., 2006: *Geografski atlas*. IP "Svetlost", 80 str., Sarajevo.
- Istraživanje 2004: Istraživanje Svjetske turističke organizacije. Dostupno 21. 4. 2009. na <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=5175474>.
- Jafari, J., 2000: *Encyclopedia of Tourism*. Routlage, 683 str., New York.
- Jedlicka, H., 1884: Von den Schlunden und Höhlen des Karstes. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 21–23, Wien.
- Jovanović, R., & Avdagić, I., 1981: Neka pitanja o razvoju i hidrogeološkoj funkciji karstnih polja : Some metters concerning the development and hydrogeological function of karst poljes. *Naš krš*, VII, 10–11, 55–78, Sarajevo.
- Kajmaković, Z., 1976: Praistorijski crteži ispred pećine Ledenjače. U: *Gornje Podrinje u doba Kosača*. Vol. 3, 23–34, Sarajevo.
- Kanaet, T., 1963: Diskusija: (uz referat Salihović, A., 1963: Prilog iznalaženju optimalnih metoda mjerjenja speleoloških objekata). U: *Treći jugoslavenski speleološki kongres, Sarajevo i istočna Hercegovina 21. – 27. VI 1962.*, 258, Sarajevo.
- Karanović, M., 1930: Sanička župa u Bosanskoj krajini. *Srpski etnografski zbornik*, XLVI, Naselja i poreklo stanovništva, 26, 241–305, Beograd.
- Kečkemet, D., 1978: Louis Francois Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782. *Rad JAZU*, 379, 7–200, Zagreb.
- Kent, N., 1975: A New Kind of Sugar. U: B. Finney and K. Watson (Ed.). *A New Kind of Sugar: Tourism in the Pacific*. East-West Center, 169–198, Honolulu.
- Kim, C. W. & Mauborgne, R., 2007: *Strategija plavog oceana – kako stvoriti prostor bez konkurenčije na tržištu*. Masmedia, 248 str., Zagreb.
- Korade, M., 1983: Izvještaji isusovačkih misionara iz XIX st. o istočnoj Hercegovini. *Vrela i prinosi, Zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima*, 14, 118–152, Zagreb.
- Korjenić, E., 1970: Na marginama predratnog "Prijatelja prirode". *Naše planine*, XXII, 7–8, 181–184, Zagreb.
- Korjenić, E., 1971: Sarajevsko turističko društvo "Prijatelj prirode". *Naše planine*, XXIII, 5–6, 113–116, Zagreb.
- Korošec, J., 1946: Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, N.s., Arheologija, 1, 1–7, Sarajevo.
- Kovačević, T., 2003: *Baraćeve špilje*. Turistička zajednica, 48 str., Rakovica.
- Kotler, P., Haider, D. & Rein, I., 2002: *Marketing Places*. Free Press, 400 str., New York.
- Kotler, P. et al., 2006: *Osnove marketinga* (4. evrop. izd.). Mate & Zagrebačka škola ekonomije i managamenta, 958 str., Zagreb.
- Kranjc, A., 1987: Šezdeset let turizma v Taborski jami. *Naše jame*, 29 (1987), 56–59, Ljubljana.
- Kranjc, A. & Kranjc, M., 1988: E. A. Martel na jugoslovanskem krasu (Prispevek k 100-letnici organiziranega jamarstva v Sloveniji). *Naš krš*, XIV, 24–25, 149–158, Sarajevo.
- Kranjc, A., 1991: Pomen raziskovanja pri varstvu turističnih jam. *Naše jame*, 33, 42–44, Ljubljana.
- Kranjc, A., 2001: About the name Kras (Karst) in Slovenia. V: *Speleology in the third millennium: sustainable development of karst environments : proceedings*. Sociedade Brasileira de Espeleologia, 140–142, Campinas.

- Kranjc, A., 2004: Short history of cave tourism in Slovenia. U: *The use of modern technologies in the development of cave tourism / 4th International ISCA Congress, Postojna, 21st–27th October 2002, Slovenia*, Postojnska jama turizam, 55–60, Postojna.
- Kranjc, A. & Malečkar, F., 1988: *Postojnska jama : 170 godina otkrivanja, istraživanja i turističkog razvoja*. Kraška muzejska zbirka pri IZRK ZRC, Vodič 10, 32 str., Postojna.
- Krapf, K., 1963: *Tourism as a Factor in Economic Development : Role and Importance of International Tourism*. United Nations, New York, USA.
- Kremer, M., 1993: The O-Ring theory of economic development. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 551–575, Cambridge, MA.
- Krešić, N., 1988: *Karst i pećine Jugoslavije*. Naučna knjiga, 149 str., Beograd.
- Krifka, O., 1886: Höhle bei Hrustovo in Bosnien. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des österreichischen Touristen-Club*, 2, 30–31, Wien.
- Krugman, R. P., 1993: *Geography and Trade*. MIT Press, 160 str., Cambridge, MA.
- Korkuti, M., 1971: *Shqiperia arkeologjike*. Universiteti Shteteror i Tiranes, 140 str., (posebno fig. 28–29), Tirane.
- Kulenović, E., 1979: Pećina Propast. *Naš krš*, V, 7, 33–38, Sarajevo.
- Kumičić, E., 1944: Krivajevičke špilje. *Hrvatski planinar*, 4/5, 67–70, Zagreb.
- Kurtović, H., 2002: *Medjunarodni turistički promet kao faktor valorizacije turističkih vrijednosti Bosne i Hercegovine*. Doktorski rad, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Ekonomski fakultet, 233 str., Mostar.
- Kurtović, M., 1977: Savina pećina – biser kraj Sarajeva. *Naš krš*, III, 3, 40–46, Sarajevo.
- Lajovic, A. & Malečkar, F., 1983: Jama Hrustovača pri Sanskom Mostu – predlog turistične ureditve. *Naše jame*, 25, 41–44, Ljubljana.
- Lanfant, M. 1980: Introduction : *Tourism in the Process of Internationalization, International Social Science Journal*, 32 (1), 14–43, Paris.
- Lazarević, R., 1978: *Zlotske pećine*. Turistički savez opštine Bor, 122 str., Bor.
- Lazarević, R., 1981: *Rajkova pećina*. Turistički savez, 110 str., Majdanpek.
- Lazarević, R., 1981: Uređenje pećina u turističke svrhe u Srbiji. U: *Osmi jugoslavenski speleološki kongres, Borsko jezero i istočna Srbija od 23. do 27. oktobra 1980. godine*, 147–154, Beograd.
- Lazarević, R., 1995: Turističke pećine u Republici Srpskoj. U: *Resursi Republike Srpske*, Geografsko društvo Republike Srpske – Urbanistički zavod Republike Srpske, 173–181, Banja Luka.
- Lazarević, R., 1982: *Resanovačke pećine*. SO Bos. Grahovo, 152 str., Bosansko Grahovo.
- Leroa-Gurhan, A., 1991: *Religije preistorije : paleolitik*. Biblioteka XX vek & Knjižare Plato, 198 str., Beograd.
- Lilek, E., 1889: Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XI, 708–709, Sarajevo.
- Lopez, M. E., 1980: The Effect of Leadership Style on Satisfaction Levels of Tour Quality. *Journal of Travel Research*, 18, 4, 20–23, Lake Orion, MI, USA.
- Löbl, C., 1884: Daten zur Beschreibung der Schlundbache. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Österreichischen Touristen-Club*, 2, 19–20, Wien.
- Lučić, I., 2003: *Vjetrenica – pogled u dušu zemlje*. Ivo Lučić – ArTresor naklada, 322 str., Zagreb.
- Lučić, I., Bakšić, D., Mulaomerović, J. & Ozimec, R., 2005: Recent research into Vjetrenica and the current view of the cave regarding its candidature for the World Heritage List. U: 14th International Congress of Speleology, Athens, 21–28 August 2005, 1–10.
- Lučić, I., 2005: Prepoznavanje kad se treba besplatno šminkati. *Oslobodenje*, 7. 4. 2005., Sarajevo.
- Mahajan, V. & Banga, K., 2007: *86 posto – kako uspjeti s najvećom tržišnom pirlicom u idućih 50 godina*. MATE d.o.o., 252 str., Zagreb.
- Maksin-Mičić, M., 2007: *Turizam i prostor*. Univerzitet Singidunum, Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, 380 str., Beograd.

- Maldini, R., 1906: Pećina Hrustovo. *Hrvatski planinar*, 7/8, 54–55, Zagreb.
- Malečkar, F., 1991: Alternativni kraški turizam. *Naše jame*, 33, 53–57, Ljubljana.
- Malez, M., 1968: Bijambarske pećine kod Olova u središnjoj Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Prirodne nauke, VII, 159–180 + I–VI, Sarajevo.
- Malez, M., 1971: Izvještaj o kvartargeološkim istraživanjima u 1970. godini. *Ljetopis JAZU*, knj. 75 (1969–1970), 411–424 + VI, Zagreb.
- Malez, M., 1972a: Kvartageološka i speleološka istraživanja u 1971. godini. *Ljetopis JAZU*, knj. 76 (1971), 215–227 + XII, Zagreb.
- Malez, M., 1972b: Eine neue paleontologische und paleolitische Fundstelle in Westbosnien. *Bulletin scientifique Cons. Acad. Yougosl.*, Sec. A,, Section A, 17, 7–8, 229–231, Zagreb.
- Malez, M., 1973: Paleontološka i paleolitska istraživanja u 1972. godini. *Ljetopis JAZU*, knj. 77 (1972), 279–289 + VIII, Zagreb.
- Malez, M., 1980: Speleokronološki odnosi u nekim spiljama Bosne i Hercegovine. *Naš krš*, VI, 9, 3–32, Sarajevo
- Malez, M., 1990: Rijetka anomalija na humerusu spiljskog medvjeda iz Megare na Bjelašnici. *Rad JAZU*, 449/24, 89–96 + I, Zagreb.
- Malez, M., Lajtner, I., Paunović, M. & Slišković, T., 1987: Kvartageološka i paleontološka proučavanja u spilji Orlovači kod Sarajeva (SR Bosna i Hercegovina). *Krš Jugoslavije*, 12, 39–75, Zagreb.
- Malez, M. & Lenardić – Fabić, J., 1988: Prilog poznavanju povijesti speleoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini. *Naš krš*, XIV, 24–25, 169–176, Sarajevo.
- Malez, M. & Pepeonik, Z., 1969: Entdeckung des ganzen Skelettes eines fossilen Leoparden in der Vjetrenica Höhle auf dem Popovo polje (Herzegowina). *Bulletin scientifique Cons. Acad. Yougosl.*, Sec. A, 14, 5–6, 144–145, Zagreb.
- Malez, M., Rukavina, D., Slišković, T. & Kapel, A., 1974: Two new sites of Pleistocene Fauna and of the Paleolithic in Bosnia. *Bulletin scientifique Cons. Acad. Yougosl.*, Sec. A, 19, 3–4, 80–83, Zagreb.
- Malez, M., Rukavina, D. & Slišković, T., 1978: Kvartageološki i paleontološki odnosi u pećini Rastuši kod Teslića. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N. s., Prirodne nauke, XVII, 5–22, Sarajevo.
- Malez, M., Sličević, A. & Srdoč, D., 1979: Određivanje starosti metodom radioaktivnog ugljika kvartarnim naslagama na nekim lokalitetima u Dinarskom kršu. *Rad JAZU*, 383, 227–271+ XIII, Zagreb.
- Malez, M. & Slišković, T., 1984: Kvartageološki i paleontološki odnosi u spilji Megari na planini Bjelašnici (SR Bosna i Hercegovina). *Zbornik predavanja, IX. jugoslavenski speleološki kongres, Karlovac, 17.–20. listopada 1984. godine*, 697–710, Zagreb.
- Malez, M., Slišković, T., Kapel, A. & Opašić, Ž., 1988: Pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta i njezino paleontološko značenje. *Naš krš*, XIV, 24–25, 69–79, Sarajevo.
- Malez, M. & Slišković, T., 1989: Kronostratigrafske i morfometrijske značajke spiljskog medvjeda (Ursus spelaeus Rosenheim & Heinroth) iz Megare na Bjelašnici. *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Prirodne nauke, Nova serija, 28, 7–53, Sarajevo.
- Malez, V. 1983: Ornithofauna iz gornjeg pleistocena Bosne i Hercegovine. *Rad JAZU*, 404, 75–107, Zagreb
- Mandić, M., 1940: Prethodni izvještaj o započetom iskapanju u Hrustovačkoj pećini. *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, LI–1939, I, 65–71+XXIV, Sarajevo.
- Marijanac, Z., 1970: Vaganska pećina. *Priroda*, LVII, 3, 134–139, Zagreb.
- Marković, J., 1981: Speleološki turizam Jugoslavije. U: *Osmi jugoslavenski speleološki kongres, Borsko jezero i istočna Srbija od 23. do 27. oktobra 1980. godine*, 161–165, Beograd.
- Martel, E. A., 1894: *Les Amibes...* Librarie Charles Delagrave, 578 str., Paris (o Bosni i Hercegovini na str. 482–484.).

- Maslov, A. H., 1962: *Motivacija i ličnost*. Nolit, 377 str., Beograd.
- Mathes, J., 1884: Beschreibung des Schlundbaches "Jaruga". *Mittheilungen der Section fur Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 25–27, Wien.
- McIntosh, R. W., Goeldner, C. R. & Brent Ritchie, J. R., 1995: *Tourism: Principles, practices, philosophies* (7th ed.). John Wiley and Sons, 551 str., New York.
- M. Hj. /Hadžijahić/, 1981: Još jedno bogumilsko-islamsko kultno mjesto. *Glasnik VIS-a*, 3/81, 257–274, Sarajevo.
- M. Hj. /Hadžijahić/ i H. H. S. /Suljkić/, 1979: Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto. *Glasnik VIS-a*, XLII, 5, 473–490, Sarajevo.
- Michaud, J-L., 2000: *Le tourisme face à l'environnement*. Presses Universitaires de France (PUF), 234 str., Paris.
- Mihajlović, H., 1889: Vjetrenica – pećina u Zavali. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, I, 4, 18–21, Sarajevo.
- Mihajlović, H., 1890: Manastir Zavala i Vjetrenica pećina. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, II, 2, 130–143, Sarajevo.
- Mihevc, A., 1983: Lipska in Začirska pećina, dve veliki črnogorski jami. *Naše jame*, 25/1983, 37–40, Ljubljana.
- Mihevc, A., 1993: The political changes in the central Europe and their impact on the Postojnska jama visit. U: *Proceedings of the XI international congress of speleology : August 2 to 8, 1993 Beijing, China*. International union of speleology, 218–219, Beijing.
- Mihevc, A., 1995: Caves as mass-graveyards in Slovenia = Množična grobišča v jamah v Sloveniji. U: Kranjc, A. (ur.), *Proceedings of International Symposium Man on Karst, Postojna, September 23 – 25, 1993, Acta carsologica*, XXIV, 377–385, Ljubljana.
- Mihevc, A., 2001: Use of the caves as mass graveyards in Slovenia. U: *Speleology in the third millennium: sustainable development of karst environments : proceedings*. Sociedade Brasileira de Espeleologia, 129–132, Campinas.
- Mihevc, A., 2004a: Development of the tourist pathways in Škocjanske jame. U: Zupan Hajna, N. (ur.). *Use of modern technologies in the development of caves for tourism*. Postojnska jama, turizem, 117–120, Postojna.
- Mihevc, A., 2004b: Show cave entrance: the case of Postojna cave. U: Zupan Hajna, N. (ur.), *Use of modern technologies in the development of caves for tourism*. Postojnska jama, turizem, 107–110, Postojna.
- Milanović, P., 1979: Značaj speleologije u hidrotehničkim zahvatima nakarstu istočne Hercegovine – istorijski pregled. *Naš krš*, V, 7, 9–14, Sarajevo.
- Mikšić, S., 1979: Istorijat istraživanja životinjskog svijeta u pećinama Bosne i Hercegovine. *Naš krš*, V, 7, 15–20, Sarajevo.
- Milanolo, S. & Mulaomerović, J. 2007: *Current status of speleological researches in the Bi-jambare protected area*. SD "Speleo dodo", 17 str., Sarajevo.
- Milašinović et al., 2008: Okolišno prihvatljive građevine u području vodopada Kravice. U: *Međunarodna konferencija Turističke mogućnosti Jadranskog zaleda : zbornik radova, Mostar, 2.–4. travnja / aprila 2008.*, 211–220, Mostar.
- Mill, R. C. & Morrison, A. M., 1992: *The tourism system: an introductory text* (2nd ed.). Prentice-Hall, 506 str., Engle Wood Cliffs, New Jersey.
- Mlejnek, R. & Moravec, J., 2003a: Description of the female of *Nauticiella stygivaga* (Coleoptera: Leiodidae: Cholevinae: Leptodirini). *Acta Soc. Zool. Bohem.*, 67, 199–202, Praha.
- Mlejnek, R. & Moravec, J., 2003b: Jeskyně Vjetrenica – biospeleologický fenomén Dinárského krasu. The Vjetrenica Cave – the biospeleological phenomenon of the Dinaric Karst. *Speleofórum*, 22, 47–51, Brno.
- Mulaomerović, J., 1984: Tragovi paleolitika u pećinama sarajevske okoline. *Naš krš*, X, 16–17, 71–80, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 1985: Novo nalazište pećinskog medvjeda. *Naše jame*, 27, 44–46 Ljubljana.

- Mulaomerović, J., 1991: Pećina Klokočevica na Igmanu. *Bilten Planinarsko smučarsko društvo "Prijatelj prirode"* Sarajevo, 3, 5–6, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 1992: The oldest charts and maps of speleological objects in Bosnia and Herzegovina. U: *Proceedings of the ALCADI '92 International Conference on Speleo History*, Karszt es Barlang (Special Issue), 87–90, Budapest.
- Mulaomerović, J., 1998: O svetome bosanskome podzemlju. *Blagaj*, II, 1, 57–73, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 1998: Bosanskohercegovačka speleologija 1992–1998. *Naš krš*, XVIII, 31, 111–126, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 2000: Turistički potencijal speleoloških objekata. *Fondeko svijet*, 3, 7, 14, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 2000–2001: Speleološka istraživanja nekoliko potencijalnih turističkih pećina u okolini Sanskog Mosta. *Naš krš*, 33–34, 155–166, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 2001: Mogućnosti pećinskog turizma na području Sarajeva. U: *Strategija razvoja turizma grada–kantona Sarajevo*. Ekonomski institut, 19 + X str., Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 2002a: Badanj: konj ili jelen? *Slovo Gorčina*, 24, 67–68, Stolac.
- Mulaomerović, J., 2002b: Kakav crni turizam, pogotovo onaj pećinski? *Naš krš*, XXII, 35, 87–89, Sarajevo.
- Mulaomerović, J., 2007: Turistički potencijali SRC Sebešić. U: *Studija potencijalne opravdanosti daljeg nastavka rada na realizaciji ideje izgradnje Sportsko-rekreativnog centra Sebešić*, Ekonomski institut, 54–56, Sarajevo.
- Mulaomerović, J. & Osmanković, J., 2008: Bosanskohercegovačke pećine kao baza turističkog i regionalnog razvoja. U: *Zbornik radova Međunarodna konferencija "Turističke mogućnosti Jadranskog zaleda"*, Mostar, 2.–4. travnja / aprila 2008., str. 201–209, Sarajevo.
- Mulaomerović, J. & Osmanković, J., 2009: Planning for the future – Learning from the past – Case of tourist complex Bijambare, Bosnia and Herzegovina. U: *4th International Scientific Conference "Planning for the Future – Learning from the Past: Contemporary Developments in Tourism, Travel & Hospitality"*, University of the Aegean, Rhodes Island, Greece 3–5 April 2009, (USB memory stick).
- Mulaomerović, J., Zahirović, D. & Handžić, E., 2006: *Katastar speleoloških objekata Bosne i Hercegovine*. Speleološko društvo "Speleo dodo", 274 str. Sarajevo.
- Naredba, 1914: 33. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 23. februara 1914., br. 35.380V., o zaštiti bosansko – hercegovačkih pećina, njihove faune i drugih naučnih objekata, što se nalaze u njima. Izvadak iz *Glasnika zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* od 11. maja 1914., Komad X.
- Naraglav, D., 2008: Lična komunikacija sa J. Mulaomerović.
- Nunez, T., 1989: Touristic Studies in Anthropological Perspective. U: Smith, V.L. (Ed.), *Hosts and Guests : The Anthropology of Tourism* (2nd ed.), University of Pennsylvania Press, 265–280, Philadelphia, USA.
- Obradović, Lj., 1988: Prikaz turistički valorizovanih pećina SR Srbije. *Naš krš*, XIV, 24–25, 55–62, Sarajevo.
- O'Grady, R., 1981: *Third world stopover : the tourism debate*. World Council of Churches, IX + 73 str., Geneva.
- Ohmae, K., 2007: *Nova globalna pozornica – Izazovi i prilike u svijetu bez granica*. MATE d.o.o., 284 str., Zagreb.
- Osmanković, J. & Mulaomerović, J., 1998: Neki aspekti valorizacije pećina u kontekstu implementacije filozofije održivog razvoja : Some aspects of the valorization of caves in context of implementation of sustainable development philosophy. *Naš krš*, XVIII, 31, 95–110, Sarajevo.
- Osmanković, J. & Mulaomerović, J., 2000–2001: Pećina "Hukavica" u općini Velika Kladuša – preliminarna ekomska valorizacija : Razvojna šansa ili zabluda. *Naš krš*, XX–XXI, 33–34, 133–153, Sarajevo.

- Osmanković J. & Mulaomerović, J., 2006: Tourism and Religion – Time of miracles – a case: Bosnia and Herzegovina. U: *24th EuroCHRIE Congress*, 25–28 Octobar 2006, Thessaloniki, Greece.
- Osmanković, J. & Mulaomerović, J., 2007: Speleoturizam kao komponenta ruralnog turizma – slučaj BIH. U: *Prvi Hrvatski kongres ruralnog turizma "Perspektive ruralnog turizma"*, Hvar, 17. – 21. listopad 2007.
- Osmanković, J., Mulaomerović, J. & Bičakčić, N., 2006: The Caves of Bosnia and Herzegovina as a Basis for Tourism and Regional Development. U: International Conference on Regional and Urban Modeling, Brussels, Free University of Brussels, 1–2 June 2006, online: <http://www.ecomod.org/files/papers/1268.doc>
- Osmanković, J. & Pejanović, M., 2006: *Euroregije i Bosna i Hercegovina*. Centar za lokalnu i regionalnu samoupravu, 415 str., Sarajevo.
- Ostojić, Đ., Srdić, R. & Torbarov, K., 1979: O stanju hidrogeoloških istraživanja i ispitivanja u Bosni i Hercegovini. U: *Savjetovanje o stanju i pravcima razvoja rudarske i geološke nauke u Bosni i Hercegovini (1976–1985)*, Tuzla, 21. decembra 1977., ANUBiH, Po-sabna izdanja, XLIX, Odjeljenje tehničkih nauka, Knjiga 9, 512–522, Sarajevo.
- Ott, I., 1971: Spilja Siča – nekad i sad. *Naše planine*, XXIII, 5–6, 117–118, Zagreb.
- Paunović, M., 1988: Morfometrijske osobine zubi gornjopaleostocenskih ursida Bosne i Hercegovine. *Naš krš*, XIV, 24–25, 101–108, Sarajevo.
- Pamučina, J., 1976: Život Ali-paše Rizvanbegovića Stočanina. U: Čokolrilo et al. 1976: *Ljetopisi. "Veselin Masleša"*, 73–131, Sarajevo.
- Pany, J., 1921: Škocijanska šipila. (Sv. Kancian). *Hrvatski planinar*, XVII, 6, 99–102, Zagreb.
- Pearce, L. P., 1982. *The social psychology of tourist behaviour*. Pergamon Press, 155 str., Oxford.
- Pearce, D. W. & Edward B. Barbier, E. B., 2000: *Blueprint for a Sustainable Economy*. Earthscan Publications Ltd., 273 str., London.
- Pederin, I., 1975: Počeci speleologije u Hrvatskoj. *Naše planine*, 67 (27), 3–4, 70, Zagreb.
- Pejanović, M., Zolić, H., Zlokapa, Z., & Arnaudović, S., 2006: *Opštine / općine u Bosni i Hercegovini : demografske, socijalne, ekonomski i političke činjenice*. Promocult, 372 str., Sarajevo.
- Pervan, T., 1993: *Čavkarica : muslimanska krvava priča*. Međunarodni centar za mir, 137 str., Sarajevo.
- Peternost, S., 2004: Contemporary trends in tourism and analysis of tourism in Postojna cave. U: *The use of modern technologies in the development of cave tourism / 4th International ISCA Congress, Postojna, 21st–27th October 2002, Slovenia*, Postojnska jama turizam, 71–79, Postojna.
- Petrović, B., Kapel, A., Bušatlija, I., Mladenović, J., Mikšić, S. & Basler, Đ., 1979: Pećina Vjetrenica. *Naš krš*, V, 6, 69–84, Sarajevo.
- Petrović, J., 1968: *Osnovi speleologije*. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 120 str., Beograd.
- Petrović, J., 1975: *Mermerna pećina*. Mermerna pećina, 75 str., Lipljan.
- Petrović, J., 1982: *Cetinske pećine*. Institut za geografiju, Prirodno-matematički fakultet, 72 str., Novi Sad.
- Petrović, B. J., Filipović, I. & Vujišić, T., 1956: *Prethodna ispitivanja pećine Dobre vode u oblasti Borije (NR BiH)*. Geološki institut "Jovan Žujović", elaborat, 6 str., Beograd.
- Petrović, M., 1999: *Valorizacija Bebrovske spilje sa aspekta turizma*. Rudarsko-geološko-građevinski fakultet Tuzla, studija, 68 str., Tuzla.
- Petrović, M., Adilović, A., Čeliković, R., & Nišandžić, D., 1999: Doprinos istraživanju Bebrovske spilje. *Naš krš*, XIX, 32, 63–75, Saeajevo.
- Pirjevec, B., 1998: *Ekonomski obilježja turizma*. Golden marketing – Tehnička knjiga d.d., 203 str., Zagreb.

- Pojman, J. & Neufeld, C. A., 1910: *Illustrierter führer durch Bosnien und die Herzegowina*. A. Hartleben's Verlag, 104 str., Wien und Leipzig.
- Polić, A., 1940: Pećina Hrustovača kod Sanskog Mosta. *Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, LI–1939, II, 1–7, Sarajevo.
- Pretner, E., 1968: *Catalogus faunae Jugoslaviae III./6 Coleoptera*. SAZU, 59 str., Ljubljana.
- Priuli, A., 1985: *Incisioni rupestri della Val Camonica*. Priuli & Verlucca Ed., Collana: Quaderni di cultura alpina, 11, 130 str., Ivrea (Torino).
- Pušić, I., 1966: Praistorijski crteži na stijeni u Lipcima. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, IV, 187–192, Sarajevo.
- Radoš, I., 2008: Vjetrenica : Špilji prijeti potpuna devastacija. *Jutarnji list*, 4. studenoga 2008., 28–29, Zagreb.
- Radovanović, S. M., 1929: Pećina Vjetrenica u Hercegovini : Morfološko hidrografska studija. Spomenik Srpske kraljevske akademije, LXVIII, 3–113, Beograd.
- Ramšak, S., 2004: Show caves in Slovenia. U: *The use of modern technologies in the development of cave tourism / 4th International ISCA Congress, Postojna, 21st–27th October 2002, Slovenia*, Postojnska jama turizam, 49–53, Postojna.
- Ravljen, J. & Šafarčić, D., 1991: Zgodovina soteske Hude Luknje. *Naše jame*, 33, 110–114, Ljubljana.
- Riedel, J., 1888: Eine Ventarole in der Hercegovina. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 13–16, Wien.
- Ritter v. Franz, H., 1884: Schlundfluss Koljes-rieka. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 23–24, Wien.
- Romer, M. P., 1990: Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98, 5, S71–S102, Chicago.
- Romer, M. P., 2008: Economic Growth. *The Concise Encyclopedia of Economics*. Library of Economics and Liberty. Dostupno 22. 4. 2009. na: <http://www.econlib.org/library/Enc/EconomicGrowth.html>.
- Rosenstein-Rodan, P. N. 1961: Notes on the theory of the big push. U: Ellis, H. & Wallich, H. C. (Ed.), *Economic development for Latin America : proceedings of a conference held by the International Economic Association, Rio de Janeiro, Brazil, 1957.*, St. Martin's Press, 57–81, New York.
- Ržehak, V., 1958: Manje poznate prirodne rijetkosti u BiH i potreba njihove zaštite. *Naše starine*, V, 105–124, Sarajevo.
- Ržehak, V., 1961a: Društveni značaj uređenja, otvaranja i zaštite pećina s osobitim osvrtom na Bijambarsku pećinu. U: *Drugi jugoslavenski speleološki kongres, Split i Dalmatinska Zagora 1. – 4. VI 1958.*, 143–146, Zagreb.
- Ržehak, V. 1961b: Biambarska pećina. *Staze*, 4, 160–162, Sarajevo.
- Ržehak, V., 1963: Speleologija u Bosni i Hercegovini. U: *Treći jugoslavenski speleološki kongres, Sarajevo i istočna Hercegovina 21. – 27. VI 1962.*, 45–55, Sarajevo.
- Ržehak, V., 1965a: Konzervatorski radovi u pećini Vjetrenici u Zavali. *Naše starine*, 10, 217–230, Sarajevo.
- Ržehak, V., 1965b: Speleological curiosities of the Bosnian and Herzegovinian karst. *Naše jame*, VII/1965, 1–2, 73–77, Ljubljana,
- Ržehak, V., 1966: Speleološki objekti u Bosni i Hercegovini. *Naše planine*, XVIII, 9–10, 233–235, Zagreb.
- Ržehak, V., 1967: Zaštita prirode u Bosni i Hercegovini. *Naše planine*, XIX, 5–6, 113–116, Zagreb.
- Ržehak, V., 1975: Perspektive turizma u pećinama BiH. *Bilten* (Speleološko društvo SR BiH), 1 (aprila), 21–23, Sarajevo.
- Saffery, A. J., 2006: *An analysis of Sarajevo, Herzegovina and Krajina tourism regions and recommendations for product development, marketing and destination management*. USAID & Emerging Markets Group, Ltd., 31 str., Cheshire, UK.

- Salihović, A., 1963: Prilog iznalaženju optimalnih metoda mjerenja speleoloških objekata. U: *Treći jugoslavenski speleološki kongres, Sarajevo i istočna Hercegovina 21. – 27. VI 1962.*, 251–258, Sarajevo.
- Schlacher, K., 1884: Die Gewässer der “Crna Gora”. *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 27–29, Wien.
- Semiz, M., 1966: Špilja Klokočnica. *Naše planine*, 58 (18), 256, Zagreb.
- Shaw, T. R., 1976: Assyrian cave visit in the 9th century B.C. *Grotte d’Italia*, 4, 5, 89–94, Castellana Grotte (IT).
- Shaw, T. R., 1992: *History of Cave Science : The exploration and study of limestone caves, to 1900* (2nd Edition). Sydney Speleological Society, 338 str., Broadway (NSW).
- Shaw, T., 2000: *Foreign travellers in the Slovene karst : 1537–1900*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 244 str., Ljubljana.
- Shaw, T., 2008: *Foreign travellers in the Slovene karst : 1486–1900*. Založba ZRC – Karst Research Institute, 338 str., Ljubljana – Postojna.
- Shaw, T. R. & Čuk, A., 2002: Royal and other noble visitors to Postojnska jama 1819–1945. *Acta carsologica*, 31, 1, Suplementum, 1, 5–106, Ljubljana.
- Smith, V. L., 1989: Introduction. U: Smith, V. L. (Ed.), *Hosts and guests : the anthropology of tourism* (2nd ed.), University of Pennsylvania Press, 1–17, Philadelphia, USA.
- Solow, R. M., 1956: A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 1, 65–94, Cambridge, MA.
- Stanković, K., 2006: *Savremene ekonomiske teorije : principi i politika* (2. izd.). Ekonomski fakultet Univerziteta, 332 str., Kragujevac.
- Statistički godišnjak, 2005: *Statistički godišnjak / ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2005*. Federalni zavod za statistiku, 472 str., Sarajevo.
- Stratimirović, Đ., 1891: Arheološki prilozi. II. ”Stijena pod pismim”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, III, III, 285–286, Sarajevo.
- Svjetska banka, 2001: *Lokalni ekonomski razvoj: kratki priručnik*. Svjetska banka, Odjel za urbani razvoj, 12 str., Washington, DC.
- Svoboda, J. 1980: Valorizacija pećina u turističkoj ponudi Bosne i Hercegovine : Caves in tourist offer of Bosnia and Herzegovina. *Naš krš*, VI, 8, 93–98, Sarajevo.
- Šajn, S., 1984: Postojnska jama 1818–1984: Dvajset milijonov obiskovalcev. *Naše jame*, 26 (1984), 3–7, Ljubljana.
- Šimić, A., 2004: Planetarna znanstvena i baštinska vrijednost. *Oslobodenje*, 24. IV 2004., prilog “Pogled”, 8, Sarajevo.
- Štorman, F., 1991: Turistični razvoj jame Pekel. *Naše jame*, 33, 115–116, Ljubljana.
- Šušteršić, F., 1984: Samogovor o speleogenezi. *Naše jame*, 26, 59–66, Ljubljana.
- Šušteršić, F., 1991: S čim se ukvarja speleologija. *Naše jame*, 33, 75–89, Ljubljana.
- Tadić, A., 1958: Podaci o pećinama pronađenim u najnovije vrijeme. *Priroda*, XLV, 6, 230–231, Zagreb.
- Todaro, M. P. & Smith, C. S., 2006: *Ekonomski razvoj*. “Šahinpašić”, 824. str., Sarajevo.
- Trevor, R., 1911: *My Balkan Tour*. John Lane the Bodley head, 180 str., London – New York.
- Trimmel, H., 1981: Die Höhle von Postojna und tourismus und höhlenerschließung in Österreich. *Naše jame*, 22 (1980), 93–97, Ljubljana.
- Truhelka, Č., 1907: Vijesti iz Zemaljskog muzeja. 4: Istraživanje pećine Kuvije kod Preslice planine. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XIX, 3, 423, Sarajevo.
- Vavrović, J., 1893: Nešto o Vjetrenici pećini. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, V, 709–715, Sarajevo.
- Vavrović, J., 1895: Die Vjetrenica – höhle bei Zavala. *Naturwissenschaft Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovine*, III, 586–589, Wien.
- Vučinić, M., 1966: Proučavanje crnogorskog podzemlja. *Naše planine*, XVIII, 11–12, 244–246, Zagreb.
- Vukonić, B. & Čavlek, N. (Ed.), 2001: *Rječnik turizma*. Masmedia, 536 str., Zagreb.

- Vukonić, B. & Keča, K., 2001: *Turizam i razvoj: pojam, načela, postupci*. Mikrorad i Ekonomski fakultet Zagreb, 280 str., Zagreb.
- Wenzel, M., 1961: Some Reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala. *Starinar*, N. s., XII, 21–34, Beograd.
- Whallon, R., 1989: The Paleolithic Site of Badanj: recent Excavations and Results of Analysis. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Arheologija, Nova serija, 44, 7–20, Sarajevo.
- Willitzer, F., 1884: Schlundbach "Jezero". *Mittheilungen der Section für Höhlenkunde des Oesterreichischen Touristen-Club*, 2, 24–25, Wien.
- Wolf, B., 1910: Höhlenforschungen in Montenegro. *Mitteilungen für Höhlenkunde*, 3, 1, 1–10, Graz.
- Wolf, B., 1934–37: *Animalium Cavernarum Catalogus. II Cavernarum Catalogus – Höhlen-Catalog.*, 616 str., s-Gravenhage.
- Wood, R. E. 1997: Tourism and the State: Ethnic Options and Constructions of Otherness. U: Michel Picard, M. & Wood, R. E. (Ed.), *Tourism, Ethnicity and the State in Asian and Pacific Societies*. University of Hawaii Press, 1–34, Honolulu.
- Zhang, S. & Jin, Y., 1996: Tourism resources on karst & caves in China. U: *Actas II Congr. ISCA 29 Oct.–1 Nov. 1994, Malaga*, 111–119, Malaga.
- Zorić, D., 1989: Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX stoljeća. *Studia etnologica Croatica*, 1, 99–120, Zagreb.
- Župan Rusković, P., 2008: Novi trendovi u turizmu. U: *Međunarodna konferencija Turističke mogućnosti Jadranskog zaleda : zbornik radova, Mostar, 2.–4. travnja / aprila 2008.*, 29–31, Mostar.